

IVO KOZARČANIN

sam čovjek

SUVREMENA KNJIŽNICA »MATICE HRVATSKE«
KOLO II. — KNJIGA 9.

I V O K O Z A R Č A N I N

S A M Č O V J E K

TISAK »TIPOGRAFIJE« D. D. U ZAGREBU

IVO KOZARČANIN

S A M Č O V J E K

Z A G R E B 1 9 3 7

I Z D A N J E »M A T I C E H R V A T S K E«

NACRT ZA KORICE IZRADIO MARIJAN ŠIMUNIĆ

NOĆNI DIJALOG

PRIJATELJU moj, prijatelju moj. Kako je duga i strašna ova noć, zar ti to ne osjećaš? Kako teško ulazi u nas i gnijezdi se u nama, a mi se uzalud otimamo i tužno mlatimo rukama oko sebe. Ti si zatvorio oči. Pogled si zaboravio na stolu. Tvoja je teška glava pala na ruke, a na nju je pao mrak i noć, noć bez dna, bez kraja i bez početka, crna noć zločina, kriminala i bluda. Ti si umoran, prijatelju moj, ti si bolestan. Kako ti dršću prsti, dok pališ cigaretu, kako je tvoj pogled mutan, taman, sumoran. To kiša bubnja po prozorima, neka te ništa ne smetaju njezini nemirni prsti, koji bude tvoju uspavanu pažnju. Ona bi htjela ući, jer napolju žuri preko grada hladan vjetar i željeznice stravično bježe kroz mrak, gust, nepomičan i zao. Kiša bi htjela ući, da sjedne s nama i da se malo ogrije uz peć. Neka te ništa ne smeta moja prisutnost za stolom, moja velika glava, koja gleda u tebe prazno i mrtvo, kao maska. Ja sam naučen da budem sam, moje su riječi naučene, da ih nitko ne sluša, da lutaju preko stolova, kao zaboravljena obećanja, zaplićući se u mreži svojih vlastitih unutrašnjih protuslovlja i nelogičnosti. Mislim na tvoje bezdomne, skitničke noći, kad su ti jedini drug vjetar i kiša. Slutim, da si sam u sebi i u bijegu, a glava ti šumi od beskrajne, beznadne noći, koja ne zna, što je milost. U ovoj praznoj, tužnoj krčmi predgrađa zar ti misliš, da smo mi jedini ljudi sa dna? Otvori srce i ono će zabrujati, kao čudesna harfa, kad ga dirnu blijedi prsti bijede. Kao močvarni cvjetovi klate se naše bolne, gorke glave nad ponorom osamljenosti. Čuješ li pauka javnog mišljenja, kako diše u nama? Njegovo oko blista hladno i okrutno: tako veliko, krvavo oko ljudi, koji su postigli u životu sve, za čim su išli. Prijatelju moj, možda je dobro, da ti sve ispripovjedim. S nečistih ormara i stolova gledaju nas samo boce i čaše i naše vlastite tjeskobne misli, i šute. Vino raskošno šumi u glavi. Vino je kao žena: proklinjemo ga, a ne možemo bez njega. Kad smo sretni, stidimo ga se i odričemo

ga se, kao Petar Isusa, ali kad smo nesretni, onda nam je ono najvjerniji drug i najdraži prijatelj. Ono tiho tješi žalosne oči. Ono, kao žena, svilenim dlanom miluje naša čela. Iz vina nam maše cvjetnom granom naše mrtvo djetinjstvo, gorka ljubav raste u srcu, koje se steže od hladnoće, u duši jeca čama i zaborav. Ti si u bludnji, dragi moj, ako se nadaš, da ljudi vode računa o nama. Zar ne znaš, da je napolju noć, raskošna noć alkohola, žena i glazbe, noć, od koje se magli pred očima? U ovoj praznoj, sivoj, memljivoj krčmi predgrađa raširio sam srce na stolu, kao velik, zelen bršljanov list, u koji je utisnut cijeli jedan nujan, uzaludan, otrovan život. Dobro je, da čuješ sve. Život je proklet i zao, a žena, koju voliš i koja leži gola na krevetu kraj tebe, nije tvoja žena i prodat će te za svilenu haljinu ili za đerdan od lažnih bisera. Noć je saveznik tužnih ljudi. Noć ima nesigurne, drhtave udove alkoholičara i paralitičara, dok ti gasi cigaretu na vlažnom uglu, koji šiba olovni dažd. Ovo je noć mrtvih, kad živi jauču u grobovima, dršćući od straha, hladnoće i mokrine, a mrtvi ljube njihove žene, spavaju u njihovim krevetima, oblače njihovo svileno rublje i piju njihovo vino. Još dok smo zajedno išli u školu i sjedjeli u istoj klupi, znao sam, da ćeš mi biti prijatelj. Ima nešto tužno i dobro u tvojim očima, što me privlači k tebi. Ja sam sam čovjek, a ti si zaustavio svoja kola u šumi i stao uz mene, da me ne bude strah samoga. Ti si prišao k meni, a ja ti ne mogu ništa dati zauzvrat, jer ni sam ništa nemam. Tvoja je čaša prazna, a ja se bojim ostati sam, kad kiša pada i kad napolju (kroz gustu, zlu noć) lutaju koraci uhoda za mojim krvavim stopama. Ja se bojim, prijatelju moj, poći kroz noć sam, da sa svih strana i sa svih uglova ne navale na mene prijeteći, da se krovovi kuća ne sklope nada mnom i kiša da me ne okuje. Mene gone cijelu noć i cijeli dan, za mnom žure mali, prignuti, brzi, oštroumni ljudi, koji njuše moj trag, kao lovački psi. Mene su najprije osamili, drugi su digli nož u mojoj ruci, a zatim su me osudili i traže moju glavu. Ja sam imao ženu, a sad je više nemam. Imam samo krvavu košulju, koju čuvam za uspomenu, krvavu košulju i krvavi nož, koji su drugi digli u mojoj ruci. Ja sam bio kao automat: činili su sa mnom, što su htjeli i što im je bilo potrebno, jer moje volje nije bilo. Moja je volja umrla, a ja sam sjedio na njezinom grobu i plakao. Kad više ništa nisam imao, što bi mi

mogli uzeti, uzeli su mi mene. Otrovali su me, popljuvali su i obeščastili sve dobro i plemenito, što je bilo u meni, naučili su me mrziti i ubijati, a onda su digli ruke od mene i prepustili me mojoj sudbini. Mene više nije bilo. Mjesto mene kretao se u mom liku, izdavao za mene, odazivao na moje ime, nosio moje odijelo i stanovao u mom stanu jedan drugi čovjek, koga sam se ja možda i sjećao, možda su mi neke njegove crte bile i poznate, ali koji nikako nisam bio ja. Zgražao sam se od tog drugog čovjeka u meni, koji me je istisnuo iz mog vlastitog tijela, koji je uzurpirao sva moja prava i koji je ugušio mene u samome meni. Možeš li ti to shvatiti? Pošto su stvorili od mene ono, što su htjeli, nisam više ništa značio za njih i nisam im više bio potreban, pa su me ostavili samoga s mojom strahotom i užasom. Buga je bila svetica i drolja u isto vrijeme. Buga je bila divna, kad me je voljela, bila je dobra i jednostavna, kao poljski cvijet, kad sam prvi put držao njezinu hladnu ruku u svojoj, i bila je gadna, ružna i gnjusna, kad sam joj dosadio i kad me se htjela otresti. Još čuvam njezinu krvavu košulju za uspomenu, još spominjem njezino ime s blagim, tihim bolom, i suze mi cure same od sebe, kad se sjetim prvih dana naše ljubavi. Dobro je, da smo sami i da sve čuješ i saznaš, jer je talog u meni težak i bolan, i dušu bridi krvavi plač. Kako je teška i prokleta ova noć, prijatelju moj. Ti, koji stojiš s onu stranu dobra i zla, gledajući drugim očima na sve ono, što mi cijenimo i volimo, ti ćeš se možda nasmijati ovoj mojoj sentimentalnoj, tragikomičnoj ispovijedi i hladno ćeš početi redati opise svojih gladnih, skitničkih dana, koji su bez početka i bez kraja, no ja ti moram sve ispripovijedati i sve reći, jer više ne mogu izdržati i jer mi je već svega dosta. Pouzdajem se u tebe i vjerujem ti, jer dobri mogu biti samo oni ljudi, koji su sami patili, i razumjeti tuđi bol može samo onaj, tko je krvario od svog vlastitog bola. Buga je bila zmija i bludnica, i dobro je, da je više nema. Dobro je. Zašto ti je zadrhtala ruka, dok si prinosio čašu ustima? Ti se bojiš? Tebi tako grozničavo sjaju oči. Ti se smiješ, i od tvog smijeha meni je zima. Nešto neizrecivo žalosno, ispaćeno i grozno svijetli iz tvojih očiju, koje ja više ne mogu prepoznati. Kao da si se duboko, duboko nagnuo nad ponor bijede, te sad plačeš užasnut, prazan i očajan. To nisu oči čovjeka, to su oči zvijeri, koju kolju. Spusti oči, jer je u

mojoj glavi mrak, a u srcu strah i sumnja. Ima časova, kad bih volio, da te nema, da sam sam i da govorim sam sebi cijelu noć (jer noć je čudna, duga i strašna, kad je čovjek sam, noć je bešćutna, okrutna i krvoločna, kad čovjek nema nikoga, kome bi se mogao potužiti), da tješim sam sebe i da slušam tiho svoje riječi, koje sam nekada davno izgovorio, dok sam još bio drugi čovjek, i sad njihova daleka, ljupka, žalostiva, tajanstvena jeka zvoni u mom uhu, budeći tihu tugu. Riječi su kao pauci, koji pletu oko čovjeka neprozirnu, gustu mrežu, u kojoj se čovjek guši. Treba biti vrlo hladan, priseban i trijezan, treba dobro promisliti svaku riječ prije, nego se čovjek upusti u opasnu avanturu samooptuživanja i samoobrane. Potrebno je imati vrlo bistru, hladnu glavu, jer su stvari, o kojima hoću da ti govorim, vrlo tužne, bolne i krvave. One peku, kao rane. Dotiču srce, kao tupi ubodi iglom, a srce se pred njima zatvara, kao školjka. Ja nisam slavoljubiv čovjek, ti to dobro znaš. Ja nikada nisam mnogo tražio od života, nikada nisam bio lakom i zavidan. Htio sam da budem dobar, da poštujem svačije uvjerenje i da svi poštuju moje. Meni je tako malo trebalo da budem sretan, često samo jedan vedar dan, jedno drago žensko lice, koje me pomiluje pogledom u prolazu, jedno rascvjetano trešnjevo stablo s bijelim i ružičastim granama. Ja sam vjerovao, da je život lijep, samo ga treba znati razumjeti, treba mu znati prići u pravi čas s prave strane i ne prilagođivati njega sebi, nego sebe njemu. Bilo je u meni nešto dječačko, bezazleno i pustolovno u isti mah, vjerovao sam, da nisam sam, da me svi razumiju i da se slažu sa mnom, kad im tumačim svoje shvaćanje života, i bio sam sretan, jer sam vjerovao. Bilo je u meni nešto slično klownu: hoteći da budem svima dobar, da svi budu zadovoljni sa mnom, da se nitko ne može potužiti na mene, ja sam žrtvovao svoju sreću tuđoj sreći, nadajući se, da će je još uvijek dosta ostati i za mene, koji sam zadovoljan i s najmanjim, ali sam se prevario, i to strašno prevario. Želeći, da vidim svuda oko sebe samo sretna, zadovoljna i zahvalna lica, ja sam zaboravljao na sebe, veseleći se, kad sam mogao učiniti dobro drugome. Nije bilo stvari, koju ja ne bih učinio, ako sam znao, da ću drugoga usrećiti njom. Zaista sam bio sličan klownu, dok sam vjerovao, da će to moći tako potrajati u beskonačnost i da ljudi ne će moju dobrotu krivo shvatiti. Možda je dobrota malo nezgodna

riječ za tu svrhu, ali ja se sada ne mogu sjetiti ni jedne druge zgodnije. Meni se lično ona sviđa, jer ja sam već od naravi dosta sklon romantici i velikim, zvučnim riječima, koje me opajahu svojom baroknom, slikovitom zvučnošću (jesam li se dobro izrazio?) i dočaravahu mi iluziju nečega velikog i blistavog, zbog čega vrijedi živjeti; iako to nije bila dobrota u onom smislu, kako se dobrota shvaća u običnom govoru. Molim da me krivo ne shvatiš, ja nisam volio zvučne riječi samo zbog njihove zvučnosti, ja sam, to te uvjeravam, vrlo dobro i vrlo precizno znao njihovo značenje i postupao točno prema njemu. Tjerao sam s tom svojom tako zvanom dobrotom do paroksizma, i u tom se nalazi ključ onoga, što me je približilo klownu i izjednačilo s njim. Vjerovao sam ljudima bezgranično, a oni su me smatrali budalom i iskorištavali su moju lakovjernost na najperfidniji način. Jesi li čitao Dostojevskoga? Ne, nije knez Myškin bio moj uzor, to mi moraš vjerovati. Ja nisam bio sposoban za dobročinstva u pravom smislu riječi, ja nisam knez i nisam nikada vidio kneza, ja mrzim feudalce (možda zato, što sam ja plebejac), ja sam mali čovjek, koga život nije zamilovao i koji nije sposoban za velika djela. Meni su ljudi činili zlo samo zato, da mi bude zlo. Samo zato, da mi napakoste i da me ponize, ometali su i izvrgavali ruglu moje najplemenitije (doduše sitne i neznatne, kao što sam sitan i neznatan u omjeru prema patnjama čovječanstva bio ja i moje patnje) postupke, koji su imali samo jednu pogrešku: da nisu bili dobro promišljeni. Ja sam pazio da mrava ne zgazim na putu, jer sam znao, da se on isto tako veseli životu, kao i ja. Ja sam se znao iskreno ražalostiti nad jednim zgaženim cvijetom, nad uvelim listom, koji je zalepršao na hladnom jesenjem vjetru, nad sitnom, kržljavom travkom u gradskom parku, koja je uzalud čeznula za suncem. Sve, što sam učinio, činio sam zato, jer sam bio uvjeren, da će to nekoga razveseliti. Danas, kad na sve to gledam iz jednog izvjesnog vremenskog razmaka, koji nije velik, ali je za mene koban, jer mi daje prilike, da se prema sebi negdašnjem odnosim kritički, uvjeren sam, da to sve skupa nije imalo mnogo smisla, da moja infantilna i neozbiljna dobrota nije nikome koristila i nije imala prave svrhe, da sam ja mogao sasvim drugačije udesiti svoj život bez suvišne poniznosti i ponižavanja, te da bih tim mnogo više koristio i sebi i drugima, ako mi je već stalo do toga

da pomognem drugima. Neka te ne smeta ovaj moj malo monotoni uvod, koji tebe sigurno mnogo ne zanima. On je potreban da možeš bolje i potpunije razumjeti ono, što je došlo kasnije. Ja sam bio klown i nisam to znao. Drugi su preko mene i s pomoću mene bezobzirno koračali prema sreći. Surovo su i bez osjećaja časti tražili od mene da činim ono, što je njima bilo potrebno, bez obzira na to, što sam ja tim očito štetovao sebi. Bili su bestidni i strašni u svojim zahtjevima. Njihove su me riječi šibale, kao ledena kiša. Na lancu su me vukli od kuće do kuće za svoju zabavu; morao sam se smijati, kad bih najradije plakao, jer su oni tražili da se smijem. Bio sam malen i ubog, no za njih nikada nisam bio dosta malen, jer se uvijek našao netko među njima, tko je bio manji i od mene najmanjeg, i ja sam se morao još više poniziti, da može i on s visine gledati na mene. Bilo je nešto strahovito u tom pritisku, koji su sa svih strana vršili na mene, tako nepojamno, nerazumljivo strahovito, da sam se ja često znao zgroziti nad samim sobom i nad svojom neotpornošću, koja je graničila s podlošću. Stidio sam se sebe i zatvarao sam panično oči pred njihovom lakomošću, koja je poprimala fantastične dimenzije. Zavidjeli su mi na suncu, koje je grijalo mene, kao i njih, na vodi, koju sam pio, kao i oni, na ulici, koja je dopuštala da hodam po njoj, kao što su i oni hodali. Zavidjeli su mi, što sam bio živ i zdrav, a oni su bili bolesni, hromi i kljasti. Zavidjeli su mi, što sam bio visok i jak, a oni su bili mali, ružni, grbavi, kratkovidni i kržljavi, što sam imao oba oka, obje noge i ruke, i što sam bio sa svim zadovoljan. Zavidjeli su mi na mojoj dobroti i strpljivosti, iako su mi se stalno rugali baš zato, da ušutkaju svoju zavist (ne savjest, jer savjesti nisu imali), koja ih je grizla. Bojali su se moje šutnje, jer su u njoj naslućivali prijetnju i nadmoćnost, i htjeli su sakriti svoj strah mržnjom i novim uvredama. Mrzili su me zato, jer me nisu mogli prezirati. Nagonilo ih je u očaj saznanje, da sam ja pobjednik i onda, kad mi se svi smiju, i ginuli su od mržnje i zavisti, koja je već prelazila u strast i u bolest. Najmanja sitnica, koju sam ja posjedovao, budila je u njih zavist. Na sve moguće načine su nastojali da mi otmu moj mir, da obeščaste i osramote ono, što je meni bilo uzvišeno i sveto. To je bila zavist veća od straha i strašnija od neizlječive bolesti. Dotle su dotjerali, da su mi zavidjeli čak i na mojoj bijedi.

— Valentine! — govorili su mi oni smiješeći se podmuklo. — Što će tebi žena, kad nisi kadar pružiti joj sve ono, što joj možemo mi pružiti? Kako se Boga ne bojiš privezati je uza se, a znaš da će biti nesretna s tobom, jer ti nisi muž, koji bi mogao ženu usrećiti? Ti nisi muž, o kome je ona sanjala u djetinjstvu i za kim nesvijesno žudi; zar ti to ne vidiš u njezinim očima, u kojima nema za tebe ljubavi? Ona te prezire, a ti si zločinac, Valentine. Njoj treba, da bude sretna, muž, koga će ona moći poštovati i na koga će se moći osloniti u životu, a ti si sve drugo, samo nisi ono, što je njoj potrebno. Zar tebi još do danas nije jasno, da ti zapravo nisi čovjek, nego surogat za čovjeka? Glavu imaš, ruke imaš, noge imaš i trup imaš, možda i mozak imaš, ali čovjek nisi. Ti se možeš i smiješ izdavati za čovjeka samo tamo, gdje nema ljudi. Luda bi ti bila žena, kad te ne bi varala. Zar da uvene s tobom prije vremena, ne upoznavši život? Zar je za tebe žena i zar treba (zar smije?) žena, koja se za tebe udala, imati obzira prema tebi? Ona je dovoljno veliku žrtvu pridonijela (a za koga?) već samim tim, što se udala za tebe. Ti si samo trećina pravog čovjeka, treba pogledati istini u oči, i ona je s tobom prikraćena. Ti si razlomak, Valentine, razlomak s malim brojnikom i velikim nazivnikom. Gdje je tvoja etika, na koju se uvijek pozivaš?

Njihove su riječi padale po meni, kao ubodi otrovnih insekata. Pruživim, sluzavim ticalima dodirivale su moju savjest, koja se grčila od stida i zebnje.

— Što to znači? — pitao sam ja. — Zašto vi to meni govorite?

— Zar tebe nije sram, Valentine, pitati tako glupo? — ražestili su se oni iznenada. — Hoćeš li ti ikada shvatiti, što je savjest i koliko ti dobročinstvo čini Bog tim, što te drži na svijetu?

Ja se danas stidim sam sebe, povlačim se u samoću, šutim, plačem, pijem i mislim. Zar sam ja zaista samo zato u životu, da budem stuba, preko koje će se drugi popeti do sreće i slave? Mnogo je ljudi prošlo kroz moj život, mnogo ljudi i mnogo žena, koje su se zaustavile na čas uz mene, rekle mi koju dobru riječ, nadarile me crvenim cvijetom smijeha i toplim pogledom, no svi su me oni brzo ostavili i otišli dalje svojim putem. Svi su me samo iskorištavali, vrijeđali i ponižavali, a kad su vidjeli, da su već prevršili mjeru, nabili su

šešir na oči i otišli. Možeš li ti to razumjeti i oprostiti: gazili su po meni i tražili, da im za to budem zahvalan, otimali su mi i krali sve, što im je pod ruku došlo, i zahtijevali da to shvatim kao prijateljstvo s njihove strane? Pili su moje vino i jeli moj kruh, spavali u mom krevetu i nosili moje košulje i čarape, a u sebi su mislili, kako bi mi najzgodnije zabili nož u leđa. Nisam mogao biti tako siromašan i ubog, da oni ipak ne bi našli nešto kod mene, što bi njima dobro došlo i zbog čega bi me mogli mrziti.

— Zar tebi treba, Valentine, osam stotina dinara plaće mjesečno, kad bi baš toliko nama trebalo i kad bi baš toliko nama bilo dosta? Kad bi ti zaista bio onaj, za koga se izdaješ. ti bi to mjesto prepustio nama. — Njihov je smijeh bio ružan i lakom. Stajali su oko mene na krivim nogama, popravljali kosu pod šeširom i zakapčali dugmeta na kaputu, jer je preko trga zastrujio prohladan večernji vjetar mirišući rascvalim lipama i ranim, zlatnim ljetom. — Tebi je lakše naći drugo mjesto, nego nama. Ti si čovjek omiljen u društvu i dobro odgojen (po konvencionalnom shvaćanju), uvijek tih i pokoran, sa svakim si sladak, ideal dobrog građanina, ti se znaš duboko pokloniti, kad je to potrebno i kad ti to može koristiti. Ti znaš moliti, ti si u stanju tako dugo kucati na vratima, za kojima, zaključana i prostom oku nevidljiva, spava sreća, najveća nevjernica i preljubnica među svim ženama na ovom i na onom svijetu, dok ti se ne otvore. Ti si kao umiljato janje, koje dvije majke siše. Jesi li se ti ikada pobunio i podigao svoj glas protiv nepravda u životu, koje nas guše i koje će nas (nemojmo se zavaravati) konačno ugušiti? Ti si kao stvoren za to, da moliš (možda si trebao postati pop), i ti ćeš sigurno dobro proći u životu. Ljudi tvoje vrste su kao puževi: kad lebdi opasnost nad njima, uvuku se u sebe i ne daju glasa od sebe, a kad opasnost mine, oni se raduju i griju na suncu, kao da ništa nije ni bilo. Za tebe se ne treba brinuti, da će ti ikada biti zlo u životu. Ti ćeš već nekako preplivati (ili preveslati, to je bolje) preko svake vode. Borba između dva svijeta, kojoj smo sudionici, nepoštedna borba na život i smrt, u kojoj se bori pravda s nepravdom, čovjek s kapitalom, društvo i čovječanstvo s nejednakošću, lažima, silom i nedruštvom, ostavlja te po strani i ne zanima te. Ti nikada ne ćeš žrtvovati sebe dobru cjeline, kao što smo to mi učinili. Ti si odviše lukav, a da se

bilo gdje eksponiraš, odviše proračunan, a da se bilo za koju stranu definitivno odlučiš. Ti voliš loviti u mutnom, jer znaš, da ćeš tada najviše uloviti i da je to najmanje opasan lov, gdje se često ne zna, tko lovi, a tko bježi ispred lovca. Stojiš i čekaš u mraku, dok oluja mine, a onda ćeš opet izviriti iz svoga duplja i zauzeti svoje staro mjesto. No možda se varaš, Valentine, kad misliš, da će i novo doba biti tako milostivo prema tebi, kao što je bilo staro? Što onda, ako pogriješiš u računu? Što onda, ako te novo doba iznenadi i pregazi? Ti prisustvuješ perturbacijama, koje su jedinstvene u historiji čovječanstva. Nalaziš se između dva žrvnja, među kojima vješto oscilirаš. Što onda, ako te jedan od njih ipak dohvati? Čini nam se, da si precijenio svoje sposobnosti. Možda tvoja taktika, koja je stara, kao što je staro čovječanstvo, više ne vrijedi, ma da te je dosada vjerno služila, a ti si se pouzdao u nju i položio si svoj život u njezine ruke. Bojim se za tebe, Valentine.

Budući da nisam kadar pobiti njihove razloge (tako to uvijek biva, ja se zbunim, skrušim i uplašim), meni ne pada ništa pametnije na pamet, nego da se ispričavam, kao da tu ima nešto, što se može ili mora ispričati.

— Što biste vi htjeli od mene?

— Ono što je tvoja čovječanska dužnost.

— Ja nemam ni za samoga sebe dosta. — Čim sam to izgovorio, osjetio sam, da to nije imalo smisla reći, da to nije ono, što sam htio reći i što sam jedino smio reći, ali oni se već slavodobitno hvataju za moj odgovor i primiču se tijesno k meni, pocrvenivši od radosti i osjećaja pobjede.

— A zar ti moraš jesti triput na dan, dok drugi nemaju ni jedamput? — pitaju oni zlobno.

— Tko vas je ovlastio da govorite u njihovo ime? Tko ste vi?

— A tko si ti? U čije ti ime govoriš?

— U svoje.

— U svoje? Ti si lukav, Valentine, tebe čovjek ne može ni s koje strane pograbiti. Ti si kao jegulja, koja se uvijek isklizne iz ruke. Baš u toj tvojoj prividnoj krotkosti skriva se najveća opasnost za nas. Da možeš, ti bi nas sve podavio u žličici vode. Poznamo mi tebe dobro, dobro te poznamo.

— Ja ništa ne bih htio, ja samo molim, da me ostavite na miru. Ja sam čovjek sam, koji ni od koga ništa ne traži

i koji nikoga ne treba. Ja ću biti najsretniji, kad više nikoga od vas ne budem vidio, kad ostanem sam sa sobom i sa svojim životom, koji mi je još jedino, što imam (pa i to biste mi htjeli uzeti). Molim vas da me poštedite, jer ja više ne mogu. Sve mora imati svoj kraj. Moja strpljivost nije nešto, što je vječno i neizmjerno. Ja se bojim za vas i za sebe. Ja više ne mogu.

Bilo je očito da uživaju u mom nemoćnom bijesu. Pakosno su srkali slinu, koja im je kapala iz usta, ali su ipak uzmakli korak od mene cereći se:

— Ti nam prijetiš, dragi Valentine? Što se to s tobom dogodilo, čovječe božji, oči su ti sasvim krvave? To je samo potvrda onoga, u što mi već davno ne sumnjamo, da si ti zapravo mnogo opasniji, nego što to na prvi pogled izgleda. Pod maskom dobroćudne, bezazlene smetenosti ti zapravo skrivaš podlu, otrovnu dušu sebičnjaka, tvrdice, kukavice, bludnika i karijerista, nama je to jasno od prvoga dana, otkada te poznajemo. Prerušio si se u čovjeka i navukao si masku na lice (da nas zavaraš), no u duši si ostao i dalje zvijer, mala, jadna zvijer, koja podmuklo štekće pod zaštitom mraka, a izbjegava danje svijetlo. Ti zaslužuješ samo prezir, zato se ne osvrćemo na tvoje smiješne prijetnje i s gnušanjem odbijamo tvoje uvrede, na koje ne odgovaramo i koje se nas ništa ne tiču. To nam je hvala za sve, što smo učinili za tebe. Mi smo se uvijek znali visoko uzdići nad sitnim pakostima i uvredama desperatera, renegata i slabića, koji žive, slijepi i gluhi za sve oko sebe, samo za svoju jadnu, žalosnu, bijednu ličnu sreću, koja je uostalom besmisao i nemogućnost. Uvukao si se kao žaba u topli, masni mulj, jer je na močvaru, u kojoj živiš, pao snijeg i led. Nadaš se, da ćeš, kad zima prođe, opet izvući glavu iz mulja i zakreketati radosno u proljetnu večer, no mi te uvjeravamo, da se uzalud nadaš. Mi ćemo se pobrinuti za tebe, dobri čovječe, kad novo doba, za koje se, zajedno s nama, a bez tebe i protiv tebe (to ne smiješ zaboraviti), bori cijelo pošteno čovječanstvo, dođe. Mi te vodimo u evidenciji, mili Valentine, a ti i ne slutiš, što ti se sprema. Samo ćeš se jednoga (po svoj prilici vjetrovitog i hladnog, no mi nismo proroci, pogledaj u stoljetni kalendar) dana probuditi i ne ćeš više moći prepoznati samoga sebe. Kud god se budeš okrenuo, svuda će te čekati zatvorena vrata, siva, hladna, zatvorena lica, zatvorene, mrtve oči bez sjaja.

No mi nismo proroci, pa se zato ne ćemo upuštati u pojedinosti. Molim, mi ovo ne govorimo zbog sebe, nego zbog tebe, ne za naše, nego za tvoje dobro.

Imali su strahovitu sposobnost da me dotuku svojom hladnom rječitošću i logikom, u kojoj nisu štedjeli argumentima. Uzmicao sam ispred njih, a oni su, osjećajući svoju pobjedu i uživajući u njoj, sve tješnje stezali svoj krug oko mene. Njihova majmunska, dlakava, samozadovoljna lica opkolila su me sa svih strana. Iz njih je svijetlila zla, ružna radost i nadmoć, prema kojoj sam ja bio nemoćan. Postalo mi je iznenada zima, iako su po planinskim kosama, trgovima i ulicama još uvijek tekli čitavi potoci zlata, koje je sunce ostavilo za sobom, poškropivši nas još posljednji put žalosnom, večernjom, zlatnom kišom. Kuće su izašle iz svojih temelja. Na praznim prozorima su sjedjeli stanari u noćnim košuljama i pidžamama. Tramvaji su stali. Jedan je automobil pokušao probiti krug oko mene (bio je brz i nestvaran kao misao), no nije mu uspjelo. Morao je stati izvan kruga, teško dahćući. Tada su sva lica oko mene postala jedno, groteskno veliko i razjapljeno. Ono se nagnulo nad mene i milostivo me potapšalo po ramenu:

— No, Valentine, ništa se ti ne boj nas. Nismo mi tako zli, kako se to možda tebi čini. Hvala Bogu, godinama smo zajedno išli u školu i sjedjeli u istoj klupi, pa valjda ne ćemo sada preko noći postati neprijatelji. Digni glavu, Valentine, zajedno smo maturirali i krenuli u svijet, koji se, kao golema, šarena slikovnica, otvorio pred nama (sjećaš li se, tko nam je to rekao na maturalnoj večeri?), a sad smo se skoro posvadili zbog nekoga trećeg, tko nam nikada nije bio ni prijatelj, ni neprijatelj. Vidiš, već je noć. Voliš li ti noć, Valentine?

U dnu ulice pištala su djeca. Velika, ljubičasta, šuplja kućna sjena zakrilila nas je blago ogromnom glavom. Oko mene je ponovno, kao da su iznikla iz zemlje, oživjelo mnogo lica, koja se dobroćudno smijahu. Mnogo me je ruku tapšalo po ramenima.

— Imaš li cigaretu, Valentine?

— Možeš li mi posuditi deset dinara, Valentine?

— Mogao bi nas pozvati na čašu piva, Valentine?

— Zašto nas tako mrko gledaš, Valentine? Zar si zaboravio, da smo zajedno bili prvi put u javnoj kući? To je kao

neke vrsti krvna veza među nama. Zaista je već vrijeme da nas upoznaš sa svojom ženom. Ili se ti možda *bojiš*, Valentine?

Kroz stare, lisnate platane kapao je modri, topli mrak. Golubovi su u jatima lijetali preko parka. Zrak je teško vonjao vrućom prašinom, benzinskim isparivanjima i znojem. Ženske su oči u polutami gorjele kao plavi, ljubičasti i zlatni lampioni, koji se njišu na vjetru.

MRAČNA MLADOST

JA SAM odrastao u malom gradiću na granici Bosne, uz koji je dan i noć tekla žuta, mutna Sava sa zelenim, bujnim gustišem vrbika uz obale i praznim, pustim, tužnim, močvarnim pješčanim prudovima, koji se jednolično ređahu u nedogled. Mali, nečisti, ružni, nujni gradić s nekoliko od starosti posivjelih, trošnih džamija i crkava, s prašnim, blatnim, prebučnim i pretijesnim ciganskim mahalama, koje su uvijek bile pune bose, gladne, krastave, ušljive, velike i male djece u šarenim prnjama i pasa, s jetkim, ljutim mirisom pečene janjetine, suhih kozjih kobasica, svježeg pšeničnog hljeba i crne kave, mirisom vječnim i neizbježnim kao smrt, koji su svi ljudi nosili na sebi i u sebi, bio je dobar, drag prijatelj moga djetinjstva, prisno se saživjevši s njim. Tekla je Sava pod starim, crvotočnim, trulim drvenim mostom, preko kojega su hodočastili u Slavoniju pečalbari, trgovci ćilima i šljiva i krijumčari duhana, a s obale je gledahu četverouglasti, sivi čardaci s prozorima, okovanim rešetkama i visokim tarabama, za kojima je, nevidljiv i tajanstven, žuborio ženski razgovor i smijeh. Sjedjeli su na trgu jedan uz drugoga hamali, trgovčići, općinski panduri, mali obrtnici, obućari, krojači i besposličari, nogu podvitih pod sebe, u svojima tijesnim, vlažnim, smrdljivim, nezdravim izbicama, ili na rubu izlokanog, uskog pločnika, raspravljajući o politici, o kojoj su govorili vrlo bučno i žučno, s naročitim smislom za lokalne gradske interese, koje stavljahu iznad svega, o zlatnom doba Abdul Hamida i o reformama Kemal paše, o ratovima, koji vise u uzduhu, o stranim zemljama, koje nikada nisu vidjeli, ali su poznavali svako selo i svaki potok u njima, o krizi, o novom vremenu i njegovu opakom moralu, koji oni nisu mogli razumjeti, o sitnim čaršijskim događajima i o duhanu, koji je sada skup, loš i ništa ne vrijedi (a njihov stari, predratni bosanski duhan bio je žut kao zlato). Tromo i lijeno vrijeme se usidrilo u mrtvim sokacima, kroz koje samo katkada, po neravnim kockama kaldrme, između kojih su rasle

koprive i korov, zakloparaju bule drvenim nanulama. Život je u gradiću bio spokojan, tih i bez velikih događaja, više samo sličan životu, nego pravi život, sa svojim uzbudljivim mjesnim pitanjima i brigama, koje s jedne strane nisu prelazile preko Save, a s druge preko planina, koje su u velikom, šumovitom lancu zaokružile gradić s juga i sa zapada, ostavivši slobodan samo put prema istoku uz neravnu, izvijuganu savsku obalu, koju su obilježili zelenim pojasom vrbici i podvodni pašnjaci uz njih. Trgovci su stajali na vratima dućana u pletenim čakširama i plitkim cipelama, pušili lule ili cigarete i monotono pljuvali na pločnik dosađujući se. Nakrivljenih fesova ili šešira, pucketajući bičevima, koje visoko podizahu u zrak, uvijek skloni rakiji, kletvi i kavzi, jer je posla bilo malo, a još je slabije bio plaćen, kočijaši su dvaput dnevno odlazili s fijakerima preko mosta do željezničke stanice i vraćali se opet natrag, najčešće sami i najčešće pijani. Nad gradićem strmo i uzduž rasle su u ogromnim ploštinama šume, koje je po sredini parala šumska željeznica. Kao veliko, zeleno more golemih razmjera, živo i pokretno, nadirući s visova u ravnicu, koju stezahu čeličnim kliještima, šume bacahu svoju vlažnu, tešku, tamnu, hladnu sjenu na kuće i ljude, svijesne svoje snage, moći i ugleda, koji im nitko ne mogaše osporiti. Čuvale su u sebi bogatstvo tisuća i milijuna stabala, armiju moćniju i vredniju od svih armija na svijetu, koja nije ni jedan narod podjarmila i ni jednog čovjeka ubila. Bile su starije, pametnije i bolje od ljudi, davale su im sve, što su imale, a nisu tražile od njih ništa zauzvrat. Nepregledno i nepobjedno bilo je prostranstvo šuma, pod kojim su ljudske kuće bile manje i krhkije od puževih kućica, a ljudska bijeda i ništavnost veća od vječnosti. Išao sam sam tijesnim, kržljavim drvoredom ispred škole, a golema sjena planinskog masiva, kao ogromna glava, rasla je iznad kuća i budila u srcu tjeskobu i strah. Pred kišu šume su uvijek punile gradić prigušenim, mračnim šumom (to su kišne kapi bubnjale po bezbrojnom lišću, koje je lomio i vitlao vjetar). Vrlo sam dobro zapamtio to naviještanje oluje u svom rodnom mjestu: tada su se prozori žurno zatvarali, mahale su opustjele, psi se (zajedno s djecom) posakrivali po kućama i avlijama, te prestali natezati prazna govedska crijeva i burage. Sava je postala glasnija i brža pod mostom, koji je žalosno zaškripao.

Trgovina mješovite robe moga oca bila je u sredini trga. Kante s petrolejem i kolomazom i vreće kukuruznog i pšeničnog brašna zakrčivale su ulaz u nju, ostavivši samo uzak prolaz, kroz koji se jedva mogao provući odrastao čovjek. Zajašivši na vreće, djeca su obično u zaletu preskakala preko praga, dok su odrasli dostojanstveno dizali noge u zrak, kao fijakerski konji, štiteći rukama glave od niskih vratnica. Sam dućan mirisao je jako prženom kavom, čajem, cimetovim korama, smokvama, grožđicama i čokoladom. Mirisao je u isto vrijeme mirisavim sapunima, koji su bili poredani po veličini i po boji sprijeda na stolu. Iz stražnjeg dijela dućana mirisahu jako različita sukna, vunene i pamučne tkanine, muške i ženske, milovka, škrob i kože. Naročito jak miris (u isto vrijeme blag i rezak kao amonijak) isparivao je jedan otrov za štakore u zelenim, zapečaćenim tubama, koje je otac čuvao od mene i od pomoćnika na najvišem pretincu stalaže u dvije velike kartonske kutije, ne dopuštajući nikome da dira u nj. Na podu, popločanom betonskim pločama, bilo je uvijek mnogo različitih otpadaka od jela, gnjilih krumpirovih klica, prosute nečiste zobi i ječma, uz razno drugo smeće, koje su pomoćnici nemarno čistili svako podne i svaku večer, kad se dućan zatvarao. Mati mi je umrla, kad sam bio u drugom razredu osnovne škole. Sjećam se, da je, baš obratno od oca, vrlo visokog, crvenog, ugojenog i grubog čovjeka, koji ne trpi pogovora i kojega nije nitko volio, pa ni ja, izgledala uvijek tiha, nježna, žalosna i mala kao djevojčica. Oblačila je najradije zelenu svilenu bluzu, crne čarape i crne cipele (iako to nije pristajalo jedno uz drugo, njoj je stajalo dobro), a kosu je vezala svilenim, kockastim rupcem, pod kojim joj je lice bilo još sitnije i bljeđe. Vrat je zamatala ljeti i zimi vunenim šalom i metala redovno vatu u uši bojeći se propuha i prehlade, od koje je vječno patila. Dok je od oca bilo teško iščekati osmijeh (obično uvijek nagnutog nad neke masne, otrcane papire s računima, s olovkom u ruci, namrgođenog i zlovoljnog), ona se nije gotovo nikada ljutila, čak ni onda, kad joj je nešto zaista bilo krivo. Išla je kroz dućan i kroz naše dvije polumračne sobe, koje su se nalazile iza dućana, tiho i bezglasno. Svakome je bila na usluzi, nije poznavala umora ni zlovolje, nije znala nikada, što je to dosada. Nedjeljom me vodila u crkvu (jedinu katoličku među dvije pravoslavne i četiri džamije), pošto mi je prije sama očistila

i namazala uljem cipele, obukla čistu košulju i razdijelila kosu po sredini. Bila je začudo, u našem prljavom, gladnom i smrdljivom mjestu, čista, marljiva i uredna do strogosti. U našem stanu nikada nije bilo prašine na pokućtvu, nikada nam prozori nisu bili upljuvani od muha, nikada nije posuđe poslije ručka ili večere ostalo neoprano. Bila je slaba i krhka kao cvijet, no tijelo joj je bilo puno čudesne snage, koju nikakav rad nije mogao iscrpsti. Uvijek čista, uredna i nasmiješena kao lutka sve je dospjela spremiti, za sve je imala vremena i svuda je uvijek stigla u pravi čas: k ocu, da mu donese čiste gaće i košulju, lavor s vodom i ručnik, da mu pomogne obuti čizme i obući kaput; k meni, da me digne iz kreveta, umije, počešlja, obuče, nahrani i otpremi u školu; u kuhinju, da skuha ručak za nas i za pomoćnike, da opere i izglača rublje, da pospremi, opraši, očisti i izriba dvije sobe i hodnik (otac, škrt, lakom za novcima, bezdušan i nepovjerljiv prema svakome, pa i prema njoj, nije nikada htio držati sluškinju u kući, iako je posla bilo preko glave, nego je sve morala svršiti mati sama; jedino nedjeljom i blagdanima, ili ljeti, kad bi još za dana zatvorili dućan, pomagali su joj pomoćnici, no i oni su se voljeli izvući, i uspijevalo im je to skoro uvijek); u dućan za pazarnih dana, kad bi ljudi naročito nagrnuli, da pomogne ocu i pomoćnicima. Kašljala je pomalo, tužila se često, da joj otječu noge, kuhala različite ljekovite trave i korijenje, koje su prodavale gradske vračare, stare, lažljive ciganke, nadarila svakog prosjaka, koji bi pokucao na našim vratima, pomogla rado svakome i venula usto iz dana u dan, kao vodena ptica na kopnu.

— Sine! — zvala me je često, dok sam stajao uz nju u sobi i gledao u tužno, ispaćeno Isusovo lice, pred kojim se mati molila. — Voliš li ti mene, sine?

Kod nas se u kući vrlo rijetko govorilo o tome, da li tko koga voli ili ne voli. Sam otac nije nikada ni jednom riječju, pa ni jednim pogledom, odao, voli li nas, ili smo mu sasvim ravnodušni, možda čak i mrski, kao nešto, što mu samo smeta, da se može sasvim posvetiti sticanju novca, svom jedinom životnom cilju. Zato su me takva materina pitanja zbunjivala, zastiđivala i nagonila mi krv u lice.

— Vama danas opet nije dobro, mati?

— Ostat ćeš ti bez matere prije, nego se i nadaš.

Hvatao sam je za ruku i gledao uplašeno u nju:

— Zašto mi to govorite?

— Zato, jer je to istina.

— Što ću ja bez vas, mati? — Počeo sam plakati (kao dijete, ja sam plakao rado i često, za svaku malo oštriju riječ ili pogled), koljena mi zadrhtaše. — Kako bih ja mogao biti bez vas, mati?

— Bit ćeš, jer ćeš morati biti.

— Ne mogu biti, ne mogu biti.

— Možeš, sine, možeš. — U razgovoru ona me nikada nije zvala imenom, koje mi je otac dao protiv njezine volje, kao uspomenu na nekog svog prijatelja madžariziranog Slovaka, s kojim je bio zajedno u ratu. Zapravo on se s tim Slovakom upoznao ne u ratu, nego u nekoj galicijskoj bolnici čudnog imena, koje nikada nisam mogao zapamtiti, gdje su zajedno, u najvećem prijateljstvu, proveli sedam mjeseci, jer otac je u ratu izdržao svega dvije nedjelje, a zatim se, neznatno ranjen u lijevu nogu, do kraja rata povlačio po češkim i austrijskim bolnicama u pozadini i kod kuće, izvlačeći se na različite načine, samo njemu znane, vrlo vješto i lukavo, da ga opet ne pošalju natrag, što mu je konačno i uspjelo. Taj Slovak je kasnije nekoliko puta dolazio k nama i ostajao kod nas dva, tri, najviše četiri dana, na veliko ogorčenje matere, koja ga nikako nije mogla podnijeti. Volio je jesti, piti, pjevati i pušiti, pogrešno je izgovarao hrvatske riječi zanoseći na madžarski i zamjenjujući lica, nagovarao je oca, da pođu zajedno u Belgiju, kuda je kasnije zaista i otišao, a gdje mu se zameo trag. Otac ga se često sjećao, kad bi malo više popio, no trijezan ga nije nikada spominjao; mati se kod njegova imena uvijek nerazumljivo namrštila, zašutjela i otišla iz sobe, ostavivši oca samoga ili sa mnom, ako nije i mene odvukla sa sobom u kuhinju. Što je bilo tome razlog, to nikada nisam mogao doznati. Između nje i Slovaka postojala je neka tamna tajna, možda materi ružna i odvratna, kad nije mogla podnijeti sjećanje na nju. Šutljiva, pobožna i zatvorena u sebe, ona ju je ponijela sa sobom i u grob, ne povjerivši je nikome.

— Lako zato, sine; dovest će ti otac drugu mater, bolju i ljepšu od mene. Dovest će ti, pa ćeš brzo zaboraviti na mene, i još će ti drago biti, da me nema. Još ćeš se veseliti, što sam umrla, kao što će se i otac veseliti. Drago će vam biti, što ste me se riješili.

Glasno sam zajecao, a mati je nastavila dalje, ne obazirući se na mene, kao da ne govori meni, nego samoj sebi, žučno, bolno i optužujući, da izbaci iz sebe sve, što ju je mučilo i boljelo i što se gomilalo u njoj kroz godine tužnog, čemernog života uz oca bez radosti i sunčane svjetlosti, bez najosnovnijih čovječanskih prava, u vječnom radu, brizi, hitnji i nemiru.

— Što sam ja njemu, tvome ocu, da bi se on trebao plašiti za moj život i strepiti od moje smrti? Vrijedim li ja za njega išta više od njegove lule, od njegovih čizama, koje mu svaki dan svlačim i oblačim, od njegovih pomoćnika, koje može otjerati, kad mu se svidi, ili kad mu se učini, da ne stiču dovoljno gorljivo za njega? Zar je on mene ikada smatrao svojom ženom, materom svoga sina, s kojom se zakleo na vjernost pred oltarom? Zar ja nisam za njega stvar, koju on namješta i okreće, kako je njemu najzgodnije? Kako se ja mogu nadati, da ćeš ti, njegov sin, njegova krv i njegova ćud, ikada biti bolji od njega, kad si već sada sličan njemu, govoriš istim riječima, kojima on govori, poprimaš iste navike, koje se njemu sviđaju, i slijediš ga u stopu u svemu? Meni je najbolje, da me nema, da se ja smirim od njega, od tebe, od sebe i od života, da ja pođem svojim putem, a vi svojim, pa da se više nikada ne sastanemo. Ti ćeš možda i zaplakati za mnom, jer si još dijete i jer ti još srce nije tako okorjelo kao njegovo, no brzo ćeš se utješiti i zaboraviti na me. Doći će druga mati u kuću i s njom druga djeca, postat će veselije i glasnije u ovim sobama, u kojima sada moraš biti tih i šutljiv. Ti ćeš rasti i postajati sve veći, iz dana u dan ćete biti sve bogatiji, za to se skrbi otac, zaboravit ćeš svoju mrtvu, tihu, boležljivu mater, ako te što i sjeti na nju. Što sam ja tu potrebna, i tko tu mene zaista voli ili treba? Zar on, tvoj otac? Ili ti, njegov i moj sin? On voli bogatstvo i samo bogatstvo. On zna, da će, kad bude bogat, lako naći deset drugih, mlađih i ljepših žena od mene, koje će mu se same nametati. Ti si dijete, ti još ne znaš ni sam, koga voliš i što voliš. Nikoga ja nemam, sine moj, ni tebe, ni njega, ni prijatelja, ni ljudi, ni Boga, nikoga. Svima sam ja vama samo sluškinja i ništa drugo, jednima na jedan, a drugima na drugi način. Svima vama ja trebam samo zato, da vas hranim, oblačim i umivam, da vam cipele čistim i perem košulje. Zar nije bolje, da me nema?

Teško je bilo zaustaviti mater, kad je jedamput počela govoriti. Ona, koja je šutjela i trpjela cijeli život, koja je znala samo za riječi utjehe i molitve, kad je počela optuživati, nije znala (ili nije mogla) svršiti. Govorila je, optuživala, prekoravala i jadala se za već zaboravljene nepravde, koje su se davno zbile, ali koje su nju pekle još uvijek istom žestinom, za očevu hladnoću i grubost, kojom je odgovarao na njezinu ljubav i požrtvovnost, za sve zlo, koje ju je stiglo u životu, a koje često i nije skrivio otac, za svoj uzaludni život, koji je bio bez sreće i bez ljubavi. Zaboravljajući, da tome nisam ni malo kriv ja, ali jer sam ja bio jedini, koji ju je htio slušati (otac je na njezine tužbe odgovarao psovkama i mržnjom), plačući zajedno s njom, što je nju samo još više jadilo i boljelo, ona je izlijevala sav svoj očaj, bol i gorčinu na mene. koji se nisam mogao obraniti. Možda je u tom mučenju, koje se nije ograničavalo samo na nju, bilo i malo mržnje na život i na ljude, koji su bili sretniji i veseliji od nje; ja to nisam mogao znati, jer sam bio dijete, a mati je čuvala svoje posljednje misli za sebe, ne povjeravajući ih nikome, pa ni meni (možda zato, što je bila uvjerena, da ih ja ne bih mogao razumjeti). Sati su tako znali proći u grčevitom plaču i suzama, njezinima i mojim, a onda je mati brzo obrisala oči, oprala ruke i umila se, da izbriše tragove suza s lica, uzela moju glavu u ruke i rekla umirujući:

— A sad je dosta plača, prestani! Zašto plačeš?

Kao da je bila srdita sama na sebe zbog svoje slabosti, silom se nasmiješila milujući me po kosi:

— Kad ti kažem, da prestaneš. — Grizla ju je tajna bol, koju je nosila u sebi, sušica, kojoj je pogodovao naporan rad, slaba ishrana, nezdrav stan i očeva ružna sebičnost, koja joj je svakako bila najteži teret. Možda je moja kasnija nesposobnost, da se snađem u životu, nemoć i slabost prema jačima od sebe, zbog koje sam toliko patio i krvario, imala svoj korijen u tima tako čestim materinim suzama, koje sam iz najranijeg djetinjstva ponio sa sobom u život mjesto roditeljskog blagoslova; možda je sve ono, što je kasnije došlo, moralo doći, da upotpuni materino stradanje, a ja sam u svemu tome bio posve nemoćan i bezvrijedan, noseći na sebi breme prokletstva, kojega se nisam mogao nikako osloboditi. U svakom slučaju mati je svojim životom odredila smjer moga života, a ja kod toga nisam mogao ništa ni promijeniti ni dodati.

Mogao sam samo šutjeti i trpjeti. Meni je to danas jasno, iako ne vjerujem u sudbinu; život me je naučio da vjerujem i u ono, što mi je još juče izgledalo apsurdno i smiješno, jer je svaki dan ne samo novi, crni ili crveni (više crnih, nego crvenih) datum u kalendaru, s novim brigama i novim strepnjama, nego i novi živi organizam, koji nema nikakove veze s onim jučerašnjim, koji živi, raste, pati, gladuje i gine, kao što živi i gine čovjek, zvijer ili stablo. Novi dan ide kao novi čovjek ulicama prepunim starih, mrtvih dana i starih ljudi, ne misleći na ono, što je bilo juče, jer o tome vodi brigu njegov mrtvi otac, ne osvrćući se na prigovore, koje mu stavljaju ljudi, tvrdokorno zagledan pred sebe, bešćutan od svojeg zla i bijede za tuđe zlo, hladan i siv. Ima u danima nešto, što mi ljudi ne možemo razumjeti, kao što ne možemo razumjeti samozadovoljni i samouvjereni rast stabla ili tok rijeke, nešto što odbija i privlači u isto vrijeme, jer je dan organizam, koji nema s našim organizmom ništa zajedničko. Sjećanja iz djetinjstva i dani najranije mladosti žive u čovjeku do groba, prate ga vjernije od sjene kroz cijeli život, tješe ga, kad se rasplače, ili ga stišavaju, kad se prebučno razveseli, no nikada ne će da se sasvim izjednače s čovjekom, sebično zaljubljeni u svoju nezavisnost i mir, u kome ih ništa ne može pokolebati. Zato je dobro biti dijete, ali nije dobro biti star, a imati srce djeteta, ili biti mlad sa srcem starca, jer su starost i djetinjstvo dva pojma, koji se međusobno isključuju: starost umna i zla, kao sve, što je odviše umno, a djetinjstvo vedro i jednostavno, kao šum kiše u olucima. Treba pokopati svoje djetinjstvo, kao jučerašnji dan, te živjeti za danas, od danas i sa danas. Ja sam to znao isto tako, kao što sam znao, da ja tako živjeti ne mogu, da daleka, blijeda materina slika u mom tamnom sjećanju nikada ne će umrijeti, a s njom da ne će nikada umrijeti ni djetinjstvo, koje je mati zadahnula suzama i svojim kratkim, neveselim životom, koji se prerano ugasio.

— Hoćeš li, sine, čašu mlijeka? — pita me mati često uvečer, kad plačem sam u svojoj sobi, blijedo se smiješeći u mraku kroz maglom zahukana prozorska stakla, za kojima laje zimski vjetar. Kosa joj je raspletena i žalosna, po zelenoj bluzi blistaju smrznute suze, ruke su joj žute i mirne, kad ih meće na moju vrelu glavu.

— Ne, mati, to nisi ti! — kažem ja i ogledam se tjeskobno oko sebe. U mraku titraju ugasli odrazi velikog zidnog zrcala, u kome se javlja moje fantastično, prozirno lice sa zlatnim iskrama u očima. Ruka mi je hladna i tamna, mrtve riječi cvatu svuda po zidovima, narančasto se žari cigareta zaboravljena na stolu, a mati ide sama kroz zimsku noć i nosi u ruci čašu smrznutog mlijeka, koje je blijedo i slano, kao suze.

— Dobro je, da popiješ čašu mlijeka, — kaže mi ona i tiho se smiješi kroz suze. — Mlijeko je zdravo, a ti si tako slab. Zašto si ti uvijek tako slab, sine?

Kad je mati umrla, bio je dan siv i tmuran. Rani jesenski vjetar trgao je suho lišće s dudova i brijestova, koji su rasli na trgu pred našom kućom. Posljednje dane pred smrt ona uopće nije ustajala iz kreveta. Ležala je u njemu u vrućici, buncala i prevrtala se pod teškim pokrivačima. Otac nije dopustio da pozovemo liječnika. Držao je, da je to suvišan trošak i da materi ionako više nema pomoći. Nije je došao ni pogledati, kad ga je zvala u groznici s očajnom upornošću zaljubljene žene, koja je sve žrtvovala za nj, pa i svoj život. Te dane je bio baš naročito dobre volje. Izvan svog običaja šalio se s ljudima u dućanu i nije se kao obično ljutio, kad su se žene pogađale s njim za platno. Ja sam sam vidio, kako je, nagnuvši se preko stola, uhvatio načelnikovu sluškinju za punu dojku, koja je stršila iz tijesne bluze, i nije se ništa srdio, kad ga je ona, u smijehu, udarila po ruci. Mati je izdisala sporo, bolno i teško, kao što joj je težak i bolan bio život. Izgledalo je, kao da smrt mora posebno svladati svaki dio njezina tijela, toliko je otpornosti i životne snage bilo u njoj. Najprije ju je izdao glas. Počela je hripati i pištati, ispreplela je ruke i pokušala se izdignuti u krevetu, no jedva je malo pomakla glavu. Kad sam joj ja dodao čašu s vodom, odgurnula me je blago od sebe.

— Valentine, nemoj me mučiti, — rekla je. Po tome, što me je nazvala imenom, shvatio sam, da se s njom zbiva nešto novo i krupno, što još dosada nisam vidio kod nje. Zatim je dodala poluglasno, s naporom izgovarajući svaku riječ i srićući slogove, kao malo dijete, kad uči čitati, tako tiho, da sam je jedva mogao razumjeti. — Voliš li ti mene, Valentine?

Popostala je malo, da se odmori.

— Mati! — vrisnuo sam ja i zakopao glavu u jastuke, vlažne i vrele od njezina znoja. — Moja mati!

Pogledala me je ukočenim, staklenim pogledom, koji ništa ne shvaćaše.

— Voliš svoju mater? Kako ne bi volio svoju mater!

Zatim je zatvorila oči i opružila voštane, mrtvačke ruke po pokrivaču. Jedan za drugim umirali su joj udovi padajući u grč, od koga se više nisu oporavljali. Sve blijeđe joj je bilo lice. Sami od sebe drhtali su joj lični mišići, kao zategnute žice na glazbalu. Htjela je otvoriti usta, no iz njih je izašla samo pjena. Osjećao sam, da bi trebalo vikati u pomoć, zvati oca, da bi trebalo otrčati po ljude, maknuti se s mjesta, učiniti nešto, no materine se oči opet rastvoriše, i njihov pogled se zaustavi na meni s neizrecivom nježnošću i bolom. Bio sam sav u suzama, lice mi je podbulo od nespavanja, straha i plača. Taj njezin posljednji pogled prikovao me na mjestu. Nagnuo sam se nad nju, i ona mi je sasvim blago, jedva vidljivim pokretom već mrtve ruke dodirnula lice. To je bio neke vrsti njezin oproštaj sa mnom, oproštaj pun dirljive, bolne nježnosti, koja je parala srce. Za dokaz, da je posljednja njezina misao namijenjena meni, i samo meni. Zatim joj se cijelo tijelo još jedamput strese, kao da će iznova oživjeti. Oči joj se sledeniše i ukočiše. Nepomične, sa staklenom, smrznutom suzom u uglovima, izgledahu tajanstvene, nepojmljive i sablasne kao zvijezde. Još joj jedamput zatitraše žile na vratu.

Ostao sam sam i zajauknuo.

Ušao je otac, prekrstio se i rekao šuplje:

— Mrtva, pa mrtva. Nije ona jedina žena na svijetu, koja je umrla mlada. Kao da ne ćemo i mi za njom.

Klečao sam uz krevet i lupao glavom po drvenim okvirima, na kojima je ležala materina mrtva ruka, dok se otac nije rasrdio. Odigravši se pred mojim očima, tako rekavši vidljivo, na dohvat ruke, uz moje nijemo, nemoćno saučesništvo, a opet tako daleko od mene, nepojamno i strašno, smrt me je neizrecivo potresla. Drhtali su mi svi živci, nisam znao, što radim i što govorim, ljubeći gorko materino nepomično lice, koje je polako hladnilo. Kasnije, kad sam bolje upoznao život i kad sam se češće susreo sa smrću, taj dojam je polako slabio i blijedio, iako je smrt uvijek ostala za mene nešto zagonetno i grozno, ali i groteskno, nestvarno u isti mah. No ja sam tada bio dijete i volio sam svoju mater. S kolikom se

snagom njezino umiranje usjeklo u moje sjećanje (ono postepeno obamiranje tijela, kad je drago lice na krevetu još toplo i živo, i još se miče i grčevito diše s posljednjom, očajnom snagom utopljenika, a ipak ga više nema), najbolje se vidi iz toga, što ja mjesecima poslije materina pokopa nisam pravo znao za sebe i nisam bio svijestan sebe. To je bio prvi kobni prelom u mome životu i prvi datum zaista crn, koji nisam nikada zaboravio. Poslije je bilo još mnogo takvih preloma i mnogo još crnjih datuma, već sam i prestao pamtiti, ali taj prvi je bio najsvježiji i najstrašniji, jer se odigrao pred mojim očima i jer je bio prvi.

— Mati! — zvao sam ja tužno i zagrcavao se od plača.

— Jesi li poludio? — počeo je vikati otac, otrgnuvši me od kreveta, ali mi, ne znam, zašto, nije gledao u oči. — Nisi me znao zvati, dok je bilo vrijeme, da joj upalimo svijeću, a sad, kad je kasno, sad znaš kukati. Misliš li, da će te ona čuti? Što se nje tiče, možeš lupati glavom do sutra, ona te ne će moliti, da prestaneš. Njoj je sada već sve svejedno. Sasvim joj je svejedno, makar se mi svi raskidali od tuge, ona ne će maknuti ni nožnim palcem. Shvati to. Sirota, ipak je bila dobra žena.

Obrisao je rukom suhe oči i okrenuo se na peti.

— Još samo da prođe sprovod, pa će opet biti sve u redu. Bolje je i za nju i za nas, da se smirila. Za život i tako nije bila, samo je mučila i sebe i nas. Da su liječnici pravi ljudi, oni bi bolesnom čovjeku, kad vide, da mu nema pomoći, mjesto da ga muče lijekovima, sami dali otrova, da se što prije smiri. No, dosta je toga, vrijeme je već da prestaneš.

Siv, nujan listopadski dan je bio, kad smo u sprovodu nosili mrtvu mater na groblje; vjetar je kidao suho lišće sa starih brijestova i dudova pred našom kućom. Otac je išao sa mnom za lijesom; kao da je bio malo pognut i skrušen. Od časa do časa zatresla bi mu se ramena, no ja nisam vjerovao, da plače. On je to samo glumio zbog svijeta i materinih rođaka, tetaka, strina i stričeva, koji su išli odmah za nama, i koji su svaki put, kad bi se očeva ramena zatresla, glasno zajecali. Polako smo išli kroz šutljivi, mrtvi gradić, nad kojim se sterala zlatna i crvena jesenska planina. Između obala

tekla je mutna, masna i zeleno-žuta od mulja i prvih kiša Sava, pozdravljajući nas tamnim šumom. Jedan zlatan, raščešljan dudov list pao je na materin lijes. Mi smo ga zajedno s njom spustili u grob. To je jesen slala materi posljednji pozdrav opraštajući se s njom.

Zatim je žurno zatutnjila po lijesu zemlja.

POSLIJE materine smrti otac je uzeo u kuću sluškinju, da nam kuha, pere, riba i radi sve ostale kućne poslove, za koje se dotada brinula mati. Sluškinji je bilo ime Tereza; bila je još mlada, crvena i debela, puno je jela i rado se bezrazložno smijala tresući punim, teškim tijelom na kratkim, zdepastim nogama, koje je nespretno zabacivala desno i lijevo u hodu. Voljela je oblačiti šarene, svilene haljine, žute polucipele i prstenje, no nerado se umivala i često se zatvarala s mlađim pomoćnikom u kuhinju, kad oca nije bilo kod kuće. Po gradiću se odmah peti, šesti dan počelo govorkati, da sluškinja ima nešto s ocem, da je ona zaražena i da je sigurno zarazila već i oca. Istina je bila, da mi otac više nije dopuštao, da spavam u istoj sobi s njim, kao što je to bilo za materina života, nego sam se morao preseliti u drugu (manju i mračniju) sobu, koja je gledala u dvorište. Tamo sam često sate i sate proplakao od tuge za majkom, od straha i samoće. Iz očeve sobe vodila su vrata u kuhinju, a u kuhinji je spavala Tereza. Otac se nije ni malo uzbuđivao zbog glasova, koji su se širili o njemu po gradiću i za koje je on brzo doznao, iako je inače bio vrlo osjetljiv na svoju čast i nije dopuštao ni najmanje aluzije na svoj intimni život. Njemu su baš u to vrijeme (prvo proljeće, koje smo proveli bez majke) poslovi išli izuzetno dobro. Upuštao se u spekulacije s obveznicama agrarne reforme, trgovao žitom i rogatim blagom i bavio se mišlju, da sruši staru kuću i sagradi na njezinu mjestu novu, bar dvokatnicu. Razumije se samo po sebi, da mu je, što je bogatiji bio, sve više rastao i ugled i moć, pored svih ružnih glasova (i možda baš zbog njih), koji su se vezali uz njegovo ime. Kupio je nekoliko dionica u pilani, imao je nekih mračnih poslova s obveznicama ratne štete, koje nije nitko drugi mogao razumjeti osim njega, preuzeo je zastupstvo za mineralne vode za cijeli naš kotar i kanio se idućih izbora kandidirati za narodnog zastupnika, računajući sasvim trijezno, koliko mu to može vrijediti u trgovini i od kolike to koristi može biti za

njegove daljne poslovne namjere. On nije bio političar, nego trgovac. Ne praveći razlike između politike i trgovine on je i nehotice imao pravo. Tada mu je sve išlo od ruke, štogod je poduzeo, i to ga je učinilo samouvjerenim i preuzetnim. Lukav i okretan od naravi osnovao je u našem gradiću kotarsku organizaciju one političke stranke, koja je bila na vladi. Iako ga je to inače stajalo dosta novaca i truda, jer je morao plaćati iz svoga džepa korteše i gostiti gladne kotarske činovnike, suce i pisare, koji su ga izabrali predsjednikom privremenog izbornog odbora, njegovo oduševljenje nije jenjavalo, nego postajalo iz dana u dan sve veće. Hoteći pokazati i svojom vanjštinom, koliko se promijenio, on se počeo ljepše oblačiti, češće je mijenjao rublje, nije više toliko psovao i prepustio je dućan gotovo sasvim pomoćnicima, a sam se bavio samo krupnijim poslovima, po njegovu mišljenju jedino dostojnima sebe i svog novog društvenog položaja. Pustio je brkove, udebljao se i okrupnjao. Ruke su mu, obrasle riđim maljama, bile ogromne i snažne, ne mirujući nikada, ni onda, kad je spavao. Kad me je stegnuo njima, vrištao sam prestrašeno otimajući se, jer mi se činilo, kao da sam zapao u procijep. Dosada sam ga se samo bojao i izbjegavao, da se sretnem s njim, ali sad sam ga već otvoreno mrzio. Mrzio sam njegovo puno, zadovoljno, bezizražajno, nepovjerljivo lice, zadriglo od dobre, masne hrane i crvenog vina, mrzio sam njegov otresiti, prebučni način govora, koji nije nikome davao za pravo, mrzio sam ga i gadio se od njega zbog njegove zvjerske bešćutnosti prema majci, dok je umirala, te hladnoće i nehaja prema svemu, što je podsjećalo na nju. Kao da se zaista veselio, što nje više nema. Materina smrt unijela je u mene klicu sumnje prema očevoj, dosada sakrosanktnoj ispravnosti, i ja sam ga počeo uhoditi. Vrebao sam na njegove riječi, poglede i kretnje, kad se obraćao Terezi. Noću sam neumorno stražario uz ključanicu naprežući se, da prozrem kroz mrak susjedne sobe, koju je on punio svojim disanjem, svojim znojnim, kiselim zadahom i svojom mrskom prisutnošću, koja je meni nagonila suze na oči. Hvatao sam istančanim sluhom tihe, mačje korake Terezine, koji prilaze krevetu, i njihov prigušeni, vreli, žarki smijeh (otac se smijao krupno i bučno, kao trublja, a Tereza visoko, piskavo i raskalašeno), koji me je punio tajanstvenim strahom i jezom. Za naročito bistrih, providnih mjesečnih noći, poslije napregnutog, dugotrajnog gle-

danja, kad su mi se oči već privikle na tamu, mogao sam razlikovati u mraku na krevetu bijele, debele bokove Terezine i očevu dugačku, dlakavu nogu (kao udo ogromnog, čupavog reptila) među njima, i krvario sam od strahovite uvrede, koju su nanosili majci. Sve je u meni vikalo protiv oca. Gadilo mi se jesti zajedno s njim, jer sam ga, dok je držao nož ili vilicu u ruci i trpao lakomo meso u usta, vidio na krevetu s Terezom. Gadili su mi se njegovi dodiri, njegovi oštri, jetki pogledi, koji su se znali strogo i ispitivalački zaustaviti na meni, kao da nešto naslućuju. Nisam mogao fizički podnijeti, da me Tereza oblači i umiva, i činio sam to sam, izbjegavajući je, gdje god sam mogao. Zbog toga sam morao rano ustajati, zaključavao sam se u sobi i nisam je puštao unutra, kad je kucala na vratima. Kad nisam bio u školi, bježao sam makar kuda od kuće, samo da ne moram trpjeti njezinu nesnosnu prisutnost, koja mi je izgledala kao utjelovljenje pokvarenosti i zlobe. Osjetivši to, Tereza mi se na razne načine osvećivala. Klevetala me pred ocem, izmišljala lažne pripovijesti o mojoj neposlušnosti, tvrdoglavosti i razuzdanosti, sakrivala mi rublje, džepne maramice, čarape i cipele. U svojoj mržnji nije poznavala granica. Nije me smjela sama tući, no zato je znala vrlo spretno i pakosno izazvati oca protiv mene, koji me je onda tukao za godinu dana unaprijed i unatrag. Bilo je dana, kad me je otac znao, na njezin nagovor, da krvi izbiti kožnatim remenom, kojim je vezao hlače. Tada me je ona, uživajući u svojoj premoći, s pretvornom, lažnom sućuti, koja me je mnogo više ponižavala od očeve surovosti, uzimala u zaštitu i molila oca, da prestane. Okrutnom radošću sjale su joj male, svinjske oči u debelom, bubuljičavom licu, koje je imalo crvenu, hrapavu kožu, kao potplati na cipelama. Bila je rodom iz primorja, voljela je jesti jako zapaprena, zabiberena i zamašćena jela (mirodije je uopće jako voljela), iako je obično od njih dobivala proljev. Bila je gadna, tusta i odvratna, te još ni danas ne znam, što je moglo oca privlačiti na njoj. Sve, čega se ta žena primila, postajalo je nekako samo od sebe prljavo i gnjusno, dobivalo je njezin kiseli vonj, sledilo se i poružnilo. Spasivši se iz njezinih ruku, predmeti su bili sretni i zadovoljni, duboko odahnuvši, kad su se našli na svježem zraku. Nisam je samo ja mrzio, svi smo je u kući mrzili i željeli joj zlo, od zidova, stolova i kreveta do kućnoga praga, koji se uvijek veselio, kad je Tereza zapela i posr-

nula prelazeći preko njega. Posuđe je voljelo ostati nečisto, nego da ga ona pere, rublje se tako dugo radosno njihalo na vjetru, dok ga ona nije dirnula svojom poganom rukom. Zagadila nam je i otrovala život, oskvrnila nam sve dobro i sveto, što smo imali u kući, svojom životinjskom lakomošću, nečistoćom i odvratnošću. Kad me je otac prisilio, da je molim za oproštenje (zbog izmišljenih krivica, koje se nisu nikada desile), gutao sam sramotne, krvave suze i zaklinjao se na osvetu, a zajedno sa mnom stidjeli su se, patili i zaklinjali na osvetu svi predmeti u sobi, zastori na prozorima, golubovi, koji su se parili na krovovima, sunčano, zlatno ljeto, koje me dozivaše, pa i Terezine vlastite haljine, koje su se sramile, što vise na njoj, prsten na njezinoj ruci, koji je proklinjao svoj zao udes, ukosnice u njezinoj masnoj, pepeljastoj kosi, koje su same od sebe ispadale iz nje (makar u prašinu i blato), čim im se pružila prilika. Dok je ona kuhala kompote i likere, koje nitko osim nje nije htio ni kušati, po prozorima su međutim visjele paučine, na pokućtvu ležaše debela prašina, a miševi noću šetahu po kuhinji, jer nije bilo matere, da učini red u kući i da opet oživi stare, divne, blažene dane, koji su nestali u nepovrat.

Sunce je stajalo pred kućom i zvalo:

— Izađi!

Bogato su cvale lipe, a zemlja je omamljivo vonjala trudnoćom i zrelinom. Visoki su bili oblaci, a ja sam bio malen dječak bez majke, koga nitko ne voli.

U kuhinji je otac govorio Terezi krupno i šuplje:

— Nije dobro, što ga puštamo ovako uvijek samoga, da ide kud hoće, sasvim će podivljati. Već se sada ne može s njim ništa, a što će biti za nekoliko godina? Treba tu načiniti nekakav red, dok još nije kasno. Što ti kažeš na to?

Tereza je gorljivo potvrđivala.

Ipak je konačno došao dan, koji je donio kraj Terezinoj tiraniji, no možda bi bilo bolje (danas mi je to već prilično jasno), da nije nikada došao.

Jednoga jutra, vrativši se kući poslije višednevnog izbivanja, za kojega se Terezina bahatost uspela do vrhunca, otac me uzeo u krilo, pogledao me skoro srdačno u oči i rekao:

— No, Valentine, dobit ćeš novu mater. Kako ti se to sviđa?

Sasvim točno se sjećam toga dana. Napolju se spremalo na kišu, vrapci su utihnuli pred kućom. Nebo je bilo pepeljasto i rđavo. Velike, raščupane sjene stabala zamišljeno se protezale na vjetru. Otac je bio neobrijan i neispavan, zaudaralo mu je iz usta na rakiju i na duhan. Velik, tih pauk bezbrižno je šetao po stolu primičući se postepeno jatu muha, koje se rojilo za vratima. Tužnog, dobrog Isusa u plavoj bluzi, koji je za materina života uvijek visio nad krevetom i pogledao svojim sjetnim, modrim očima za mnom, kud god bih se okrenuo, Tereza je odnijela na tavan i objesila na njegovo mjesto neprijaznog, mrkog, ružnog sv. Nikolu, zaštitnika mornara, koji me je uvijek plašio u mraku hladnim, tvrdim, bešćutnim licem i sivim, koščatim, ljuskavim, ribljim rukama. Jedan već davno mrtvi hrušt, u mojoj dječjoj kutiji za leptire, rogače, bumbare i hrušteve, počeo je neočekivano lupati krilima. To me je tako uplašilo, da sam se sav stresao. Jedna je očeva čizma bila prosječena nad palcem. Druga je bila čitava, prljava i nepomična. Sav trg i sve ulice bile su pune golemih, teških, zrelih, crvenih, rasječenih lubenica, iz kojih je kapao sladak, krvav sok, ranih krušaka i poznih crnih trešanja. Sve ulice su bile pune osa, pčela i gladnih šumskih ptica, koje je mamio medeni, opojni miris lubenica.

Odgovorih neprijateljski:

— Novu mater? Ja ne ću novu mater.

— Tko tebe pita, hoćeš li je ili ne ćeš? Dobit ćeš je, pa gotovo. Čekaj još nekoliko dana, dok dođe. Ona je iz Slavonije i ne govori tako kao mi. Zateže malo riječi. Pazi, da ne budeš bezobrazan i da se ne vladaš prema njoj, kao što se držiš prema Terezi, jer ćeš se tada gadno posvaditi sa mnom. Sad se gubi u školu, i da mi se više nisi natjeravao po cesti, kad ideš kući.

— Ne ću novu mater, ne ću novu mater! — vikao sam ja, no oca začudo to nije smetalo, kako sam očekivao. Šutke me skinuo s koljena i otišao u dućan. Lupao sam nogama po podu, derao se, koliko sam najviše mogao, vrištao i čupao kosu, ali nitko nije došao, da me umiri ili ispsuje, pustili su me da radim što hoću, dok mi ne dosadi, nadajući se, da ću tako brže prestati. Kad sam se umirio, izašao sam u hodnik i susreo se s vrlo mrkom Terezom, koja me nije ni pogledala.

— Što to znači? — pomislio sam ja. — Zar se Tereza ne veseli dolasku nove matere?

Navukao sam čarape na noge. Dok sam tražio po sobi sandale, koje je Tereza namjerno gurnula pod krevet, viknuo sam u kuhinju:

— Tereza!

Nije bilo odgovora.

— Tereza! — viknuo sam ja još jedamput. — Dobit ćemo novu mater!

Opet nije bilo odgovora.

Prolazeći uz kuhinju, ja sam, navirivši se kroz otvorena vrata, bacio staru čarapu u Terezinu glavu, nagnutu nad štednjak. Čas zatim bio sam na cesti, praćen Terezinim žučnim psovkama, koje su bile pune otrova i mržnje.

No već za nekoliko dana postalo mi je jasno, zašto se Tereza ne veseli promjeni u našoj kući. Maćuha je došla u nedjelju u automobilu s mnogo gostiju u crnim odijelima, koji su se svi zakitili ružmarinom. Bila je sva u bijeloj, šuštavoj svili, na ruci joj zvečale zlatne grivne, oko vrata joj visio đerdan s lažnim biserima, koji su se čarobno sjali na sunčanom svijetlu. Svadba je proslavljena raskošno. Otac je dao ispeći dva odojka i jedno janje, popito je nekoliko hektolitara vina, piva i rakije. Otac je također obukao crno odijelo, u zapučak je stavio crveni karamfil. Bio je glatko počešljan, obrijan i radostan. Za svadbu je naročito kupio novi džepni zlatni sat s malim, crvenim kamenom na navijaču, ponosno pogledavajući svaki čas u nj. Izgledao je vrlo ozbiljno i dostojanstveno uz mladu (nije još navršila ni devetnaest godina), vitku i lijepu maćuhu, među gostima, koji su svi bili niži od njega, brbljavi i brzo se opili. Na svadbu je pozvao svoje istaknute političke saveznike i prijatelje, uglednije domaće činovništvo, mnogo naših dalekih rođaka, s kojima se već godinama nismo vidjeli, dva, tri mjesna trgovca i obrtnika i svu brojnu, gladnu maćuhinu rodbinu, koja se sva sjatila oko punog stola. Da smjestimo tolike goste, morali smo maknuti suvišno pokućtvo iz prve, veće sobe, koja je gledala na trg, ali i u nju su se jedva svi strpali, tiskajući se na stolicama, koje potmulo škripahu, gurajući jedan drugoga laktima

i koljenima, srčući glasno juhu i nespretno mašući vilicama po zraku. Toliko je novih lica došlo tu večer u našu kuću (tri dana su trajale grozničave pripreme za taj jedan dan, jer se otac htio u svakom pogledu iskazati), da sam se ja odmah ispočetka poplašio i stišao, povukavši se u kut, otkuda sam ih mogao sve nesmetano promatrati. Malo me je smetao njihov svečani izgled, ljuti mirisi, koje su žene donijele sa sobom, neprestano nazdravljanje, bučno, nametljivo hvaljenje, cvijeće, koje su donosili maćuhi i prosipali ga po stolu, koji se savijao pod težinom jela i pića. Sreski načelnik i oba suca, a s njima i njihove žene, brzo su se povukli, i prava je zabava tek tada počela. Ja, koji sam se plašio ljudi i koji sam najvolio biti sam, morao sam dopustiti, da me grle i ljube nepoznate, ružne, lijepe, stare i mlade žene i djevojke, sjedjeti na krilu nepoznatim ljudima, koji su me s pretvornom, lažnom nježnošću gladili po kosi i po čelu, a iz usta im je zaudaralo na vino, luk, kisele krastavce i masno, slabo prožvakano meso, deklamirati smiješne i nelijepe dječje pjesme, koje sam naučio u školi, te nisam dospio pravo ni odahnuti. Svi su bili protiv mene, ili nisu bili ni za mene ni protiv mene (to sam im čitao u očima), no svi su smatrali svojom dužnošću, da me pohvale, kako sam lijep i vrlo bistar, što je sve više smetalo mene, nego njih. Obukli su mi za tu zgodu novo, plavo odijelo i prvi put u životu duge hlače. Tereza mi je dugo prala kosu sodom i sapunom, ribala mi nemilosrdno vrat, leđa i laktove tvrdim, žilavim rukama, a zatim me je cijeli sat otac učio (zapravo mučio), kako ću predati maćuhi, kad dođe, kao dar od njega i od mene, mali, zlatni lančić s četverolisnom djetelinom, i što ću joj tom prilikom reći.

Teklo je tiho vrijeme, kao tiha voda. Šum njegov nalikovaše šumu prigušene, uspavane tuge u nama, koja se zrcalila samo u dnu očiju. Krotko su umirale muhe u svilenoj i zlatnoj paučini nad prozorima, ne oprostivši se ni s kim. Sjedeći u sumračnom uglu, ja sam se žalostio zbog izgubljenog dana, koji me je mamio iz kuće u puste savske vrbike, prošarane žutom rukom jeseni, pune uzbudljivih, reskih krikova močvarnih ptica, podvodnih tunela, zmijinjih gnijezda i modrih, krilatih vidika pod dobrim, visokim nebom. Odrastao uz Savu ja sam se s vremenom toliko srastao s njom, da sam bio bolestan i tužan bez nje. Tako je lijepo bilo stajati bos u ranu jesen, dok sipi prva, tiha kiša, pod sasvim zlatnom krošnjom

zalutale, bijele breze među rodnim glogovim i kržljavim kruškovim stablima, gaziti do koljena kroz visoku travu, koja se plete oko nogu, trčati po bijelim pješčanim puteljcima između mrtvih rukava i gledati jata ždralova i divljih gusaka, kako lete prema jugu. Zračnim, raspletenim rukama, nanizavši se niz rijeku, mašu vodenice srebrnim ribama u brzoj vodi. Vodeni pauci lebde u zraku nad crnim virovima, iz kojih zrači jednolika, tamna tuga. Zatim uzlijeću jata komaraca za mnom, gradić se dimi u mlakoj kiši, viču žene i Sava šumi. Bjeličasta vodena para pliva niz rijeku u raskidanim krpama, koje pritiskuju jedna drugu. Idem pokisao, mokar, krvavih nogu od šaša i oštrog šljunka, gladan i ozebao, a kiša pada još jače po mojim školskim knjigama. Neposlušni vjetar trese kišu sa zlatom poškropljenih krošanja breza. Truli drveni balvani pod mostom žalostivo škripe. Kod kuće me čeka otac, Tereza, ručak i batine, jer sam danas opet pobjegao iz škole, hladna, žablja Terezina ruka u mojoj košulji, pljesniva, gnjila tišina sobe, koju para očevo hrkanje u snu. Sava je požurila dalje, brzo zaboravivši na me. Po neravnom, drvenom pločniku padaju žuti odrazi starinskih fenjera. Noć s mrakom i daždom. Mrtve, strašne oči utopljenika u mutnoj vodi, koje gledaju u mene. Koraci Tereze u kuhinji, zatim u hodniku, pa u očevoj sobi. Podmukli, ljuskavi sv. Nikola, koji me mrzi. Ljepljive oči i ljepljivi dlanovi od suza. Mrak. Kiša.

Za večerom me maćuha posadila uza se, metnula mi svoju njegovanu, mirisavu, punu prstenja ruku na rame i svaki čas me nutkala vinom, likerima, kolačima i voćem. Gosti žagorljivo i lakomo navališe na sto, koji su začas preplavili svojim tustim, pretilim spodobama i trbusima, prekrili svojim lijenim sjenama, pretrpali, progutali i očistili. Debele, lijene žene smijale su se punim ustima, a muškarci su pili, čačkali prstima zube, čupkali dlačice iz nosa, držali pijane govore, vikali, pjevali, kucali se i prolijevali vino po stolu, po sebi i po svima nama, raspravljali strasno o našoj unutrašnjoj državnoj politici, o tome, kako se kod nas radi sve naopako, jer nemamo dosta pametnih ljudi i jer smo zaostali kulturno i politički. Pritom su često značajno namigivali ocu, koji je sjedio nepomičan kao kip i šutljivo, mrko pio. Mora da je strahovito

mnogo popio toga dana, jer je čaša pred njim uvijek bila prazna i jer su mu ruke podrhtavale, dok je točio vino. Nisam ga nikada vidio tako pijana. Maćuha ga je od časa do časa skrbno pogledavala, kad je što rekao muklim, hrapavim glasom, no on se nije puno osvrtao na nju. Pušio je lulu, koju je neprestano punio i palio, disao teško kroz nos i popravljao ogrlicu na košulji, koja mu je tiskala crvenu, izbočenu jabučicu. Nešto snažno, nesvakidašnje i surovo, ali i prisno u isti mah, od čega je čovjeku postajalo toplo oko srca, drijemalo je u njemu. Davao je dojam ogromnog, metalnog spomenika, koji prkosi zimi, suncu i vremenu. Pošto sam i ja bio pijan, zaboravio sam na svoju dojučerašnju mržnju na maćuhu i čvrsto sam se stisnuo uz nju. Malo sam se i ponosio, što imam tako jakog, velikog, dostojanstvenog oca, kome se svi obraćaju s poštovanjem, i tako lijepu, mladu maćuhu, kojoj se svi dive. Otac je naručio i glazbu, koja je stigla istom predvečer. Počeo je ples. Budući da on nije htio plesati (ili nije znao), plesala je maćuha sama s gostima i letjela od plesača do plesača. Ispod dugačke, bijele haljine virile su joj male, vitke noge u plitkim, plavim cipelama i svilenim čarapama boje kože. Najviše je plesala s dva mlada, ljepuškasta carinika, koji su izgledali kao dva brata, iako su bili iz različitih mjesta i do danas uopće nisu znali jedan za drugoga (jedan je bio maćuhin daleki rođak, a drugi naš). Oni su je pažljivo stezali masnim, debelim ručetinama, izmicali se stolovima i stolicama, pokašljucavali važno i popravljali kosu, koja im je padala na oči i na lice. Ocu se to, čini se, nije sviđalo: nekoliko puta sam uhvatio njegov mrk, zakrvavljen pogled, kako pažljivo slijedi maćuhu. Pomoćnici su sjedjeli u dnu stola kod vrata i grlili pijanu Terezu, koja se svaki čas morala dizati da donese novo jelo i piće, da kuha crnu kavu i čaj, da iznese polupane čaše i obriše prolito vino. Kao hladetina podrhtavalo joj je mlohavo meso na znojnim, golim rukama. Obukla je zelenu, na prsima duboko izrezanu haljinu, kroz koju joj se nazirahu velike grudi boje zrele mrkve. Glazba je neumorno svirala jednu pjesmu za drugom. Svirači su pjevali, pili i kucali se s nama, podvikivali i zgledali se značajno, kad je koji gost skočio za Terezom u kuhinju. Naročito se među njima isticao neki debeli, tromi violinist, koji je neprestano nazdravljao maćuhi, kujući u zvijezde oca i hvaleći biranim riječima njegov neobični trgovački talenat,

koji ga izdiže nad sve trgovce na daleko i široko. Gosti su mu burno povlađivali, žene su ciktale (maćuhina mati, sestre i sestrične), glazba je parala uši, violinist je sjeo i postao opet nepokretan, mrtav, a vina je samo nestajalo na stolu. Carinici su ispod stola gurkali maćuhu koljenima. Plesalo se cijelu večer i cijelu noć. Pod je bio prljav i mokar od vina i jela, od prljavih cipela i oglodanih kosti, svuda razbacanih po sobi. Težak, gust, vlažno-otrovan zadah od vina, dima, masti i znojnog isparivanja uvlačio se u dušu, koja je postala tužna i rasplakana.

Iznenada otac udari šakom po stolu i reče:

— Agata! — Agata je bilo ime maćuhi. — Dosta je za danas.

Nastade nelagodna stanka. Gosti zbunjeno gledahu jedan u drugoga. Maćuha pocrveni i uhvati se rukom za zid. Svirači su utihnuli, samo je onaj debeli, pijani, koji je cijelu večer hvalio oca, zamahnuo violinom preko glave.

— Tako je! Pijmo! — prodera se on. — Dosta je za danas i za sutra. Ne za sutra, nego samo za danas. Pijmo!

Čas zatim bacio mu je otac punu bocu vina u glavu. Svirač zatetura, iskesi zube i klekne na pod, a krv mu šikne iz čela.

— Pijmo! — rekao je još jedamput nemoćnim, piskavim glasom maloga djeteta, koje se davi.

U sobi zavlada nered i lom. Gosti poskakaše sa stolica, svirači se razbježaše, žene uplašeno zavrisnuše. Netko je u toj gužvi srušio veliku lampu, koja je visjela na stropu, nastao je mrak, u kome se očajno izmiješaše jauci, psovke, plač i zveket stakla. Maćuhina mati, grbava, krezuba, stara vještica, koja se poslije svake čaše oblizivala kao mačka, pala je u nesvijest i povukla za sobom u padu poslužavnik s čašama, koji je stajao na stalku za cvijeće iza nje.

— U pomoć! U pomoć! — vikala je Tereza kriješteći. Ritala se kratkim, zdepastim nogama (pod sedlastim leđima s neobično velikom, isturenom zadnjicom) oko sebe i otimala pomoćnicima, koji su je uzalud nastojali umiriti.

Ipak se sve dobro svršilo, i to uglavnom maćuhinom zaslugom, koja je pokazala nevjerojatnu prisutnost duha. Jedan je carinik izvadio džepnu električnu lampicu, maćuha mu je istrgne iz ruke i osvijetli sobu. Pojava svijetla djelovala je na sve umirujući. Netko podigne lampu, koja se na sreću nije

razbila, netko drugi zapali žigicu, treći opet skine još vruć cilindar. Žene prestadoše vrištati. Otac je stajao mirno na svom mjestu i zbunjeno se smješkao. Svirači su se vratili natrag. Carinici su podigli onesviještenu maćuhinu mater, koja je ležala poprijeko preko prevaljene stolice i nije pokazivala ni malo volje da dođe k sebi. Konačno se umirila i Tereza, otrčala u kuhinju i vratila se s lavorom hladne vode i ručnikom. Počeli su polijevati maćuhinu mater i ona je oklijevajući otvorila oči. Sviraču su oprali krvavu glavu i zalili mu ranu jodom, koji se također odnekuda stvorio na stolu. On je došao k sebi odmah poslije treće, četvrte čašice klekovače, ali je za svaki slučaj ipak popio još dvije čašice pridržavajući se stola i tjeskobno pogledajući oko sebe. Maćuha mu je sama svezala veliku, bijelu maramu oko glave, koju je Tereza izvadila iz ormara. To je bio ormar, u kome se nalazilo rublje i odjeća moje pokojne majke, no taj čas nije nitko mislio na to. Polako su sve stvari u sobi opet došle na svoje mjesto, a za njima i ljudi. Tereza je s pomoćnicima, koji se nisu usuđivali pogledati u oca, pokupila staklo i ispravila stolice. Gosti su prestali žagoriti među sobom, plaho su pogledali u oca i nisu znali, kako da se drže. Smetale su im ruke i oni su malodušno tražili džepove, da ih metnu u njih.

— Agata! — rekao je žalostivo otac i ispljunuo veliku gvalju, koja mu se koturala u ustima.

Maćuha je nakvasila ubrus i svezala mu ga oko glave. Zatim je ispričala oca pred gostima, da ga boli glava, da je malo nervozan i da mu je žao, što je do svega toga došlo. Gosti su konačno opet posjedali, neodlučno se namještajući na stolicama i izgovarajući se na kasno doba noći. Svirač je dobio za krvavu glavu stotinjarku, koju mu je otac prilijepio na čelo, i straha je u društvu nestalo.

U dnu stola zakreketala je Tereza:

— Pijmo!

Ispijene su čaše do dna i raspoloženje se vratilo. Za cijelo vrijeme, dok je trajala uzbuna, ja sam ostao uz oca, otkuda se nisam micao, osjećajući, da sam uza nj najsigurniji. Sada, kad je opet počela svirka, ispočetka neodlučno i tiho, kao da se boji, a kasnije sve žešće i sve strasnije, ja sam se izvukao od stola i otišao k prozoru. Moglo je sigurno biti već tri sata poslije ponoći. Bližala se zora. Telegrafske žice su glasno zašumile pod prozorom. Lastavice se već budile u gnijezdu ispod

kućne strehe. Nisam bio ni malo pospan; krvoproliće, do kojega umalo da nije došlo, sasvim me je otrijeznilo. Otac je sad bio tih i miran. Pio je kao i dosad (i kao da je još više pio), no druge promjene nije bilo na njemu. Kad je maćuha ponovno zaplesala, kao da mu baš hoće prkositi, on se malo nasmijao ispod brkova, ali nije rekao ni riječi. Što se kasnije događalo s njim, to je teško pojmiti. To sigurno spada u ono tajno i zagonetno, što se nalazi u svakom čovjeku, ludo i umno u isti čas, neobjašnjivo i nepojmljivo, odijeljeno samo tankom, kao svilena opna, ljušturom od jave. Pošto se do mile volje naplesala s carinicima i sa svakim, tko je htio, čak i s pomoćnicima (gledao sam za to vrijeme pažljivo u oca, no on nije davao znaka od sebe), maćuha je postala obijesna i odlučila da oca sasvim ponizi. I ona je već bila jako pijana. Lijepa, bijela vjenčana haljina bila joj je puna crvenih i žutih vinskih mrlja i otisaka od masnih prsta. Zgužvana, raskuštrana, ružna, oznojena i umorna od plesa, ona je teturala od stolice do stolice, grlila i žene i muškarce i ljubila ih u vrat, u lice, u masna, vlažna, požudno otvorena usta, koja su je željno čekala. Tako je stigla i do oca i počela mu nešto žurno i uzbuđeno šaptati u uho. Što mu je govorila i što je otac mislio o tome, što mu ona govori, to nitko od nas prisutnih, koji smo gledali u njih, nije znao. Vidjeli smo samo, da se otac mršti, da mu se na čelu pojavljuje jedna, druga, treća i četvrta bora, da niječno odmahuje glavom (našto je maćuhin šapat postao glasniji i vreliji), da su mu žile na vratu, na licu i na rukama nabrekle i poplavile. Maćuhine vitke, vlažne ruke oplele se oko njegova vrata i povukle ga za sobom.

— Agata! — rekao je on prijekorno, i oči su mu postale plave, dobre i tužne, pune suza.

Maćuha ga je prisilila, da se digne i s naporom ga dovukla u sredinu sobe. Otac nije znao plesati, to se vidjelo na njemu. Sporo je klimao za njom, krivio je vrat u tijesnoj ogrlici, na koju nije bio naučen, od vina mu se maglilo pred očima, iz kojih su iskakale žute i zelene sjajne iskre. Maćuha je mahnula rukom sviračima, i glazba zatrešti iznenada tolikom silinom, da zazvečaše stakla na prozorima. Neočekivano se violine otriježniše i zasviraše nujno i neveselo, kao da plaču. Brzo su zaplesali carinici s maćuhinim sestrama i pomoćnici s Terezom. Nakrivljen, žustar i isceren kao đavao, s bijelim povezom, kroz koji je probijala krv, i s violinom, koja mu je živjela i rasla u rukama, kozičav, plosnata nosa i debelih, žutih usnica, osjećajući, kako ga stotinjarka blago grije u džepu, toplije i nježnije od svake žene, debeli je violinist (onaj, za koga je otac predstavljao uzor dobra trgovca) okretno obigravao oko oca i maćuhe, koji se smiješno okretahu na istom mjestu, prislanjao uho na gudalo, da iz njega izmami što vruće, što strasnije zvukove, veslao čitavim tijelom u zanosu nadahnuća i visoko zabacivao glavu, zatvorivši oči. Napolju za niskim, sivim oknima cvala je duboka, teška, srebrna mjesečeva noć, koju nagrđivaše svojim maglenim bljedilom zora. Povlačeći ga za sobom teškog i tromog, vrteći ga u krugu kao medvjeda (otac je bio za glavu viši od najvišeg čovjeka u sobi), maćuha je plesala s ocem, pijana, razdrljena, bludna i prljava. Oko njih su se vrtjeli podsmješljivi, okretni, masni carinici, gazeći ocu po nogama i gurajući ga laktovima u leđa, lajala je Tereza i držala se za trbuh od smijeha (izbočeni, životinjski, četverouglasti trbuh s otečenim mokraćnim mjehurom) grbava maćuhina mati. U smijehu, u glazbi, u znoju i kalu, dok je napolju krvarilo jutarnje nebo, među pijanim, smrdljivim, znojnim i požudnim ženskim mesom, koje je gnjusno kikotalo, svijetlila je samo bolno, gorko i tužno golema očeva glava s prvim sijedim nitima, kao neki veliki, mrtvi svjetionik. Zatim maćuha odgurnu oca, razdrlji haljinu na grudima i skoči na sto, koji se svine pod njezinom težinom. Visoko zamahnuvši desnom nogom, ona se počela strahovito žurno i strahovito ludo okretati na peti, dok se nije omamljena survala među boce, čaše, tanjure i žarke muške oči, koje sa svih strana pristizahu.

S MAĆUHINIM dolaskom stvari se u našoj kući iz temelja izmijeniše. Odmah drugi dan uzela je ona kućanstvo u svoje ruke, kod čega nije trpjela ničijih, pa ni očevih (opravdanih ili neopravdanih) prigovora. Prvo joj je bilo da učini kraj Terezinoj samovolji, što je ujedno predstavljalo i najteži dio zadatka, koji je sebi preduzela. Tereza se borila rukama i nogama, borila se pogrdama, klevetama, prijetnjama, uvredama i psovkama, no ipak je izvukla kraći kraj. Stavljena pred izbor: ili da trpi i dalje Terezu u kući i dopušta joj, da radi, što hoće (kako je to bilo dosad), ili da je otjera, pa da računa s tim, da će Tereza obavijestiti cijeli gradić o svom odnosu s ocem i o neobičnom, nesvakidašnjem, sumnjivom položaju, koji je zauzimala u našoj kući (i tim posredno poniziti i nju, maćuhu, kao svoju »nasljednicu« i »suparnicu«), maćuha je izabrala ovo drugo, razumije se, uz očevu privolu i pomoć. Istoga dana dobili smo novu sluškinju, već ostariju, krezubu i malo nagluhu Slovenku, kojoj je doduše trebalo svaku stvar vikati nekoliko puta u uho, ali koja je inače bila čista i marljiva kao crv. Maćuha nije mogla biti bez sluškinje, i tu se opet nalazi jedno novo, čudnovato protuslovlje u očevoj naravi. Za mater mu je bilo žao svakog dinara, tjerao ju je da radi, kad je već jednom nogom bila u grobu, i nikada mu nije bilo dosta. Maćuha je imala sve, što je zaželjela. Za nju mu ništa nije bilo preskupo, ni jedna stvar dovoljno vrijedna, ni jedan nakit dovoljno dragocjen. Već tih dana počeo joj je kupovati teške, skupocjene svilene tkanine, prstenje, lančiće, skupe parfume i rijetku galanterijsku robu. Što god je zatražila od njega, odmah je dobila. Na sve je pristajao, što mu je predlagala, makar tim žrtvovao svoje najljepše planove, na kojih je ostvarenju radio mjesecima. Sasvim je izgubio svoju volju, on, čija je tvrdoglavost i odrešitost bila poznata. Postao je sjena njezine sjene, povlađivao joj i onda, kad se nije slagao s njom, samo da je ne izazove protiv sebe, nije se usuđivao malo više podići glas u njezinoj

prisutnosti. Njoj za volju otjerao je jednog dugogodišnjeg pomoćnika i uzeo drugog, kojega mu je ona preporučila i kojega nije pravo ni poznavao. Da li je taj moralni slom u njemu, nerazumljiv i fantastičan svakome, tko ga je poznavao i tko je imao prilike osjetiti njegovu despotsku ćud na svojoj koži, bio posljedica događaja, koji su se odigrali na svadbenoj večeri (gradić je o njima pričao nedjeljama i mjesecima, s naglašavanjem osobito pikantnih pojedinosti, s upletanjem epizoda, kojih stvarno nije bilo, s uživanjem i pakošću), kad ga je maćuha javno ponizila, pljunula mu u lice i podložila ga pred očima sviju svojoj volji, ili je to bila neka neprotumačiva, unutrašnja, kobna živčana katastrofa u njemu, koja ga je preko noći pretvorila u drugog čovjeka, to je bilo teško odrediti, iako se nagađalo svašta. Teško je uopće bilo naći u njegovim postupcima, koji su skoro svi i skoro uvijek nosili karakter jake nervne razdraženosti i potištenosti, koju nije nitko mogao objasniti, nešto konkretno i čvrsto, za što bi se čovjek mogao uhvatiti. Kao da je u njemu nešto puklo, otkrhao se jedan dio od njega, i on sada izgubljen luta po svijetu u teškoj depresiji, pretežak i pregolem za svoju malenu dušu, i ne zna, kuda da se sklone i što da učini sa svojom velikom, golemom, blagoslovljenom energijom, koja mu je postala suvišna.

Drugi, koji je iskusio na sebi maćuhinu neograničenu moć, bio sam ja. Prestale su divne, slobodne, ničim nesputane skitnje prije i poslije škole po gradiću, po vrbicima uz Savu i po pustim prudovima, na kojima nije bilo nikoga, i koliko puta sam, sitneći drva u drvarnici, lješteći krumpir u kuhinji ili čisteći maćuhine, očeve i svoje cipele, s tihom čežnjom pomišljao na gadnu, mrsku Terezu, koje više nije bilo, a koja je imala tako puno razumijevanja za moje izlete izvan kuće i nikada im nije stajala na put. Odlučivši bezuvjetno od mene stvoriti, kako je ona mislila, dobro, poslušno dijete, koje će biti na čast i ocu i njoj, ona me je lagano, promišljeno krotila i pripitomljavala pokazujući pritom neobično mnogo vještine i inteligencije. Ni jedno joj sredstvo nije bilo preoštro, ni od čega nije odstupala, kad se radilo o tome da mene skuči i obuzda. Ona nije bila surova ni primitivna, kao Tereza, no možda bi bolje bilo da je bila. Kazne, kojima me je ona kažnjavala, djelovale su oštro i brzo, i njima se nije moglo izbjeći. Zato, što sam joj, kad mi je naložila, da odem u dućan

po šećer, rekao, da nemam vremena, morao sam cijelo poslije podne klečati na kukuruznom zrnju. A što sam joj isplazio jezik, kad mi je rekla, da sam neodgojen i bezobrazan, morao sam u njezinoj prisutnosti izmoliti glasno deset Očenaša i iza svakog se prekrstiti i pokloniti pred Isusovim likom, koji je poslije Terezina odlaska opet došao na svoje staro mjesto nad krevetom. Vjerujem, da je ona, kao i Tereza, osjetila iz mojih pogleda i postupaka (iako sam ja to nastojao, koliko je moguće, sakriti), iz riječi, koje su mi i nehotice pobjegle, da je ja mrzim, i nastojala to spriječiti još oštrijim pritiskom na mene, pogrešno računajući, da ću se ja uplašiti i popustiti. Od svadbene večere, kad me je uspjela zavarati i primamiti k sebi, a kad sam se ja prvi put razočarao u njoj, među nama nije bilo pravog razgovora ni bližeg dodira. Ona je uvijek imala svojih poslova, a ja svojih: poslova zbilja mojih, kojima sam se veselio, te poslova, koje mi je ona nametnula, da me odući od nerada i privikne na red i poslušnost. Ona je cijeli dan prala, sušila i češljala svoju dugu, plavu, prekrasnu, mirisnu kosu, koja se zlatno prelijevala na suncu. Čupala je obrve, crvenila usta i lakirala nokte. Ponoseći se time, da je išla dvije godine u učiteljsku školu i da bi sigurno postala učiteljica (nasuprot moga oca, koji je svršio samo osnovnu školu), da joj nije prije vremena umro otac, ostavivši nju, majku i dvije sestre u velikoj bijedi, znala je po cijele sate prosjedjeti u dvorištu na suncu s knjigom u ruci. To je bilo prvi put, da su se u našoj kući pojavile i druge knjige osim očevih računica i mojih školskih knjiga. Kosa joj je tiho pucketala na suncu, kao da tajanstveno izgara sama u sebi. Psi su lajali kroz tarabe na nju, razdraženi žarkim, crvenim bojama njezinih haljina, kakve nije nitko nosio u našem mjestu. Kao da joj nije tekla žilama ista krv, koja i nama, ona se tuđila od nas, očito se dosađujući u našem društvu, zijevajući, dok smo mi govorili, ili čeznutljivo pogledajući u svoje sjajne nokte, svoje lijepe haljine, nakite i dragocjenosti, koje je uvijek sve nosila na sebi, teško se krećući i nelagodno se osjećajući s njima, a još nelagodnije bez njih. Rijetko se događalo, da bi me baš tukla, iako bi to meni, kako god bolno i sramotno bilo, često bilo milije od suzdržanog, promišljenog mučenja i ponižavanja klečanjem, molitvama, prepisivanjem na čisto pjesama iz čitanke, sastavljanjem dosadnih rečenica samo s podmetom i prirokom (što mi nikako nije išlo u glavu), ili risanjem jednog

te istog cvijeta u deset različitih položaja. Uopće je izbjegavala bučne gestove i velike riječi, poslije kojih se uvijek tužila na glavobolju, i nastojala da sve, što je morala obaviti, obavi u miru, bez vike i uzrujavanja. Kao da to nije bila ona ista žena, koja je na dan svoje svadbe plesala gotovo gola na stolu, pijana, cinična i osvetljiva, nastojala je, da se što manje čuje za nju, premda je bila svagdje, sve nadzirala, o svemu vodila računa i sve udešavala prema sebi i za sebe. Ta tišina i red, koji je vladao u kući, a nije ga bilo od majčine smrti, znao me je zavarati i ja sam katkada pogledavao u maćuhu gotovo s poštovanjem i ljubavlju. No to je trajalo samo čas, dok se ne bih sjetio, što je sve učinila ocu i meni u ovo dva, tri mjeseca, koliko je bila s nama, te do čega nas je dovela njezina uprava, i ja bih škripao zubima od mržnje.

Samo jedamput pamtim, da se toliko razljutila, te je zaboravila na sebe, ali to se desilo mojom krivnjom i svršilo se čak bolje po mene, nego po nju. Ne mogu se točno sjetiti dana ni mjeseca, ali znam, da je bilo prozračno, toplo predzimsko jutro puno mirisa suhog lišća i jesenskih, zabrinutih ptičjih letova, kad smo maćuha i ja bili sami kod kuće. Sunce je sjalo blago i zanjihano u prostranoj modrini neba, sjetno naherivši trudnu glavu. Maćuha je ležala na divanu golih koljena i raspletene kose, a ja sam svršavao za stolom sutrašnju školsku zadaću pjevušeći poluglasno od duga vremena. Već puna muha, ali još uvijek pruživa i sjajna, muholovka je visjela nad mojom glavom i nemarno se njihala. Jednu staru, izblijedjelu materinu fotografiju u žutom okviru, koju mi je poklonila za prvu pričest, metnuo sam na čitanku. Maćuha se upravo vratila iz dvorišta, gdje se sunčala, a sad je čitala neku debelu, crveno ukoričenu knjigu i nije gledala u mene. Svršivši i zatvorivši bilježnicu, uzeo sam sliku u ruke i počeo je ogledati sa svih strana, jer me je zanimalo, na koji je način fotografija utisnuta u okvir, koji se ni s jedne strane nije mogao otvoriti.

Iznenada maćuha upita:

— Kakva je to slika?

Pocrvenio sam i pokušao pokriti sliku bilježnicom, no ona se već uspravila i oštro se zagledala u mene.

— Kakva je to slika? — ponovila je još jedamput. Mnogo godina kasnije, kad sam već upoznao mnogo različitih, ljepših i ružnijih, gorih i boljih od nje žena, javljalo se uvijek u

meni samo od sebe to njezino napeto, oštro i preplanulo od sunca lice, kad god sam bio jako žalostan, ili kad su mi neku naročito veliku nepravdu učinili, kao signal za opomenu, da se moram čuvati od života, te kao utjeha i umirenje. Iz njega je, što je najneobičnije, sjalo u isto vrijeme nešto zlo i opasno, i nešto toplo, lijepo i dobro, što je bodrilo i tješilo. Tako je velik bio njezin utjecaj na mene uza sve moje ogorčeno protivljenje i mržnju. — Zašto je skrivaš preda mnom?

— To je slika moje matere.

— Koje tvoje matere? Kakve matere? Zar nisam ja tvoja mati?

— Moje p r a v e matere.

Vidio sam, kako su joj olabavile usnice, kad je rekla:

— Da vidim.

Čas je bio napet i odlučan i o meni je ovisilo, hoću li se ponijeti kao junak, kakvim sam se intimno smatrao, ili ću se žalosno pognuti pred njezinom nadmoćnošću i učiniti, što traži. Slika je za mene predstavljala dragocjenost, i ja bih radije žrtvovao jedno oko ili jednu ruku, nego nju. Činilo mi se, da će je maćuhine ruke, dođe li u njih, obeščastiti i oduzeti joj onaj naročiti, jedinstveni, malo dirljivi i bolni čar, koji je imala za mene, čar nečega, čega nema, a što smo jako voljeli, i što nam još samo tužno domahuje rukom iz daljine. Pocrvenivši još jače, rekao sam odlučno:

— Ne dam. Slika je moja.

— Što si to rekao? — Maćuha hitro ustane.

— Slika je moja i ja je ne dam nikome.

Začas je bila kod stola. Držeći me za ruku, ona zapovjedi:

— Pokaži sliku!

Istrgnem svoju ruku iz njezine i otkrenem se od nje. Ne odgovorih ni riječi.

— Tako?

Uhvatila me je lijevom rukom za kosu, snažno me povukla k sebi i pokušala me otkinuti od stola, ali ja sam bio brži. Bacio sam sliku na krevet i velikom brzinom, koja me je i samoga iznenadila, dohvatio olovku sa stola, svom snagom je zabivši u njezinu lijevu podlakticu. Olovka se posklizne i zapara po ruci neravan, tamno-crven, gotovo crn trag, iz koga brzo procuri krv. Vrisnuvši zaprepašteno maćuha pusti moju kosu i zagleda se u ruku, koja je već bila sva krvava. Krv je kapala po stolu, po meni, po njoj i po podu, crna i

topla. Nešto kao strah i nerazumijevanje odrazi se u njezinim očima, koje se plaho rastvoriše, no to potraja samo čas. Već iduće sekunde navalila je na mene, srušila me na pod, čvrsto me stegla nogama i počela me nemilosrdno tući po glavi, po licu, po vratu i leđima, ne pazeći, kuda udara, i kako, i ne obazirući se na moje zapomaganje, koje je još pojačavalo njezin bijes. Kao dijete ja sam bio slab i nerazvijen. U tučnjavama s drugom djecom uvijek sam izvlačio kraći kraj. Bio sam pored toga još i plašljiv i osjetljiv na krv, koja je u meni uvijek izazivala živčani potres. Brzo sam se prestao braniti, kašljao sam i gušio se od krvi, suza i straha, koji mi se zgrudvao u grlu. Zaslijepljena od mržnje, maćuha nije ni primijetila, da joj se u borbi rastvorila haljina i pokazala lijepe, bakrene bokove, koji su se zagasito tamnili pod snježnom bjelinom donjeg rublja, na kojega je čistoću uvijek mnogo polagala. Ljepljivog lica od suza i njezine i svoje krvi, ja sam se pripio uz tu toplu, tešku nogu, koja je mirisala sapunom, znojem i vlažnim, opojnim, mračnim mirisom mlade, zdrave, čiste žene, i počeo je gorko, očajno, sa strahovitom, neprotumačivom požudom, bolom i strahom cjelivati. Maćuha se najprije iznenađeno trgnula, pokušala se osloboditi moje glave, koja se zarila među njezine noge, i uspraviti se, a kad joj to nije uspjelo, naglo je zalomila cijelim tijelom i briznula u plač. Ruke su joj pale uz tijelo, kao odsječene.

A krv je curila po njoj, po meni i po podu.

— Kakve čudne oči ima ovo dijete! — rekla je ona uvečer ocu, liježući kraj njega u krevet. Lijevu ruku, zamotanu do lakta i otečenu, pažljivo je položila u jastuk do sebe. Gledajući kroz ključanicu u njihovu sobu i napeto osluškujući, što govore, razabirao sam točno svaku riječ. — To nisu tvoje oči, tako čudne, bolne, zrele oči, koje čisto plaše čovjeka. Duša me boli, kad se sjetim, kako su me pogledale, kad sam htjela da mu otmem sliku. Kao da je u njima sjalo neko tajno i tiho, ali žarče, nego nebesko, sunce, pa se ugasilo, kad su mene ugledale. Kakva je bila ta njegova mati, kad je još i danas tako voli i kad je ništa ne može izbrisati iz njegova srca? Jesu li to njezine oči, te bolne, očajne oči ranjene životinje, koju su stjerali među četiri zida? Mi tako ne znamo

i ne možemo gledati. Tako gledaju ljudi, koji su strahovito puno prepatili, pregarali i izgubili, ljudi, kraj kojih je prošao život, ništa im ne poklonivši, prosjaci i kljasti, osuđeni na smrt, koji su sve izgubili. Ti spavaš? Ja se poslije svega toga, što se danas dogodilo, bojim sresti s njim. Slutim, da će proći kraj mene blijed, pognute glave, optužujući, ne kao dijete, koje strepi od kazne, nego kao čovjek, koji zna, da nije ništa kriv; čovjek, kome je tako zlo, da mu ne može biti gore, pa više ne zna za strah od neizvjesnosti. Kad sam se udala za tebe, ja sam sasvim drugačije mislila o sebi, o tebi, o njemu, o svojoj budućnosti među vama. Vjerovala sam, da sam vam potrebna, da se veselite, što ću doći k vama, da vam treba moja pomoć i da ćete me voljeti i biti mi zahvalni, a sad vidim, da stvari stoje baš obratno: ne volite me, ne ćete me, trpite me na silu (ne znam zašto), mrzite me i želite mi zlo. Nadala sam se, da će moj život uz tebe biti kao neki, možda malo naporniji i jednoličniji nastavak onog života, kojim sam živjela kod kuće. Pošla sam za tebe, jer sam htjela rasteretiti majku i sestre. Znala sam, da će njima biti više, kad mene ne bude, i to me je tješilo i veselilo, jer sam bila uvjerena, da se ne žrtvujem uzalud. Očekivala sam: ti ćeš mi čitati želje iz očiju (ne mogu se ništa potužiti, ti to zaista i činiš), on će me voljeti kao pravu majku, svi ćete me s ljubavlju susretati i obožavati, kao što su me kod kuće obožavali. Sanjala sam o tome, kako ćeš ti biti jako bogat, kako ćemo moći putovati po svijetu i uživati život, pozivati i primati goste, priređivati večere i izlete, a sve se dogodilo baš obratno: ti si ostao isti, piješ, pušiš i kartaš, radiš, to ti moram priznati, ali ne znaš, kako, za koga ni zašto. Pust je ovaj život, i srce je pusto i prazno. Nitko me ne voli, nitko me ne razumije, nitko nema srca za mene. Što sam ja tebi? Skupocjena biljka u vazi, koju si ti kupio samo za sebe i ne daš je nikome drugome (a preskupo si je platio, to ti je sada već jasno). Vječno su mi govorili, da sam lijepa i da me čeka velika budućnost, a sad vidim, da su mi svi ružno lagali, jer mene ne čeka velika budućnost i jer ja nemam nikoga na svijetu, tko bi se žrtvovao za me. Mene svi mrze i kleveću, svi se nabacuju blatom na me i pakoste mi, gdje samo mogu. Tvoj vlastiti sin me mrzi. Smatra me uzurpatorom i neprijateljem, jačim od sebe, ali zato s tim mržim, kome treba nastojati otrovati i zagorčiti svaki čas života. Osjećam, kako me katkada, kad vjeruje, da ga ne vidim, motri žučno, hladno

i tvrdo: oči mu, te velike, nujne oči, koje tako razoružavajući djeluju na mene, postaju male i kose, i žare se od nerazumljive naslade, koja je studena kao čelik. Kad sam ja žalosna, on sav blista od radosti. Kad sam ja vesela, on je tužan i nespokojan, nigdje nema mira, ništa mu nije pravo; u očima mu čitam zavist i skrovitu želju, da me vidi nesretnu i uplakanu. Možda sam ja svemu tome sama kriva? Možda je to moja zasluga, da je sve ustalo protiv mene? Možda ja nisam znala postupati s vama, kako treba, možda sam radila ono, što nisam smjela, te vas odbijala od sebe baš onda, kad sam najgorljivije nastojala da vas privučem k sebi? Možda ja uopće ne znam i ne mogu pridobiti ljude za sebe trajno i potpuno. Tu ne pomaže ljepota, koja vas privlači samo na čas, a ja osim nje ništa drugo nemam i ne znam. Pogriješila sam, kad sam pošla za tebe, jer nisam pomogla ni sebi ni tebi, a odmogla sam svima, najviše sebi. U čemu zapravo i za koga prolazi moj život? Tko ima od njega koristi? I ti, koji me nesumnjivo voliš, voleći me, mrziš me, jer osjećaš, da si slabiji od mene. Nosiš me na rukama, gledaš me sebično i zavidno, kupuješ mi zlatninu i svilu, skrivaš me od sunca i od svijeta, da me tko ne ukrade (ili da ja koga ne ukradem), ali sve to činiš samo za sebe, ne računajući sa mnom i ne brinući se za mene. Ono, što je tebi dobro, mora i meni biti dobro, jer ja nisam svoja, nego tvoja. Moja sreća nije tvoja sreća, ali tvoja sreća mora biti moja sreća. Zar ti to ne razumiješ? Ja sam mlada, a ti si star. Ja bih htjela živjeti, rasti, cvasti i uživati, a ti osjećaš u toj mojoj želji opasnost za sebe i brzo me zatvaraš u krletku, da se ne bih pomamila od sunca i od slobode, od koje me ti brižno čuvaš. Drugi uživaju u meni otimajući mi moju sreću i ograđujući me protiv moje volje od života, koji nije samo njihov, nego i moj, a ja ne mogu ništa učiniti protiv toga. Ja se ne mogu nikome potužiti, jer mene ne će nitko zaštititi. Tebi je milije, da me nema, nego da pripadam drugome. Moja sreća se tebe ne tiče, ali ja moram misliti na tvoju, i ti ne vidiš u tome nikakove nepravde. Tebe se sve to ništa ne tiče, samo neka si ti na miru. Meni je to potpuno jasno, ja potpuno shvaćam svoj položaj u tvojoj kući, ja sam već davno prozrela, zašto ti mene trebaš, no od toga nemam nikakve koristi. Ja sam zapravo samo sredstvo za zabavu, sredstvo možda skupo i rijetko (skuplje nego vrijedi), ali ipak samo sredstvo, na koje ti gledaš na isti način, na koji

si gledao i na svoju prvu ženu. Razlika je samo u tome, da je ona bila patnica, koju su svi voljeli i poštovali, i koja je ostavila iza sebe lijepu uspomenu, a mene nitko ne voli i nitko ne poštuje, i za mnom ne će nitko zaplakati, kad umrem. Moja je vrijednost kratkotrajna i žalosna: dok sam lijepa i dok djelujem svojom ljepotom, dotle je dobro. Kad jednoga dana nestane i te moje jedine vrijednosti, bit ću ne samo nepotrebna i suvišna, nego odvratna. Kao ruža, koja je uvenula u vazi, i koju zatim bacamo kroz prozor u smet. Zar je za to vrijedilo živjeti? Slušaš li ti mene?

OTAC doduše nije izabran za narodnog poslanika, kako se nadao (na opće iznenađenje na izborima u našem kotaru, osim u dvije općine, nije pobijedila vladina listina, kojoj je kandidat bio otac, nego opozicija, i to je uzvitlalo mnogo prašine, mnogo žandarskih patrola, koje su mjesec dana prije izbora pozatvarale sve istaknutije seljake i političke prvake, i mnogo krvavih glava), ali zbog toga, iako je to za nj bio težak udarac, nije ni malo jenjao njegov stvaralački zanos i poduzetnost. Našu staru kuću, kojoj se već bližala devedeseta godina, srušio je istog proljeća i počeo graditi na njezinu mjestu veliku, novu, zidanu dvokatnicu. Kad sam se ja, svršivši prvi razred gimnazije, vratio kući početkom srpnja, nova kuća je već bila gotova i kočila se gordo na mjestu negdašnje sive, neugledne prizemnice, koja je bila građena za turskih vremena i pripadala njima. Otac je zadržao i dalje trgovinu mješovite robe, ali to je sada već bila veletrgovina, na kojoj mu je cijelo mjesto zavidjelo. Uz nju je otvorio gostionicu i hotel. Naše negdašnje dvorište pretvoreno je u improvizirani vrt s okruglim, bijelim stolovima i isto tako bojadisanim stolicama, u kome je subotom i nedjeljom poslije podne i uvečer (često do poslije ponoći) svirala glazba, točilo se pivo na čaše, te crno i bijelo vino. Pored dva negdašnja pomoćnika otac je sada držao još jednog konobara i jednu sobaricu. Koje su bile njegove daljne namjere, i otkuda mu novci, da izvede sve to, što je izveo, to nitko nije znao. Idući kroz gradić visoko uzdignute glave, samosvijestan i skoro uvijek zamišljen, osjećao je radoznale, sumnjičave poglede svojih sumještana na sebi, ali se nije mnogo obazirao na to. On je išao svojim putem tvrdo i ne gledajući, kuda staje. Nije mu stalo do toga, što drugi misle o njemu. Imao je svojih briga, koje su ga često znale pogružiti (tko bi mogao otkriti, što se tada zbivalo u njegovoj duši); zato je prema brigama svoje okoline, naoko bliske sebi, ali u stvari potpuno oprečne i infe-

riorne prema njemu, ostajao hladan i suzdržljiv. Čaršija ne zna drugo, nego lajati i nenaviditi, a otac je vjerovao, da on zna raditi i stvarati. Zato između čaršije i njega nije moglo biti prijateljstva ni sporazuma. To ga je tješilo i bodrilo.

Bile su prve poratne godine, kad je spretan čovjek, koji nije bio suviše opterećen savješću, mogao postići sve, što je htio. Nije bio rijedak slučaj, da su pijani seljaci iz okolice, vraćajući se sa sajma kući, znali zakartati i zapiti u očevu hotelu desetke hiljada dinara. Mladi begovi, s punim automobilima starih i mladih, lijepih i ružnih, debelih i mršavih žena, nastojeći na svaki način uništiti golemu baštinu svojih očeva i djedova, koja im je izgledala bajoslovna i fantastična, ostajali su po sedam dana kod nas paleći hiljadarkama cigarete i tražeći uvijek novo vino i nove djevojke. Nešto se izmijenilo u našem gradiću, u našoj kući i u očevoj duši. Novaca je imao svatko dosta, bar je tako izgledalo na prvi pogled. Novac je dolazio i odlazio u očeve duboke džepove, a da ga on nije pravo ni vidio. Mladi, poletni evropski kapitalizam, koji je prodro k nama sa zapada, našavši ovdje podesno tlo za svoj razvoj, poslije nekoliko ratnih godina stagnacije i mrtvila dosegavši nevjerojatne razmjere, očarao je oca. Sad je uvijek išao u crnom odijelu i crnim cipelama. Prestao je pušiti lulu i pušio samo cigare, da se i na taj način približi velikim inozemnim poduzetnicima, s kojima se sretao na svojim sumnjivim, čestim poslovnim putovanjima i koji su mu u svakom pogledu postali uzor. Njegova energija bila je veća od njega i od okoline, u kojoj je živio. Nije prošla ni jedna nedjelja, a da se on nije upustio u kakav nov posao. Još nije imao automobila, no svima je bilo jasno, da je to samo pitanje vremena i zgodne prilike, kad će ga nabaviti. Kao da je u njemu živio neki fantastični strah od nekretanja, on je putovao iz dana u dan s jedne i druge strane Save, preuzimao poslove, s kojima su svi drugi propali, tražio uvijek nova zastupništva i širio svoj posao na nova područja. Kao da očekuje od neizvjesnosti pred sobom nešto, čega se boji, on je maskirao svoj strah radom, i rad ga je sasvim apsorbirao. Bio sam još premlad, a da bih mogao shvatiti i razumjeti sve, što se zbiva oko mene, no rano suočen sa životom i rano navikao na pregaranje i nepravdu, ja sam vidio i znao više od druge djece, i u tom je bila moja prednost pred njima i ujedno moja tragika. U meni je rasla stara, zrela duša, koja je tražila

uzroke događajima, što su se zbivali oko mene. Znao sam se zagledati u oca, dok je sjedio poslije ručka za stolom i zamišljeno gledao u plavičasti, mirisavi dim cigare, koji se kolutao oko njegove glave, i činilo mi se, da sam mu čitao u očima izvjesnu premorenost i strah od samoga sebe. Ni tri godine još nisu prošle od materine smrti, a on se već čudno pogrbio i skrušio, ostarjevši najmanje za deset godina. Nesumnjivo da je u njemu bilo snage i energije za dva druga čovjeka, no on je radio za trojicu i za četvoricu, a to je ipak bilo previše. Postojala je granica, preko koje nije ni on smio ni mogao prijeći, a on nije o tome vodio računa, precjenjujući se i štetujući sam od toga. Iz lica mu je nestalo crvenila, tijelo mu je postalo debelo i mlohavo, pod očima su mu visjele ružičaste, pjegave lične kesice, koje ga još više nagrđivahu. Ljeto ga je zateklo skoro sasvim sijedog i skoro ćelavog. Samo su mu zubi bili još uvijek jaki, zdravi i žuti kao ćilibar. Nikada ga ni jedan nije zabolio, drobio je njima kosti, orahe i lješnjake. Nije se samo jedamput desilo, da je, kad je bio pijan, zdrobio zubima čašu, ne oštetivši ni jednoga, samo okrvavivši usnice i desni. Negdašnja živost je ishlapila iz njega, ostavivši iza sebe prenapregnutost i umor. Dok se klanjao gostima, njegov trup se čudno krivio, a tijelo je govorilo o reumatizmu i sklerozi. Nesumljivo, profit je cvjetao u našoj kući, i kapital je rastao u zrak i u širinu, no po gradiću se govorkalo, da otac više troši, nego što zarađuje, da je prezadužen i da se nalazi pred slomom. Koliko je u tome bilo istine, nisam mogao otkriti. Otac je davao dojam prenavijenog sata, koji grozničavo žuri naprijed, da preteče defekt, koji se sprema u njemu, i da ga spriječi brzinom. Gradić nije prestao mrziti maćuhu, naprotiv, njegova je mržnja rasla iz dana u dan i prenosila se sve više i na oca. Po glasovima, koji su kružili od kuće do kuće i od usta do usta, a koje su se i meni potrudili odmah saopćiti, maćuha je varala oca bez ikakovih obzira i bestidno. Gonila ga je na pretjerani rad, koji je prelazio njegove sile, tjerala ga, da se uvijek iznova upušta u nove, često vratolomne i opasne kombinacije, za koje je on već bio prestar i pretrom. Njezina taština bila je veća od njegove snage, s njom je ona stvorila škare, koje nisu tištale nju, nego samo oca. Maćuha je patila od megalomanije, a oca je pekla grižnja savjesti zbog pokojne matere i stvarala od njega još većeg slabića, koji se sasvim pokorio maćuhinoj prevlasti. Gradić je

naslućivao slom u našoj kući i nije to tajio ni preda mnom, ni pred ocem. Nije to više bio onaj negdašnji otac, kome se nije smjelo ni jednom riječju protusloviti. Šutljivo je saslušao, što su mu rekli, a zatim je cijelu večer muklo, samotnički i očajno pio, da utopi u vinu tajnu tugu, koja ga je pekla i mučila. Između njega i maćuhe izrastao je zid, preko kojega nisu ni ona ni on prelazili. Još joj je uvijek kupovao darove i poklone, no spavali su već svako u svojoj sobi i događalo se, da po cijele dane ne progovore ni riječi jedno s drugim. Otac je bio nesretan i razočaran: razočarao ga je život, razočarala ga je žena, koju je volio, kao oči u glavi, razočarala ga politika, a po svemu je izgledalo, da sam ga i ja razočarao, ako je uopće ikada ozbiljno računao sa mnom. To su mu sigurno bili teži udarci od neisplaćenih mjenica, koje ga tištahu, a s kojima je uvijek nekako izašao na kraj, od sitne, jalove zlobe zavidnih rođaka i prijatelja, koji su bili bezopasni i smiješno neznatni prema njemu. Maćuha je pravila izlete u planinu i okolicu (baš tada se nekako pročulo za naš mali, mlaki izvor odmah nad gradićem, da je radioaktivan, i mnogo je stranaca nagrnulo k nama, čak su se u vezi s njim proširile neke nepotvrđene vijesti o kupalištu i lječilištu, koje da će se izgraditi kraj njega), uvijek u muškom društvu, u kome nije bilo oca, mnogo je putovala, a da otac nikada nije točno znao, kuda, ostajala po cijele nedjelje kod svoje majke i sestara i kod nekih svojih daljnih rođakinja, koje su bile stalni posjetioci naše kuće. Otac se prema svemu tome odnosio potpuno pasivno, malodušno, gotovo ponizno. Ništa joj nije kratio, nikada joj nije ni jedne riječi prigovorio, davao joj je novaca, kad god je zatražila i koliko god je zatražila, a da je nije ni jedamput upitao, zašto joj trebaju toliki novci. Nešto je trulo bilo u našoj kući: iako velika, u njoj je za nas bilo sve manje mjesta. Sve su zakrčile maćuhine bezbrojne, lakome rođakinje i prijateljice, koje su na oca (i na mene, kad sam bio kod kuće) gledale kao na poslugu, kao na nešto, što se mora trpjeti, jer se bez njega ne može. Ta trulost se osjećala na svakom koraku. Kao da su temelji bili loši, kuća se sve više slijegala, bila je sve tješnja, sumornija, tamnija i neveselija. Po hodnicima su uvijek brzali tuđi, užurbani, nestrpljivi ljudi. Otac je još uvijek bio glavna ličnost u kući, no to je bilo samo prividno. Sve konce držala je u svojoj ruci maćuha, a otac je bio stroj, koji je pokorno izvršavao njezine zapovijedi. Pomoćnici su to znali i nastojali se dodvoriti maćuhi, ne obazirući se na to, hoće li se tim zamjeriti ocu, koji ih ionako nije mogao zaštititi od maćuhina gnjeva. Hrlili smo hitro prema propasti koju više nitko nije mogao zaustaviti; to mi je bilo jasno poslije mjesec dana provedenih kod kuće.

Prvog dana, kad smo se sastali, ocu se malo razvedrilo lice, razvukao je usta na škrti smijeh i rekao:

— Došao si. Nekako si oslabio, kao da ti ne prija život u gradu. Možda je to zato, što nisi naučen na njihovu hranu, na njihov zrak i na školu? Gdje ti je svjedodžba?

Tako puno riječi nisam još nikada čuo od oca, i to me je malo zbunilo i uplašilo. Pokazao sam mu svjedodžbu, koja nije bila ni vrlo dobra ni sasvim loša, pročitao ju je i spremio u džep.

— Dobro je, — rekao je hladno. — Glavno je, da ne ćeš ostati u istom razredu. Glavno da prolaze godine. Doduše, to je samo prva...

Došao je u kolima pred mene na kolodvor, iako je baš te dane imao najviše posla. Žetva je mogla početi svakog dana, a on je još u proljeće zakupio (nešto za dug, nešto za robu i za zemlju) oko dvadeset vagona pšenice, raži i zobi, i sad ga je čekao golem trud, dok to sve spremi, natovari u vagone i razašalje u različite krajeve zemlje. Njegov traktor se već spremao da krene s vršalicom preko mosta. Pogledavši iz kola, kad smo se uspeli na brdo nad Savom, vidio sam samo nepregledno zlato žita, kako se talasa na sve strane oko nas, natopljeno suncem. Vjetar je poigravao po tom moru zrelog, još nepečenog kruha. Žega je ležala na zemlji kao golema, oznojena, lijena životinja. Ravnicu je parala modra i izvijugana Sava. Otac se nasmijao ispod obješenog, sijedog brka i upitao:

— Sviđa ti se? Već si zaboravio na nas i na naše ljeto? Što je jedna godina u ljudskom životu? Zrno pšenice u tom žitnom moru oko nas, kap vode u Savi. Mlad si i dobro je, da si mlad. Kad bih samo ja mogao opet biti mlad!

Ražalostio se i zapucketao bičem.

— Tuga, tuga! — dodao je više za sebe, nego za mene. — Gdje je moj život? Za koga sam ja ostario? Što će meni moje bogatstvo, kad ništa nemam od njega? — Pogledao je u mene i žalostivo spustio glas. — Jedan dan da mi se samo vratiti u

tvoje godine. Jedan ovakav zlatan srpanjski dan, kad zori žito. Ništa ti još ne znaš o životu.

To je bilo prvi put da govori sa mnom ozbiljno, kao s odraslim čovjekom, iako me je očito omalovažavao smatrajući me mlađim i bezazlenijim, nego što sam u stvari bio. On nije znao (ili nije htio znati), da sam se ja već duboko zagledao u dno životne stvarnosti i da sam više znao o njemu, nego on o meni (ja sin o njemu ocu, nego on otac o meni sinu) zna. On je mislio na svoje djetinjstvo, a ja sam mislio na svoje, koje je bilo sasvim drugačije od njegova i kome su brige, nesreće i suze brzo oduzele čar nevinosti i ružičastu, krhku ljusku nepoznavanja života, kroz koju je duvao hladan, bridak sjeverni vjetar.

— Ništa vi ne znate o meni, — rekao sam ja gorko i sjeo natrag na svoje mjesto.

— Što si kazao? — Otac se nervozno okrene k meni.

— Da vi ništa ne znate o meni. Zar sam ja vaš sin, kad vam je svatko važniji od mene? — Govorio sam polako i promišljeno, i malo sam se crvenio od straha, što se usuđujem prigovarati ocu. — Vama je stalo samo do vas.

Silazili smo niz strminu u selo, konji pođoše kasom. Otac je pogledao u mene i rekao srdito:

— Šuti!

Očito mu je bilo neugodno, što se upustio u razgovor sa mnom. Nije gledao u mene tjerajući konje, koji su lijeno kasali. I meni je bilo neugodno, što sam se zaletio, pa sam se zagledao pred sebe i zašutio.

— Miči se, kujin sine! — viknuo je otac djetetu, koje je sjedjelo u prašini na sredini ceste. — Jesu li te to u školi naučili? — Mrko me je pogledao u lice spustivši obrve. — Odučit ću ja tebe toga!

U dva mjeseca, koliko sam to ljeto proveo kod kuće, to je bio jedini slučaj, da je između njega i mene došlo do razgovora.

Pred kućom nas je dočekala maćuha. Bila je u elegantnoj, svilenoj kućnoj haljini sa šarenim cvjetićima, bez čarapa, nazuvši cipele na bose noge.

Pogladila me je po licu i rekla:

— O, ti si se vratio kući?

— Vratio sam se.

Zatim smo oboje zašutjeli. Teškim koracima otac je pošao ispred nas. Na crkvenom tornju zakričala je roda sa zmijom u kljunu. Bili smo sasvim strani ljudi, koji ne poznaju jedan drugoga.

Brzo smo se razišli.

Podajući se sve više pijanstvu otac ipak nije propuštao ni jednu mogućnost, gdje mu se pružala prilika da zaradi. S uspjehom se bavio lihvom posuđujući u zimu i u rano proljeće seljacima žito za sjeme, novac ili robu iz dućana i zakupljujući im za to još zeleno žito i voće. Za svoje prilično sumnjive usluge, koje im je činio, a koje je naplaćivao deseterostruko, tražio je od njih, da mu robuju, da se žrtvuju za nj i da ga na rukama nose. Iskorištavao ih je na različite načine isto tako nemilosrdno i neljudski, kao što je njega iskorištavala maćuha. Po cijela sela u kotaru (osim dvije, tri uglednije i bogatije porodice) bila su u njegovim rukama, i on je od toga rastao sam u svojim očima, sebeljubiv i tašt, uživajući u svojoj moći i diveći se sam sebi. Negdje u šestom ili sedmom razredu gimnazije, kad sam prvi put čitao Balzacova »Gobsecka«, neprestano mi je lebdio očev lik pred očima, iako njega tada više nije bilo. Svaki dan bio je naš dućan pun prezaduženih seljaka, koji su molili oca, da ih još malo počeka, ili da im uzajmi još jednu ili dvije hiljade. Najčešće su to bili siromašni muslimani, kojima je agrarna reforma dala nešto zapuštene, neobrađene i slabo plodne zemlje, ali im nije otvorila i kredit, da nabave ono najnužnije, što im je bilo potrebno, te ih na taj način posredno silila da se zadužuju i gurala ocu u ruke. Oni su govorili ocu »ti«, nisu skidali fesove, kad su ulazili u dućan ili u naš stan, ali su bili vrlo ponizni, kad su molili, znajući da to otac voli, i nisu se vrijeđali na očevo mrzovoljno skanjivanje, čim je trebalo dati novac iz kuće (kome drugome osim maćuhi), na njegovo sumnjičenje i pogrde, zbog kojih sam se ja stidio za njega. Oni, koji su znali, kakvu ulogu ima maćuha u našoj kući, vrebali su, da je uhvate, kad je izlazila na šetnju (maćuha nije htjela nikoga

primiti u kući), moleći je, da se zauzme za njih kod oca. Obigravali su oko nje s lažnom ljubaznošću i namještenom poniznošću (iako su je mrzili mnogo više nego oca), jer su znali, da će im otac, ako nju pridobiju za sebe, dati sve, što zatraže od njega. Stidio sam se i gadilo mi se sve to, što se događalo u našoj kući, no malo sam se ipak i ponosio očevom moći, ne znajući, kako je ta moć krvavo plaćena i kako su neprispodobivo veći, moćniji i plemenitiji bili ti gladni, pretjerano ponizni i polugoli seljaci od mog oca i moje maćuhe, koji su živjeli od njihove krvi. Tada, a i još mnogo godina kasnije, skoro sve do danas, ja nisam bio svijestan društvenih suprotnosti, među kojima sam živio, i nisam znao, da golema većina naroda radi, pati, gladuje i zebe samo zato, da jedan mali dio njegovih izroda, koji su mu spretno zajašili na leđa, može uživati život do mile volje, toviti se i bogatiti na njegov račun. Iako sam se sam svakako zlopatio probijajući se kroz život, ja sam na odnose oko sebe gledao bezazleno i prostodušno, kao malo dijete, i mislio žalosno i naivno, da se pitanje sirotinje može riješiti milostinjom i dobrim djelima. Po uzoru pokojne matere ja nisam nikada pustio prosjaka od sebe, da mu bar neku sitnicu ne darujem, ne znajući, da tim stvarno ne činim nikakovo dobro djelo, nego da mu samo vraćam ono, što su moji roditelji i moji preči u različitim oblicima oteli od njega ili od njegovih preda. Mislio sam, da je dosta imati dobro srce, koje se ražalosti nad bijedom, i nisam promijenio to svoje mišljenje ni onda, kad sam sam bio u bijedi, još uvijek suviše pod dojmom društvenih predrasuda, koje su od djetinjstva bile ucjepljivane u mene. Seljaci su i mene pozdravljali, kad su me sretali na ulici. Oni grublji i ozbiljniji doduše gledali su me mrko i nisu se baš mnogo veselili susretu sa mnom, no ja to tada još nisam zapažao. Ponoseći se tim, što sam gimnazijalac i što sam cijelu godinu proveo u gradu, koji je prema našem mjestu bio nerazmjerno velik, ja sam malo oholo, s rukama na leđima, šetao cijelo ljeto po ulicama i sokacima, ili se kupao i sunčao na Savi, ne družeći se ni s kim i zaljubljen u svoju slobodu i nezavisnost. Teška, mučna atmosfera u kući tištala me je gore od svakog zla. Zato sam bježao iz nje, kad god mi se pružila prilika, a prilike je bilo do mile volje. Zaposleni svatko svojim poslom, na mene se nije nitko osvrtao: ni maćuha, koja se više nije brinula za moj odgoj i budućnost, zbog čega sam ispočetka

prolio mnogo suza, ni otac, ni posluga, kojoj sam samo smetao i koja mi je svakom prilikom nastojala pokazati, da sam nitko i ništa u kući. Sve strašnije sam osjećao svoju zapostavljenost i bijedu, koja je zjapila u mene iz svih uglova i zidova s hladnim rugom. U vrtu, po sobama i u hodnicima gospodarila je maćuha, njezini prijatelji i obožavatelji, kojih je bilo sve više, i njezine rođakinje, koje je nikada ne napuštahu i koje su tvorile neke vrste njezinu počasnu gardu. One su me očito mrzile, nikada nisu govorile sa mnom, gledale su u stranu, kad bi se srele sa mnom. Nije me to tako mnogo smetalo, jer sam isto tako, kao one mene, ako ne i više, mrzio i ja njih, no smetalo me je to, što su one uvijek nastojale da me na neki način ponize. Kad bismo se sreli na vratima, one su, ne gledajući u mene, kao netko, tko je neizmjerno visoko nada mnom, čekale, da im se ja maknem s puta (što nisu mogle dočekati). Bile su slabo ishranjene i još slabije obučene, dok nisu došle u našu kuću, a izmišljale su lažne pripovijesti o svom bogatstvu i o ugledu svoga roda, u koje nitko u gradiću nije vjerovao. Na svaki način su pokušavale da mi pokažu, kako su one višeg roda od nas, govorile su kroz nos i namjerno glasno francuske i njemačke riječi, koje nisu razumjele, a kojima su se svi smijali, i izbjegavale razgovore sa seljacima i našim susjedima, koji su bili dobri prijatelji i prijateljice moje pokojne majke. Ličile su na ptice, koje se kite tuđim perjem. Oblačile su maćuhine odložene, ponošene haljine, koje se njoj više nisu sviđale, kitile se njezinim nakitom, crvenile se, bijelile i mirisale njezinom šminkom i mirisima. Neprestano su je okruživale, grlile, milovale i ljubile, dok njoj to ne bi dosadilo i dok ih ne bi silom otjerala od sebe. Otac je varao cijeli kotar i bar još pedeset drugih sela, manjih i većih, pljačkao ljude i gulio im remenje s leđa, a sve to za maćuhu i za njezinih sedam, osam rođakinja i prijateljica iz djetinjstva, i još jedamput toliko ljubavnika iz svih zvanja: od carinika, koje sam upoznao na dan njezine svadbe, do trgovačkih putnika, koji su odsjedali i noćivali u našem hotelu (koji je gradić okrstio javnom kućom), mladih begova, koji su pili i rasipali očevinu kod nas, očevih političkih prijatelja, činovnika, časnika i podčasnika. Svi su oni imali više prava u kući od oca i od mene. Kao gladne vrane, kreštavim, piskavim glasom, koji je parao uši, rođakinje su pjevale s maćuhom nerazumljive, iskrivljene madžarske pjesme, koje

je maćuha voljela, a radoznala se čaršija skupljala pod prozorima i smijala se porugljivo i zlobno. Otac je šutio i slušao.

Na svojim besciljnim lutanjima s jedne i druge strane Save (otac je tada bio dnevno od jutra do mraka na kolodvoru, gdje je tovario žito u vagone, uvijek supijan, živčano prenadražen, prljav od prašine i pljeve, oznojen i promukao od vike, psovanja i pogađanja), ja sam naročito volio sumrak, međuvrijeme, koje nije ni dan ni noć. Meke, pamučno-plave konture predmeta i ljudi dobivale su tada nešto svijetlo i providno-toplo oko glave, kao aureolu. Sjene brda koračale su za mnom, kao ljudi. Sunca više nije bilo, ali na brdima je još tinjala njegova posljednja zlatna rumen. Ona je umirala sasvim polako i tužno. Neka tamna, osebujna blagost padala je na sve. Riječi i zvukovi postajali su čudesno tihi i mukli, kao da se glasaju ispod vode. Ostavši na mostu, ja sam ćutio Savu, kako se penje k meni. Sa žutog vrbovog lista, koji je vir okretao oko sebe, gledao me je šutljivo vodeni pauk. Tiho su bućkale mutno-sjajne, gołišave (kao žene, koje se kupahu na prudovima), vlažne ribe iskačući iz vode s razjapljenim škrgama, kao da dišu. Sava je bila bjeličasto-plava i tanka među strništima (s prvim večernjim maglama), kao cesta. Brzala je žurno u polja, gdje je sumrak već ustupio mjesto mraku. Vraćajući se preko mosta ja sam slušao, kako otegnuto i žalostivo pjevaju nadničarke, ne žureći se kući, i znao sam, da bi ih odmah ostavila sva dobra volja, da mene sretnu. U posljednje sam vrijeme doznao mnogo toga, o čemu dosada nisam imao ni pojma, i to me je učinilo naročito ozbiljnim i zamišljenim. Čak se više nisam osvrtao ni na lajanje pasa, koje me je pozdravljalo iz dvorišta. Prolazeći uz jednu rpu ljudi, koji su utihnuli, čim su me ugledali, sasvim sam točno razabrao iz njihova naglo prekinutog razgovora, kako oni vrijeđaju najpogrdnijim riječima moga oca, nazivajući ga krvopijom i prijeteći mu poluglasno. Da li su to bili njegovi dužnici ili možda politički protovnici (što je više stario i što je manje uspjeha u njoj imao, otac se sve više zanosio politikom, koja mu je, poslije maćuhe i sticanja novca, postala nova strast), to nisam znao. Uplašile su me tvrde, s mržnjom izrečene riječi, koje sam čuo, i ja sam i nehotice požurio korake. Jedan među ljudima se osobito isticao. On je bio najglasniji i najžučniji, vjerojatno je najteže osjetio očevu bezdušnost na sebi, ali možda je to bila i obična

ljudska zavist i zloba (bio sam sklon povjerovati u to). Čuo sam, kako je rekao za mnom:

— I to je njegova krv. Treba zgaziti štene, dok još ne zna ugristi.

To, što me je taj čovjek nazvao njegovom krvlju i štenetom, koje treba zgaziti, te što je očito prenosio i na mene mržnju, koju je gajio prema ocu (učinilo mi se, da sam ga češće viđao u očevu dućanu, ali tada uvijek vrlo tihog i poniznog, s punim rukama mjenica i nekih žutih, starih računa i obveznica), budilo je u meni neki naročiti strah i potištenost. Dani su išli i sa svakim danom zorila je u meni sve više spoznaja, da je porodica, kojoj pripadam, prokleta, i da sam s njom proklet i ja. Pošto sam proveo godinu dana u gradu, djeca su me se, moji lanjski drugovi iz škole i igre, klonila, no kao da tome nije bilo uzrokom samo moje jednogodišnje izbivanje. I prije je među nama dolazilo do nesporazumaka. Od naravi zbunjen i povučen u sebe, ja sam se osjećao tuđ među njima i usred najživlje igre, u kojoj su se gubile i morale gubiti sve podvojenosti. Bio sam nespretan, slabo razvijen, a plašio sam se svake sitnice. Djeca su osjećala tu moju, po njihovu mišljenju, slabost i prezirala me zbog nje. Rugala su mi se, što sam imao krive noge, što sam nosio kratke hlače do koljena, kakve su u gradiću nosila samo gospodska djeca (u koju mene nisu ubrajala), zbog Tereze i kasnije zbog maćuhe, ali sve je to bilo neznatno prema mom vlastitom osjećaju malovrijednosti i potištenosti, zbog kojega sam uvijek patio, kad sam se nalazio među mnogo djece. Odnos moga oca prema njihovim očevima još je pojačavao suprotnosti i nerazmjer među nama. Nitko od njih me nije volio. Većina se odnosila prema meni kao prema nečemu, što nije ni dobro ni zlo. Pakostili su mi rado svi, gdje god su mogli, i ne znajući, kako ja malo imam od očeva bogatstva, koje me je sramotilo u njihovim očima.

Pitali su me:

— Što tražiš među nama? Zašto si došao?

Bilo mi je jasno, da ta njihova mržnja nosi svoj korijen u mržnji, koju su njihovi roditelji (možda s pravom) osjećali prema mom ocu i maćuhi. Možda su mi se na taj način htjeli osvetiti za podređeni položaj, u kome su se njihovi roditelji nalazili (oni vjerovahu nezasluženo) prema mojima, a moje

krive noge, moja plahost i strah od djevojčica, s kojima su se oni igrali slobodno i bezbrižno, moj neobični položaj u kući, zbog kojega sam bježao i iz škole i iz kuće, sve su to bili vanjski, manje važni uzroci, na kojima su se oni slučajno zaustavili. Nije istina, da djeca nisu svijesna sramote svojih roditelja, i da djeca ne mogu patiti zbog bijede, u kojoj se nalaze njihovi roditelji. Još danas strepim od tih strahovito gorkih i mučnih dječjih briga, mržnja i osveta, koje se nikada više u životu nisu ponovile s tolikom snagom. Bilo je dana, kad me je spopadao očaj zbog toga, i kad sam odlučivao, da im razjasnim, što ja mislim o svom ocu i maćuhi, i kako oni nisu u pravu, kad me osuđuju zbog tuđih pogrešaka i grijeha, ali obično je sve ostajalo na tome, da bih ja pobjegao od njih u samoću kuće ili savskih vrbika, gdje mi nije nitko ništa predbacivao i gdje me ne osuđivahu zbog krivnje drugih, i tamo se prepuštao svojim mislima, koje su se jednolično nizale jedna za drugom. Ja nisam pripadao među njih, to sam osjećao. Ja sam već od djetinjstva pretežno bio upućen sam na sebe i prilično sam se zadovoljavao tim. Bilo je mnogo oštrih sukoba između mojih drugova i mene, u kojima su mi oni prezirno dobacivali:

— Tvoja je maćuha kurva.

Ta ružna, gnjusna riječ, koju je čovječanstvo izmislilo, da njom žigoše jednu kastu nesretnih, izopćenih žena, koje su se prodavale od nužde, djelovala je porazno na mene, iako još tada nisam imao ni pojma o svoj tragici, koja se nalazi u toj riječi. Prvome, koji mi je to rekao, skočio sam bijesno u lice, izvukavši, kao obično, kod toga kraći kraj; kasnije sam se samo pokunjio i udaljio svojim putem osjećajući, da je to najbolje i najmanje sramotno za mene. Još danas crvenim, kad se sjetim toga i kad pomislim na maćuhu. Je li ona znala, što gradić misli o njoj i kako ju je okrstio, i što je mislila o tome, ako je znala? Naša nova, golema kuća, u kojoj je bilo dosta soba, da se može sklonuti u njima od pogrdnih pogleda i osude javnog mišljenja, koje je izazvala svojim vladanjem protiv sebe, i bučno društvo, koje ju je uvijek okruživalo, davalo joj je dovoljno prilike, da zaboravi na sve neprijatno i ružno, s čim se sretala u životu. Najvjerojatnije je bilo, da je sve zvala, samo je prelazila preko svega zatvorenih očiju i ušiju, možda s tim više pateći u sebi. A možda je to nije ni smetalo? Možda je toliko prezirala gradić, da je

baš ništa, što je u njemu doživjela, nije moglo uvrijediti? Lako je povjerovao u ovo drugo svatko, tko ju je poznavao. Maćuha je išla ulicama ne gledajući ni u koga, visoko uzdignute glave i zabačene kose unatrag. Od nje je rijetko tko mogao čuti koju riječ, dobru ili zlu. Ogradila se ledenom šutnjom od prezira i mržnje, koja je vrila oko nje, stvorila sebi svoj vlastiti život i svijet, iz koga je izbrisala sve nas. Zatvorena u svojoj sobi i potrpana jastucima, poslije besnenih noći u vinu, bludu, grijehu, pjesmi, kriku i radosti, ona je možda i plakala proklinjući svoju zlu krv i još gori udes, no gradić nije vidio od toga ništa, jer ona nije htjela da vidi, i ništa nije moglo ublažiti njegov prezir i gnjev.

Sjećam se sasvim točno dana, kad je došlo do sukoba između nje i nekog starog, hromog seljaka, koji je došao posuditi od oca dvije hiljade dinara na neodređeno vrijeme. Zapamtio sam to tako točno zato, jer je događaj nesumnjivo bio karakterističan za maćuhu i za njezino mišljenje o nama, ali još više za dubljinu ogorčenja i mržnje, koja se nagomilala u gradu i koju je maćuha, a s njom i svi mi drugi, podcijenila.

Seljak je došao u dućan nekako oko devet sati izjutra i odmah išepesao iz njega sav crven u licu, nakon kratke, ali vrlo oštre svađe s ocem, koja je imala za posljedicu, da ga je otac izbacio napolje. On je nama dugovao već tri godine oveću svotu novaca, na koju nije mogao plaćati ni kamate (kamati, koje je uzimao moj otac, nisu bili ni u kojem slučaju kršćanski). Imao je jedva četiri jutra pjeskovite, suhe zemlje, na kojoj je sijao samo kukuruz, punu kuću sitne djece, iako se već bližao šezdesetim godinama, i pravo na neznatnu invalidninu (za nogu i nekoliko rebara, koje je ostavio u Galiciji), koju mu već nekoliko godina ne isplaćivahu, zbog nekog zastoja u državnoj administraciji.

— Gazda! — rekao je on mome ocu, gledajući mu uporno i moleći u oči. — Imaš li ti dušu, gazda? Puna mi je kuća sitne djece. Djeca ne znaju, da nema, djeca ne razumiju riječi, djeca hoće jesti. Kad dobijem invalidninu, sve ću ti vratiti. Daj, ne mene radi, već djece radi. Boga radi.

— Tko ti je kriv, što imaš toliku djecu? Zar ih nisam mogao i ja imati deset, a imam samo jednoga. Kao da ih ja ne

bih mogao napraviti, nego bih morao pozvati tebe. Tko si ti meni, da se ja moram brinuti za tvoju djecu? Imam ja dosta svojih briga?

— Tako ti Boga, gazda, pomozi ako si čovjek. Kad nemaš svoje, ne daj ni tuđe da skapa. Kako ti meni, tako će Bog tebi. Zdravlja se nanosio, gazda, dobrotvore naš! Ne tražim badava, sve ću ti vratiti. — Seljak je zatresao rijetkom, sijedom kosom i produžio žalostivo. — Tako ti tvojega djeteta, pomozi.

— Pusti ti moje dijete na miru, ono se tebe ništa ne tiče. — Otac je pocrvenio i uspravio se iza stola, gdje je dosada sjedio, podbočivši desnom rukom glavu. — Kada ćeš mi vratiti, nikada mi ne ćeš vratiti. Čim ćeš mi platiti: djecom? Meni je moje jedno dosta. Ne vjerujem ja na praznu riječ ni Bogu, pa ni tebi! Ne dam ništa, jesi li razumio?

— Ti nisi čovjek, gazda! Djeca mi umiru od gladi, a ti me goniš iz kuće praznih ruku. Pseta ti je žao, da ne skapa od gladi, a moje djece ti nije žao. Jesam li ja kriv, što nemam ništa? Tko je kriv?

— A zar sam ja kriv?

Što je dalje bilo među njima, ne znam, jer sam baš u taj čas morao izaći iz dućana, da donesem ocu njegovu kutiju s cigarama, koju je zaboravio na noćnom ormariću. Hodnikom je prolazila maćuhina najmlađa sestra, zašuštala svilom pored mene, zamirisala jetko na jorgovan i počela se uspinjati u prvi kat. Čuo sam još samo, kako je seljak rekao ocu:

— Skini malo svile sa žene, pa daj meni. Samo jednim njezinim prstenom prehranit ćeš nas devetero. Bojiš li se ti Boga, gazda?

Kad sam se vratio u dućan, seljaka više nije bilo, a otac je šetao velikim koracima od zida do zida i nije se ni osvrnuo na mene. Pomoćnici su sipali šećer iz sanduka u velike, limene lijevke i zagrcavali se od smijeha. Te godine otvorena je u našem gradiću građanska škola, ali još nije počela u njoj obuka. Upravitelj škole (bivši općinski pisar, s nekoliko razreda gimnazije, ali ratni dobrovoljac i prema tome zaslužan čovjek za državu, koga je trebalo svakako nagraditi) stigao je pred nekoliko dana i nastanio se privremeno, dok ne nađe drugi stan i ne doseli se sa ženom, djecom i pokućtvom, u našem hotelu. To je bio čovjek sredovječan, nizak, okrugao, crven i nevjerojatno smiješan (ne toliko ružan, koliko smiješan), u službi

ispravan, istog političkog uvjerenja, kao i moj otac. Zajedno sa mnom ušao je u dućan i on, rukovao se s ocem i začuđeno pogledao oko sebe. Pomoćnici se nisu prestajali smijati. U bijelom ljetnom odijelu i slamnatom šeširu, sa štapom preko ruke, zbunjen zbog smijeha, kome nije znao za uzrok, on se groteskno okretao oko sebe, što je kod pomoćnika izazivalo još veću veselost. Svladavajući se i skrivajući svoj smijeh u sanduke sa šećerom, nad koje su se naginjali, oni su davali dojam neuračunljivih ljudi, što ga je samo još više zbunilo. Ne mogavši se snaći, on je ozlojeđeno pošao prema vratima, ali tada se otac već svladao i koraknuo za njim.

— Gospodine Risto! — zazvao ga otac. — Vi ste htjeli govoriti nešto sa mnom?

Pomoćnici su se uozbiljili i digli glave. Otac je uzeo kutiju s cigarama iz moje ruke.

— Što to znači? — Bivši općinski pisar i satnijski kuhar, odlikovan za lojalno držanje u predratnoj Bosni i hrabrost u ratu, crvenio se kao rak od nesnalaženja i uvrede, ali ipak nije odbio cigaru, koju mu je otac ponudio.

— Svašta čovjek mora pretrpjeti u životu, hoće li da sačuva koji dinar za starost. Ljudski život je nestalan i prozračan kao mjehur od sapunice. Još danas se sjaji na suncu i prelijeva u svim bojama, a već sutra ga nema. — Što je više stario, otac je sve radije govorio u alegorijama. Svaku nepravdu, koju je činio, on je znao zaodjeti u ruho nužnosti, koja ga sili da tako postupa. Nekada grub, iskren i otvoren i onda, kad bi mu bolje bilo, da nije iskren, on je danas lagao s okretnošću i vještinom, kojoj sam se divio. Mogao je naći opravdanja i za najnevjerojatnije stvari i dokazati, da su učinjene u dobroj namjeri. Danas mi je jasno, da su u njemu zapravo bila dva čovjeka: jedan iskren i otvoren, kakav je on bio od naravi, drugi lažan i namješten, kakvim ga je učinio život. Stareći u njemu je ovaj drugi čovjek sve više potiskivao onoga prvog. Bilo je u ocu nešto nesvakidašnje, što ga je odlikovalo od drugih ljudi, i vječna je šteta, što je bio osuđen živjeti u našem malom, zabačenom gradiću za božjim leđima, gdje nije uspio razviti ni deseti dio svojih sposobnosti. Naročito sam se divio njegovoj savršenoj glumi, koja je bila kadra zavarati svakoga. — Izvolite sjesti, gospodine Risto, odmah ćete biti posluženi!

Izašao sam iz dućana i našao seljaka, kako sjedi na rubu uskog pločnika i jede kukuruznog kruha, slanine i bijelog luka, glasno žvačući trulim, rijetkim, crnim zubima, koji su se klimali u desnima. Povlađujući glavom sam sebi i pažljivo guleći česme luka, govorio je glasno i razgovijetno, ne obazirući se na ljude, koji su se skupili oko njega:

— Pitam ja njega za dušu, a gdje je njemu duša, ljudi? Zar bi radio to, što radi, da ima dušu? Krvopije narodne i lopove skuplja oko sebe, hrani i napaja, a mi mu ne vrijedimo ni toliko, koliko psi. Što će mi tolika djeca, pita on mene, ljudi. Gdje sam izgubio nogu, za čije dobro, to on meni kaže. Nema u njemu duše, ljudi, on bi nju već davno prodao, da je ima. Prokleta mu bila kuća njegova i hiljade njegove, koje je oteo nama. Jedno rakijom da me je bar ponudio, kad mi već ništa ne da.

Ljudi su stajali oko njega i smijali se:

— Ljutiš li se, Jakove? Ni rakijom te zar nije htio ponuditi?

Zašto je maćuha baš u taj čas (po nju najnezgodniji) morala izaći iz kuće, to će mi uvijek ostati zagonetka. Možda je čula kroz prozor, što seljak govori, pa je, na svoju nesreću, htjela prkositi i njemu i nama i cijelom mjestu? A možda je to bio samo slučaj? Možda ona uopće nije ni znala, što se događa na ulici, i izašla je sasvim slučajno, nakanivši to jutro izaći na šetnju. Bila je u svilenoj, zelenoj haljini s kratkim rukavima, iz kojih su virile njezine lijepe, crnomanjaste ruke, opaljene suncem. Napravila je nekoliko koraka i odmah se sve oči uprle u nju. Polako, kao mu se ne žuri, seljak je položio kruh i slaninu u prašinu kraj sebe. Povlačeći kraću nogu za sobom i nabijajući izlizani, masni fes na oči, on je viknuo za njom, iznenada strahovito ražešćen i izobličen od gnjeva:

— Naučit ću ja tebe pameti, kurvo! Zbog tebe moja djeca gladuju. Ne ćeš se nanositi zlata na sebi, ili se ja ne zvao Jakov.

Maćuha je prošla kraj njega ne pogledavši ga. Pjevušeći u sebi prigušeno i mašući desnom rukom, na kojoj je sjala zlatna narukvica, ona je, kao da ne vidi, što se oko nje zbiva, zakrenula za našu kuću i pošla ispod dudova i jabuka, koje su rasle uz cestu, prema Savi. Još uvijek polagano, stajući samo vrhovima stopala na zemlju, u posvemašnjoj tišini, koja

je vladala oko njega, seljak joj se približio na korak i onda je naglo, zakriknuvši životinjski, skočio na nju. Za čas su bili oboje na zemlji, maćuha pod njim, nijema, prestravljena i polumrtva od straha, a on na njoj, zajašivši joj desnom nogom na trbuh i trgajući odjeću s nje. Nastala je uzbuna na ulici, ljudi su pritrčali sa svih strana, da ih rastave. Djeca su zaigrala na jednoj nozi vrišteći od radosti. Pred kućama se pojavile stare, ružne, lajave žene iz komšiluka i zagraktale:

— Kako si tko prostre, onako će i spavati.

— Što je zaslužila, to je i dobila.

— Koprivama je treba istrljati među nogama.

— Tko s vragom tikve sadi, vrag će ga odnijeti.

— Vrč ide na vodu, dok se ne razbije.

No stvar se ipak svršila mnogo gore po starog Jakova, nego po maćuhu. Kao da nešto sluti, otac je, čim je izbila vika, istrčao iz dućana. Ugledao je gomilu ljudi i krvavu, polugolu maćuhu u prašini, kako očajno pokušava osloboditi se bijesnog seljaka, koji je zajašio na nju, čupajući joj kosu i udarajući je rukama i nogama, čak i onom kraćom, drvenom. Ne promišljajući ni časa, trgnuo je iz džepa revolver, koji je uvijek nosio sa sobom, opalivši dva hica za redom u zrak. Pucnjava je izazvala među ljudima strah. Počeli su bježati na sve strane, zajedno sa ženama i djecom. Ostavivši maćuhu na zemlji, seljak je potrčao niz cestu nevjerojatnom brzinom s obzirom na svoju hromost. Za njim je lepršao razderani kaput, kao slomljeno krilo. Fes je ostavio u prašini kraj maćuhe. Zagrizavši zubima u brk i zažmirivši malo na lijevo oko, otac ga je hladno gađao ne spuštajući ruke. Prvi ga je hitac pogodio u rebra, zaglavinjao je i srušio se na tlo. Drugi ga je promašio ali mu je zato treći prikovao ruku uz zemlju. Ipak mu je uspjelo da se podigne, pa da, ne osvrćući se, kao divlja zvijer, znajući da mu se radi o glavi i da ga samo brzina može spasiti, s očajnom upornošću, koja je iznenadila kod njega, potrči dalje hramajući još više i ostavljajući jasan, krvav trag za sobom. Otac je pucao. Jedan se hitac odbio od kamena podnožja Majke Božje, koja je stajala na raskršću, i pogodio u trbuh dijete, koje se sakrilo za nju. Dijete očajno zavrišti, kao da ga paraju, izvalivši se u prašinu, a Jakov potrči kraj njega, sve jače krvareći i sve više se nagi- njući naprijed, dok nije stigao do ograde općinskog vrta. Tu

ga je pogodio četvrti i posljednji hitac i ubio na mjestu. Pao je licem u prašinu i kamenje, kojim je bila nasuta cesta, zakrvavivši sve oko sebe. Nije više ni pisnuo. Popostavši još čas na mjestu, otac je mirno turio revolver, iz koga se još uvijek dimilo, u džep i vratio se u dućan, kuda je prije njega utrčala maćuha zakriljujući rukama obnažene, krvave grudi i glasno jecajući.

MOJE školovanje, ili bar ono doba, koje sam proveo u srednjoj školi, dijeli se u dva dijela: prvi do maćuhina bijega, točnije do očeva potpunog sloma, a drugi poslije toga. Prvi je trajao nepune tri godine, i ja sam ga proveo u jednom privatnom konviktu, koji mi nije ostao u lijepoj uspomeni. Koliko se sjećam, otac je plaćao za mene šest stotina dinara mjesečno, koju je svotu odmah uplatio za deset mjeseci unaprijed, da, kako je govorio, nema više brige sa mnom. Međutim s ostalim mojim izdacima bilo je mnogo teže. Očeva je bolest bila, da nije rado izdavao novac od sebe i da je uvijek volio zategnuti s plaćanjem, gdje god se to moglo. Morao sam mu po tri, četiri puta pisati za svakih deset dinara, koje mi je poslao. U konviktu je bilo strogo, pazilo se na svaku našu riječ i korak i sve odmah dojavljivalo roditeljima. Slabo su nas hranili, morali smo mnogo učiti i mnogo šetati u dvoredovima po pustom, golom vrtu, koji sa svih strana opkoljavahu zidovi. Tištala nas hladna samoća soba, u kojima nikada nije bilo sunca. Noću su nas plašili miševi i crvotočne, trule krevetske noge, koje su tajanstveno škripale. Još mnogo godina kasnije ostao mi je taj konvikt i njegov ćelavi, trbušasti prefekt u ružnoj uspomeni, i ja nikada nisam mogao bez izvjesne jeze pomisliti na svoje strašne dječačke noći u tim vlažnim sobama, u kojima se uvijek na nekoga vikalo i nekoga uhodilo. Bio sam sretan, kad se više nisam trebao vratiti u njega.

Ni u školi nije bilo mnogo bolje. Već prvih dana, kad smo se malo oslobodili i naučili koliko, toliko misliti svojom glavom, bilo nam je jasno, da profesori ne idu za tim, da mi ono, što nas oni uče, zaista i naučimo. Njima je bilo glavno, da znamo onda, kad nas pitaju, da se ne smijemo i ne razgovaramo za obuke, dok oni govore, ili čitaju novine, kad nisu raspoloženi da govore, da ne zanemarujemo dosadne zadaće, koje su nam zadavali, i da ih pozdravljamo na ulici, kad ih sretnemo. Kao u konviktu, i u školi je bilo mračno, tjeskobno, neprijatno i hladno. Nama je trebalo sunca i zraka, a oni su

nas učili redu i poslušnosti. Mjesto da nam govore o onome, što se događalo svuda oko nas i što nas je sve podjednako zanimalo, oni su nas silili da pamtimo suhoparna, nerazumljiva pravila iz gramatike i matematike, koja ni njima samima nisu bila jasna. Sjećam se, kako su nam čak i zbilja lijepe i interesantne predmete, kao što je bio prirodopis, zemljopis ili povijest, znali zagaditi. Zapisivali su nas u razrednicu, ako smo malo glasnije kihnuli za sata, osvećivali nam se neprofesorski za male nemarnosti i propuste, kojima nije bio uzrok u našoj lijenosti i protivljenju, kako su oni mislili, nego u običnoj dječjoj nestašnosti i zaboravljivosti. Kao stražari su bdjeli nad disciplinom u školi, jer im nije bila svrha, da nas odgoje, nego da nas ukrote. Ako im nismo odgovorili, kad su nas što pitali, istim riječima, kojima su se oni služili, smatrali su, da ništa ne znamo. Bili su više uhode, nego nastavnici, iako možda u duši i nisu bili zli, bar većina ne.

Naročito se među njima isticao profesor povijesti Dražić, zao, ružan čovjek četrdesetih godina, tankonos i tankonog, s nezdravom bijelom, dlakavom kožom na licu i na rukama, koja se mrtvački caklila, namješteno ciničan, grlat, hrabar, kad se radilo o tome, da nas utjera u strah, uvijek vrlo pažljivo obučen, glatko izbrijan, namirisan, počešljan i lukavo, neiskreno nasmiješen, s nečim ženskim u tustim, tromim pokretima, kojega smo svi mrzili i željeli mu, da ga istoga časa udari kap (pred našim očima), ili da mu padne crijep s novogradnje na glavu, kad prolazi ispod nje. Sve je na njemu bilo lažno i namješteno: ženske ruke s puno prstenja na prstima, s lakiranim noktima i zlatnim ručnim satom, kravate žarkih proljetnih boja, zlatni zubi, bojadisana kosa, grleni, porugljivi smijeh, svijetle cipele i šarene, svilene čarape, koje je rado pokazivao prebacivši nogu preko noge. Govorilo se za nj, da je bio već nekoliko puta premješten s jedne škole na drugu zbog nekih ružnih stvari s malim djevojčicama, što nije moralo biti istina, da je ucjenjivao učenice svojim ljubavnim ponudama, da govori nekoliko jezika i da je strastven šahist, ali mi smo ga znali samo kao profesora povijesti, i mrzili smo ga isto toliko, koliko smo ga se bojali. Bilo je nečega špijunskog i podlog u njegovoj obrijanoj, sjajnoj njuški, koja se uvijek zlobno cerila, i to nije bilo samo slučajno. Profesori, pa i mi (jer đaci obično znadu sve o profesorima, a profesori ništa o đacima) znali smo, kakva je uloga profesora

Dražića na našoj školi (u praskozorje diktature), znali smo, da ne smijemo biti iskreni s njim i da čovjek treba dobro paziti, što govori pred njim, da je on policijski konfident i da se samo na taj način uspio i dalje održati u državnoj službi; zato smo ga se svi klonili, profesori i mi, ali on se svima nametao i uvijek je svuda bio, trom i lijen, ali u izvjesnim slučajevima, kad ga je nešto zanimalo, ili kad mu je to bilo potrebno, nevjerojatno hitar i dovitljiv, sav sastavljen od osjetila i gipkosti. Mnogo je taj čovjek nazlobio i štetovao ljudima, mnogo zla učinio u životu, ali to je sve bilo zamotano u svileni veo riječi, kroz koji se ne naziraše crna, otrovna jezgra. Preduzeo je sebi, da nas na svaki način zaglupi, i pokazivao je pritom nevjerojatno mnogo izdržljivosti, truda i dobre volje. Govorio je brzo zaplićući se u govoru i gutajući riječi; pritom mu je smiješno poskakivala na grlu izbočena jabučica. Nikako nije bilo ugodno doći u sukob s njim i navući njegovu mržnju na sebe. To smo znali svi i toga smo se svi držali (u granicama mogućnosti). Kako je ipak došlo do toga, da se pažnja profesora Dražića od nas trideset sedam, koliko nas se nalazilo u razredu, zadržala baš na meni, to danas više ne znam točno. Možda sam bio neoprezan, pa sam se odao (od prvoga dana bio mi je toliko mrzak, da ga nisam mogao gledati bez gnušanja, a ja to nisam znao sakriti); možda je znao čitati misli u očima, pa mu nije bilo teško pogoditi, što o njemu mislim. Njegova je osveta bila okrutna i ružna, i to je čovjek, koji mi je prvi zagadio i otrovao život, koliko to nisu uspjeli učiniti otac i maćuha. Izvrgavao me je ruglu pred cijelim razredom i na svaki način nastojao ubiti u meni volju za učenjem. Tumačeći moju zbunjenost i plahost glupošću, uživao je u tom, da me po cijele sate muči pitanjima, na koje je znao da mu ne mogu odgovoriti. Iskorištavao je svaku priliku, gdje me je mogao poniziti, uveličavao svaku moju sitnu pogrešku do apsurda, hvatao se za moje najčešće nepromišljene riječi i upuštao se sa mnom u rasprave, kojima se smijao cijeli razred. Njegovi su satovi značili za mene strahovitu muku, protiv koje sam ja bio sasvim nemoćan. Mene su mogle rasplakati i ogorčiti najmanje sitnice, na koje bi se možda netko drugi, stariji ili mlađi od mene, nasmijao; znajući za to, on je vrebao na svaku moju riječ i svaki pokret, kao pauk na lijeni, ljetni let muhe, dok nije naišao ne nešto, za što se mogao uhvatiti i što je mogao upotrijebiti protiv mene. Tako

je to išlo u beskonačnost, iz godine u godinu i iz razreda u razred. Svake godine tumačio mi je iznova, da ovo mora biti moja posljednja godina u gimnaziji, da ja nisam za školu, jer sam pretup i prelijen, da sam prošle godine samo slučajno prošao, ali da se to ove godine ne će, ne može i ne smije ponoviti, a razred je slušao ili nije slušao, smijao se ili se nije smijao, kako je kada bio raspoložen; ja sam najprije šutio, zatim sam se bunio, ljutio i plakao, a na kraju sam opet šutio, jer sam znao, da mi je to posljednji i jedini izlaz i da inače muke nikada ne će prestati.

— Valentine! — zvao me je on porugljivo. — Ti ćeš nam danas govoriti o Perzijskim ratovima. — Druge je zvao obično prezimenom, a nekima je čak govorio »vi« (onima, kojih su roditelji bili ugledniје ličnosti u gradskoj hijerarhiji, koje bi mu mogle naškoditi), no mene je uvijek zvao samo imenom i govorio mi »ti«, da me i na taj način, kako je on mislio, ponizi.

— O Perzijskim ratovima. — Ponovio sam, pocrvenio, zamucao, počeo nešto govoriti o prošlosti Perzije, što sam slučajno zapamtio iz njegova predavanja i iz listanja po knjizi, prešao naglo na grčke državice i lokalne sukobe među njima, sve bez ikakove logične veze, opet se vratio u Malu Aziju, ne rekavši ni o Grčkoj ni o Perziji ništa, pocrvenio još jače i najzad tužno zašutio, kako je to uvijek bivalo u takvim slučajevima.

— Samo se nemoj žuriti. — Profesor velikodušno pokuša da mi pomogne. — Bez reda nema rada, a bez rada reda. Počni još jedamput ispočetka.

Bio sam uvjeren, da on vrlo dobro zna, da ja ne znam ništa o tim prokletim Perzijskim ratovima, a i ono, što znam, da sam sada zaboravio (trebalo je samo da mi pogleda u oči, pa da odmah bude načisto s tim, znam li ja danas ili ne znam, jer ja nisam mogao od njega ništa sakriti), ali on je namjerno produžavao s mučenjem praveći dobrodušno, bezazleno lice i uživajući u tome, što se ja mučim i što se ne mogu snaći, što gutam slinu, mucam i što ću začas proplakati. Bio sam slab đak, priznajem, ali to je bila više njegova, nego moja zasluga. Mrzio sam školu i bio sam najsretniji, kad sam izašao iz nje, na sunce i na vjetar, koji me nikada nije ništa pitao i ni za što me nije grdio. Zamišljao sam se, dok su profesori govorili, u svoje misli, koje nisu imale ništa zajedničko s

onim, što su oni govorili, slušajući ih rijetko kada, a i tada preko volje, samo na jedno uho i samo djelomično. Ja sam sanjao o tome, kako ću, kad odrastem, postati veliki vojskovođa, koji će osvajati jednu zemlju za drugom, dok ne osvoji i pokori cijeli svijet (i tada, kad sam osvojio cijeli svijet, postao sam najedamput tužan i prazan, jer više nisam imao što osvajati); sanjao sam o lijepim ženama, koje sam sretao na ulici (te dane, u jesen na početku trećeg razreda gimnazije, mučila me naročito tajna spola, čarobni, cvjetni veo, u koji su žene bile zamotane, a ispod koga još nisam zavirio, pornografska literatura, koju smo čitali pod klupama za sata i koja je išla od ruke do ruke); o nepojmljivoj snazi i privlačnoj moći, koja prši iz zrele, lijepe žene (djevojčice, pa ni djevojke nisam volio i bježao sam od njih), kad ide topla i teška večernjim pločnikom; o sebi i o svojoj ličnoj sreći, u koju sam pobožno vjerovao. Ali profesori nisu vodili računa o tome, što ja sanjam, i tražili su od mene, da se okanim snova i da slušam njih; to je bilo uzrokom stalnom, nekad prigušenom, nekad žešćem sukobu između škole i mene, koji ne jenjavaše nikada. Možda ja u stvari nisam mrzio školu, nego tupu disciplinu, kojoj su nas u njoj učili. Mrzio sam pisati svaki dan iste besmislene, jednolične zadaće, koje su nam već svima dosadile (osim nekolicine najboljih đaka), iako su me u konviktu silili na to, i možda baš zato. Volio sam biti slobodan i nevezan, a škola je tražila da budem discipliniran i poslušan; sapevši nam ruke i noge lancima smiješnih, neodgojnih disciplinskih propisa i kazni, koje su zamjenjivale nagrade, škola je tražila od nas, da se razvijamo i da učimo samostalno misliti, pisati i raditi. Otuda nerazumijevanje i mržnja između nas i škole: škola nije razumjela nas, a mi nismo (nismo mogli ili nismo htjeli) razumjeli nju. Ipak smo mi bili u prednosti pred školom, iako to nitko od profesora nije vidio: ona je nas trebala, jer bez nas nije bilo ni nje, a mi nju nismo trebali, jer smo mi bez nje mogli biti. Samo što smo mi od toga imali malo koristi, jer to nikome drugom osim nas nije bilo jasno, i jer nitko drugi u to nije htio vjerovati.

— Što je tvoj otac, Valentine? — pitao me je profesor Dražić, kad se konačno uvjerio, da ja ne ću odgovoriti na njegovo pitanje i da zaista ne znam ništa o Perzijskim ratovima. Pitanje je bilo upravljeno meni, ali on nije gledao u mene,

nego preko moje glave (i možda kroz mene) u razred i iza razreda nekuda u prazno.

— Trgovac.

— A majka?

— Ona je umrla.

— Kada je umrla?

— Pred četiri godine.

— Brine li se tvoj otac za tebe?

— Brine.

— A imaš li maćuhu?

— Imam.

— Brine li se ona za tebe?

— Brine.

Zašutio je, pogladio zalizanu kosu, zamislio se, a onda je počeo po stoti put razvijati svoju teoriju o štetnom utjecaju škole na seosku djecu, koja u školi brzo zahire, odrode se i pogospode privikavši se na lagan život i na površnost. Ona nikada ne ulaze dublje u bit znanosti, nego ostaju uvijek samo na površini, jer za njih znanost nije svrha, nego sredstvo, da lakše dođu do uhljebljenja. Seljak je u biti sebičan, tvrdoglav, lakom i tup, i takav ostaje i onda, kad obuče gospodski kaput, jer seljak je seljak, a gospodin je gospodin, jedni i drugi imadu svojih dobrih i loših strana; i jedni i drugi mogu biti korisni društvu, kad ostanu na svom mjestu. Ali ništa nije strašnije ni kobnije (a ni štetnije po društvo), nego kad se netko gura na mjesto, koje nije za njega i za koje on nije dorastao. On, profesor Dražić, ne govori to zbog mene, ili zbog kojeg drugog seljačkog sina u razredu (on je naš razrednik, te smo mu svi jednako prirasli srcu); on to govori općenito, teoretski, s namjerom, da pomogne društvu, koje se nalazi u zabludi, i da ga izvede na pravi put. On je o tome mnogo i ozbiljno mislio, te je došao do uvjerenja, da se u tome najviše nalazi uzrok našoj narodnoj zaostalosti. Mi bismo svi htjeli biti gospoda, to je naša najveća pogreška; ali da nije lako biti gospodin, s tim nitko ne računa. Da čovjek bude gospodin, mora znati mnogo toga, o čemu mi obično nemamo ni pojma. Neka seljak ostane seljak, a gospoda će se već pobrinuti sama za sebe; to se seljaka ništa ne tiče, kao što se gospode ne tiče, što će biti sa seljacima. Znamo li mi uopće, što to znači biti gospodin? Najveća naša hrvatska pogreška sastoji se u tome, da mi ne znamo cijeniti svoje velike ljude,

svoje narodne prvake i vođe. Najveći i najpametniji naši ljudi umirali su od gladi i bijede u isto vrijeme, dok su se tisuće i tisuće drugih, koji im nisu dorasli ni do pupka, gušili od obilja i sitosti. Zar je to dopušteno, i smije li to uvijek tako biti? On to nama ne govori, da nas uplaši, ili da svali krivicu na nas, nego zato, da znamo, kad odrastemo, kako stvari stoje. On je o tome razmišljao godinama, i on je potpuno uvjeren, da ima pravo. A kad on u nešto povjeruje, onda ga ništa više u tome ne može pokolebati, a najmanje smiješna laž, da su svi ljudi među sobom jednaki (pred Bogom možda, tamo još nije bio, ali ovdje na zemlji nikada). Kao u prirodi, među ljudima postoji stalna borba, u kojoj pobjeđuje jači. Sad još samo treba odgovoriti na pitanje, tko je jači: onaj, koji ima jače ruke ili noge, ili onaj, čiji je mozak jači? Tko će mu odgovoriti na to pitanje?

Tu istu svoju misao i teoriju razvijao je profesor Dražić pred nama već stotinu i tisuću puta, i mi smo je svi već znali napamet. On ju je primjenjivao na povijest pripovijedajući nam o seljačkim bunama, koje je osuđivao, ili o odnosu nas Hrvata prema staroj rimskoj kulturi, koju smo zatekli u dalmatinskim i panonskim gradovima i koju smo nerazumno uništili. To isto je govorio i tumačio svim razredima od prvog do osmog, svima s istom svrhom i na isti način, i svima se već ta njegova teorija popela do grla, ali svi su ga ipak slušali i odgovarali strpljivo na njegova pitanja, kako je tko znao, jer mu se nitko nije usudio zamjeriti. Po toj teoriji profesora Dražića seljačkoj djeci nije trebalo dopustiti, da se školuju, jer od toga društvo nema nikakove koristi, nego samo štete. To školovanje on je nazivao gubljenjem vremena, koje treba »u interesu n a š i h roditelja« (iako su baš oni tome najviše krivi, te ne bi trebalo imati obzira prema njima) spriječiti. On ga je i »sprečavao«, i to tako, da nas je gonio, gdje god mu se pružila prilika, nastojeći nas na svaki način uništiti. Kome su potrebni novi Ivice Kičmanovići: njemu, nama, društvu, narodu? Od utopija se ne može živjeti, a književnost ne može nikada nadomjestiti kruh. Mi smo tada još malo razumjeli od svega toga, ali vidjeli smo i razumjeli svi, da je taj čovjek zao i da je najbolje ne protiviti mu se, tko može, jer je to od dva zla ono manje.

Teško mi je još uvijek govoriti o profesoru Dražiću bez mržnje. On je toliko gorčine namro sebi u baštinu u mojoj duši, da to nikada ne ću moći izbrisati iz sebe. Zato profesor Dražić ne može i nikada ne će umrijeti, po zlu, koje je širio oko sebe, postavši vječan. Slutim da živi još i danas u meni, te da ga zagušim, morao bih najprije zagušiti sebe. On je otrovao najranije godine moga školovanja, i on je čovjek, koji mi je prvi ogadio život. Kao da me pita prolazeći između klupa i zastajući kod mene:

— Valentine, danas opet nisi oprao noge?

Osjećam više od trideset pari očiju, kako je radoznalo prikovano uz mene, pocrvenim i odgovaram tiho i ponizno, iako perem noge svaki dan:

— Nisam, gospodine profesore.

— Valentine, što ću ja s tobom učiniti?

— Ne znam, gospodine profesore. Što želite.

Zatim šuti on, šutim ja, šuti razred. Polako i tužno, pogružen i težak od moje sramote, profesor Dražić se vraća k stolu. Jesen je, pada kiša i sivi sumrak crnim, oblačnim spužvama slika mokre mrlje po starim zidovima i klupama.

DRUGI dio moga školovanja započeo je potkraj treće godine i bio je mnogo bolniji, mučniji i krvaviji od prvoga. Izazvao ga je maćuhin bijeg od oca s jednim mladim avijatičkim poručnikom, koji je najprije proveo skoro mjesec dana u našem hotelu kao maćuhin daljni rođak i očev dobar prijatelj. Pošto je odnijela sa sobom i sve svoje haljine i dragocjenosti, u hotelu je iza nje ostala pustoš i mrtvilo. Razbježale su se sve njezine rođakinje i prijateljice, i svaka je pritom nastojala što više odvući sa sobom iz kuće tvrdeći, da su joj to otac i maćuha poklonili. Opustjele su sobe, u kojima je nekada bilo tako bujno i živo; čak ni gosti više nije bilo, kad maćuhe nije bilo. Mjesecima je otac samo pio, pušio, mislio i šutio, ne poznavajući nikoga, ne mareći ni za što i ne vodeći ni o kome računa, pa ni o samome sebi. To se zbilo krajem travnja, poslije kratke i vrlo blage zime, kad su u našem konviktskom vrtu jako cvali jorgovani i jabuke. Mene su o maćuhinom bijegu obavijestili materini rođaci, s malo zlobnog veselja, ali s još više zabrinutosti, što će sada biti s ocem i sa mnom. Od oca nije bilo ni traga ni glasa. Na sva moja pisma i molbe nije odgovarao. Po gradiću se sve glasnije i sve bezobzirnije počelo govoriti o očevoj propasti, koja da se nalazi pred vratima, o njegovoj prezaduženosti i nemogućnosti da odgovara na svoje obaveze. Njegova savršena tupost za sve, što se oko njega događa, poslije maćuhina bijega, pogodovala je tim glasovima, koji su mu još više poljuljali ionako već poljuljani kredit. Trgovina je opustjela, preduzimači su odlazili od njega neobavljena posla, hotel je zvrjao prazninom. Varali su ga radnici, pomoćnici, poslovni drugovi i svi, kojima se pružila prilika (a prilike je bilo na izbor). Kao da je zaista sve ono, što je dosada stekao, bilo prokleto, i sad se opet vraća svojim pravim vlasnicima, od kojih je na nepravedan način oteto, očevo se bogatstvo rasplinulo, kao dim na vjetru. Proces zbog ubojstva starog Jakova, koji je otac neprestano odgađao, potkupljujući i miteći advokate i suce, uzeli su u svoje ruke očevi politički i poslovni protivnici, koji su

ga nastojali (navodno u ime neopskrbljene Jakovljeve djece, kojima je otac ubio hranitelja i za koje su tražili odštetu) iskoristiti u svoje svrhe. Oni su razdijelili Jakovljevu djecu među sobom i preuzeli svu opskrbu za njih na sebe, ne zato, što ih je ganula njihova zaista bolna i žalosna sudbina, jer je njih mogao ganuti samo novac, nego zato, da pomoću njih ucijene oca, da mu podmetnu nogu i da ga tako unište. Borba je bila ogorčena i nepoštedna, i u njoj se ne birahu sredstva. Gdje nije pomagala istina, pomagala je laž. Premda kao trgovci nisu bili ništa bolji od oca, oni se nisu ni malo stidjeli da ga proglase lihvarom, koji je sve, što ima, stekao prevarom i pljačkom. Sve je to bilo istina, samo je lažno bilo njihovo zgražanje nad očevom gramzivošću, koja nije bila ništa veća od njihove. I oni su, kao i otac, posuđivali novac uz kamate, koji su redovno prelazili glavnicu. I oni su isto tako okrutno utjerivali »svoje«, kao i otac, kad je došlo vrijeme za isplatu duga, koji se za dvije, tri godine potrostručio i početverostručio. Razlika je bila samo u tome, što je otac bio na rubu propasti i što su svi znaci pokazivali, da će propasti, a oni su istom bili na početku ili baš u najjačem zamahu svoje snage, i očeva propast im je svima dobro došla, da se oni ojačaju, da svrate pozornost sa sebe i sa svojih djela na oca i da tako bace ljudima prašinu u oči. Oborili su se na njega sa svih strana nastojeći, da svaki ugrabi, što više može, a otac je zatvorio vrata od života, koji je šumio pred njim, i nije ni pokušao zaustaviti kola, koja su svom snagom jurila niz strminu.

Čaršija se uzradovala, zalajala i zaštektala sluteći gozbu na sprovodu, po kome je mirisalo rano ljeto. Zaigrala je radosno oko očeva trupa, koji se kesio iz praznog dućana mrtvo i bezvoljno, ne protiveći se, tako savršeno dalek i zatvoren za njihovu sitnu, jalovu zlobu, da mi je od toga postajalo zima. Oni nisu vidjeli opomenu u očevim ugaslim očima. Bili su tako jadni i mali prema njemu, kad je išao težak i sijed kroz grad, ne primjećujući nikoga, noseći u sebi strašnu bol i sramotu, koju nije nikome htio priznati, neobrijan, nepočešljan, nijem i trom, kao čovjek iz nekog drugog, mrtvog svijeta, koji se ne može snaći u našem životu i našim omjerima, te sad bježi izgubljen i proklet u sebe, da se sakrije suncu, ljudima i svemoćnom vremenu, koje ga je svladalo. Šutio je i pio, dok su ljudi, njegovi dojučerašnji susjedi, braća,

rođaci i prijatelji, maštali o svojoj budućoj veličini, bogatstvu i moći, kad oca više ne bude, sitni, mali, grbavi, škiljavi i tusti trgovci, mesari, posrednici, političari i lihvari, za koje je tuđa smrt značila njihov praznik, a tuđa nesreća njihovu sreću. Još je zeleno bilo lišće njihove pobjede, koju su izvojevali bez borbe, ulažući u nju samo sitan otrov i žuč i ne žrtvujući ništa (jer su znali, da se protivnik ne može uništiti žrtvama, nego malim, podmuklim, nenadanim i dobro smišljenim udarcima iz mraka u leđa), ali oni su bili sigurni za svoju budućnost i pijani od radosti. Preuzeli su na sebe ulogu javnog mišljenja, koje je osudilo oca, nametnuli se gradiću za tutore, jedan nenavideći drugome, no svi složni u tome, da treba za vremena što više oteti od oca, jer će im se teško kada u životu pružiti takova prilika.

— Ako je tko lud, ne budi mu drug.

— Koliko sam ga puta opominjao, da se čuva, ali tko bi njega urazumio, kad je on bio najpametniji na svijetu! A gdje mu je sada ta njegova pamet?

Ne kanim braniti oca, jer on to nije zaslužio od mene, no njihova je zloba izazivala u meni prkos i gnjev. Znao sam, da otac nije propao zbog malih njihovih intriga i podvala, koje su bile krhke kao slamke (koliko god ih oni natapali žuči i zlobom) prema njegovoj golemoj energiji, koja slamaše sve pred sobom, a njihovo samopouzdanje i ponos nalikovalo mi je na kevtanje malih pasa, koji laju za kasnim prolaznikom kroz plot, ali se ne usude istrčati na cestu. Oca je ubila samo maćuha i nitko drugi. Samo maćuha je bila kadra povući ga za sobom u propast, jer je njezina moć nad ocem bila neograničena. Gdje je ona bila sada, kuda ju je odveo njezin poručnik, što radi i kako živi, to nije nitko znao, ali postojalo je bar dvadeset priča o njoj od ljudi, koji su se svi kleli, da su je vidjeli u tom i tom mjestu i u tom i tom kupalištu u društvu samih časnika, kako pleše na stolu među vinskim bocama (i sama slična vinskoj boci), ili kako putuje s puno kovčega i cvijeća u rukama brzim vlakom iz jednog grada u drugi, sama i žalosna, nigdje ne nalazeći mira. I jedni i drugi su uvjeravali, da samo oni govore istinu; i jedni i drugi su nastojali dojaviti ocu svoja otkrića, ali bez uspjeha. On je tih dana zaista nadrastao svoju okolinu i postao nekako veći (u duhovnom smislu), dublji, tamniji i čovječniji, ili se to samo tako činilo. Kao da ga je bol produhovila i oplemenila stvorivši od njega preko noći

drugog čovjeka, on se iznenada izgubio iz malog, prljavog, zavidnog gradića, u kome je proveo sav svoj vijek, a ono, što je još ostalo iza njega, bila je samo njegova mrtva sjena, koju je on prezreo i ostavio ljudima za uspomenu. Bio je živ i nije bio živ. Bio je bliz i bio je dalek u isto vrijeme. Razdvojena imetkom i društvenim položajem čaršija se udružila u mržnji protiv oca, zaboravivši sve razlike, i bujala oko naše kuće kao poplava. Svi su znali sve o nama: što imamo i što nemamo; što smo mogli imati, da smo bili pametni; što bi oni učinili na očevu mjestu; kako je život čovjeku najveći neprijatelj, ali da zato ipak ne treba nikada gubiti nade. Žalili su nas i blatili žaleći nas, ili su nas mrzili i opet nas blatili mrzeći nas. Tješili su nas bez uspjeha, moleći Boga, da ih poštedi naše sudbine i našeg prokletstva, koje neka ostane i dalje nama, jer nama pripada, ili su dizali glas protiv nas, uvrijedivši se zbog očeva savršenog nehaja prema svemu, što su mu govorili i savjetovali, opet s istim uspjehom. Obućari su krpili stare cipele i raspravljali o uzrocima naše propasti. Žene su pile crnu kavu i veselile se mraku i zaboravu, koji padaše na nas i na naše ime:

— Vrč ide na vodu, dok se ne razbije.

— Tko visoko leti, nisko pada.

— Gdje mu je bila glava, kad ju je uzeo? Ili zar on ima glavu?

— Sve je u božjoj ruci. Bog dao, Bog uzeo. Pametan čovjek mogao je odmah zaključiti, da to ne će sretno svršiti. Što je god previše, ne valja. Bolje je malo, ali sigurno. Ne da bih se radovala, sestro, njihovoj nesreći, ne dao Bog, nego mi je drago, što vidim, da još ima pravde na svijetu. Život je takav: ne da on, da se netko izdigne nad njega. Kuda ćeš, zemaljski crve, u nebeske visine, kad te je Bog stvorio, da po zemlji pužeš? Ako ti je suđeno, da budeš siromah, nema ti spasa. Trpi i šuti, sestro. Tko je to još vidio, da jedan čovjek hoće sve prisvojiti sebi?

Zatim brižna molba i strah, da tuđa nesreća ne zarazi i njih:

— Samo da nam Bog ne uskrati svoj blagoslov!

Između vrbika tekla je Sava, nabujala od proljetnih kiša, pod plavim, čistim nebom, koje je spustilo u nju rub modrih skuta. Sava je bila žuta i ljuta. Preko mosta su putovali prašni putnici, prosjaci i skitnice. Nad kućama se vijale plave za-

stave dima. U noći je bilo zima bez krova u napuštenim čardacima, sjenicima i kolibama, iz kojih su izlijetali šišmiši i uplašene ptice. Psi su drhtali od hladne noćne jeze i zavijali na mjesec. Netko je razbio fenjer na mostu, i nad Savom je svu noć ležao težak mrak pun zebnje i neizvjesnosti, koji je plašio ribe u vodi i hladna, mrtva kućna pročelja.

Kad sam se ja krajem lipnja, svršivši treći razred, vratio kući, zatekao sam sve u rasulu, koje se više nije moglo zaustaviti. Očevo nabuhlo, pomodrjelo, otečeno lice od alkohola, nespavanja, nekretanja i samotovanja, koje nije ni okom trenulo, kad se suočilo sa mnom, uvjerilo me je odmah, da je sve propalo i da je uzaludna svaka nada u spas. Ja sam tada već bio dovoljno zreo za svoje godine. Nepravičan postupak prema meni u školi, u konviktu, u društvu, u kući i svuda, kuda sam zalazio, a koji je zapravo bio samo uvod u ono, što je imalo doći i što je došlo, nije me doduše naučio, da ne vjerujem ljudima na lijepu riječ i slatko lice (te sam se slabosti otresao tek mnogo kasnije), ali me je učinio starijim i ozbiljnijim. Pokušao sam namoliti oca, da se trgne iz mrtvila, koje je najviše škodilo njemu samome (njemu i meni), a kad mi to nije uspjelo, potražio sam pomoći na drugom mjestu. Bio sam smiješan sam sebi, dok sam išao od kuće do kuće, ponizan i strpljiv, moleći i tražeći zaštite, koje nigdje nije bilo. Pošao sam k njegovim poslovnim drugovima, k materinim i njegovim rođacima, k njegovim političkim prijateljima i saveznicima, obišao sam cijeli gradić, no nigdje nisam obavio ništa. Oni, koji su nam htjeli pomoći (naša najbliža rodbina i nekoliko prijatelja, koji su se sažalili više na mene, nego na oca), nisu mogli, a oni, koji su mogli, nisu htjeli, jer im to nije išlo u račun. Pomoćnici su s poslugom razvlačili iz kuće još i ono malo, što je ostalo, a da ih u tome ni ja, ni itko drugi nismo mogli spriječiti. Ismijavali su me, kad bih im što rekao, gurali me napolje iz dućana, u kome su neograničeno gospodarili oni, i samo što me nisu tukli. Onaj jedini, tko bi ih u tome mogao spriječiti i spasiti, što se spasiti dalo, otac, dignuo je ruke od svega i prepustio sve svojoj sudbini. Opijao se sve više i sve strašnije, glava mu je postala još veća, uglata i izobličena od besanice i pića, teturao je cijeli dan iz sobe u sobu (kao otvoreni grobovi, koji ga mame k sebi, zjapile su

prazne sobe pred njim), ne pokazujući volje ni za što. Što je dublje gazio u propast i što je više pio, sve više je gubio svoje nekadašnje dostojanstvo i ugled; ostala je samo tvrdokornost i zloba, koja ga je izjednačila s okolinom, u kojoj je živio, i do kraja ponizila. Na časove mi se činilo, da je samo podjetinjio i da će se s vremenom opet osvijestiti i uozbiljiti, kad zaboravi na maćuhu: trebalo je samo da se dogodi nešto veliko, što bi ga iz temelja potreslo, nešto nesvakidašnje, bolno ili radosno, svejedno, samo neobično i uzbudljivo, nad čime bi se on mogao zamisliti i sabrati. Trebalo je vremena, da on može stati pred zrcalo događaja i usporediti sebe sa životom, iz koga se dobrovoljno isključio, pa bi odmah shvatio, do čega je doveo samoga sebe, zgrozio se nad sobom i sigurno se opet vratio k sebi i u sebe, spasivši, što se još spasiti dalo. Jer otac nije bio čovjek, koji se plašio rada ili napora. On je bio kadar početi opet sve ispočetka, samo je trebalo da se dogodi nešto, što bi ga uzbudilo, uznemirilo, zaprepastilo i pružilo mu jasnu sliku položaja, u kom se nalazi. Ali toga nečega nije bilo, vrijeme je teklo svojim usklađenim tokom, zbivali se obični, svakidašnji, nezanimljivi provincijski događaji, koji se ponavljahu iz godine u godinu i iz generacije u generaciju. Otac je stajao do vrata u blatu i propasti, i bilo ga je gadno i strašno gledati, kako sjedi jadan, pijan na nečistom drvenom pločniku pred tuđim krčmama i briše rukavom gnjusnu, pijanu slinu, koja mu curi po bradi i po vratu, a oko njega stoji zlobna čaršija i samozadovoljno se smije. S ocem je bilo sve svršeno, to sam osjećao. On, koji je nekada mogao piti za deset drugih ljudi i koji je u najstrašnijim pijankama uvijek ostajao trijezan, sad je bio pijan od čaše rakije, i tada se groteskno i sablasno (skidajući glavu sa sebe, kao bolan teret) naslanjao na kućne zidove i valjao po nabujalim jarcima uz cestu, po kojima su plivali utopljeni mačići i psi. Tužna i troma, slična poniženom ocu, koji je zapio svoje ljudsko dostojanstvo, jadala se naša kuća (koja više nije bila naša) u mraku starim brijestovima i dudovima na trgu, koji su poznavali njezinu mrtvu majku, ali joj nitko nije mogao pomoći.

Nekoliko dana prije svoje smrti rekao mi je otac, pošto sam ga dugo bezuspješno nagovarao, da se okani pića i napravi red u kući, začudo dosta trijezno i sabrano, no u alegorijama, kako je govorio posljednjih nekoliko godina, koje su ga dovele do njegova naglog uspona i pada:

— Život je, sine, kao gomila pijeska. Dune vjetar ili nabuja rijeka, i pijeska nestane. Raznese ga vjetar na sve strane svijeta, otplavi ga voda i opet izbaci negdje u sasvim drugom kraju. Zar je vrijedno strahovati zbog njega? Pedeset i dvije godine sam se probijao kroz život i mučio kao pas. Nisam znao za sunce ni za mjesec, za radost ni žalost, za ljeto ni zimu. Sticao sam dinar po dinar, varao sam svakoga, koga sam mogao prevariti, nisam poznavao milosti ni ljubavi, pa što sada imam od svega toga? Izdali su me oni, koje sam najviše volio i kojima sam uvijek samo dobro činio, pa kako me ne će izdati oni, koje sam mrzio i progonio? Sasvim mi je svejedno, hoću li skapati danas ili sutra, hoćeš li ti gladovati poslije moje smrti ili ćeš biti bogat i sretan. Tko si ti meni, da bih se ja trebao brinuti za tebe? Što to znači, da si ti moj sin? Mene se nitko ništa ne tiče, meni je svega dosta. Otrujte me, bit ću vam zahvalan. Cijeli život sam varao druge i uživao u tome, a sad na kraju vidim, da je život prevario mene. Zar zbog tebe da se pomirim sa životom i da započnem opet iznova? Dosta si bio sit, sad možeš biti malo i gladan. Stotine su gladovale, dok si ti jeo, pa zar te je ikada zapekla savjest zbog njih? Plačeš li, sine, za ocem, ili plačeš za sobom?

Njegova ogromna, žilava, čupava majmunska ruka bubnjala je tvrdo po stolu.

Okrenuo sam se i pošao prema vratima.

— Ja se ne bojim! — rekao sam muklo, pocrvenivši i zbunivši se, kao uvijek, kad sam stajao pred njim, ali potpuno svijestan svake svoje riječi. — Ja se ne bojim.

Otac se nasmijao drvenim, hladnim, žalosnim smijehom, koji je parao srce.

— Mene se sve više ništa ne tiče! — ponavljao je on. — Ostavi me. Idi od mene. Mene se sve više ništa ne tiče. Tko si ti meni?

U prozore je žeglo strašno, vrelo, žitko, otrovno srpanjsko sunce. Modre kao čivit pupale su žile na očevu vratu. Čuo sam, kako mi srce stravično tuče.

OCA smo našli u rano nedjeljno jutro. Visio je na užetu nad vratima svoje sobe sa strahovito iskešenim, podbulim licem, koje se pakosno podrugivalo. Kad su pomoćnici, grozeći se, prerezali uže, golemo, beživotno tijelo survalo se, oklijevajući i njišući se u padu, na pod, kao klada. Mora da je smrt nastupila negdje tik pred zoru, jer su mu ruke bile još malo tople. Mrtav, otac je opet stekao svoje dostojanstvo i svoju strašnu, golemu premoć nada mnom, koju je posljednjih dana života izgubio. Njegove slijepljene, mrtve, prazne oči gledale su u mene s ružnim, ledenim neprijateljstvom i mirom, koji me je razoružavao. Bio je samo u gaćama i košulji, debeo, dlakav, ružan i gnjusan, s plavim, mlohavim usnicama, na koje je izbila usirena krv. Svi su očevi udovi bili prenategnuti i nabuhli; odebljala brada skrivala je u sebi neku tvrdu, mračnu odluku, koju otac nije dospio nikome povjeriti. Kao da se mrtav otac sprema obračunati sa mnom, ja se nisam usuđivao ni taknuti ga prstom. Stajao sam kraj kreveta zgrožen i nijem, bojeći se samo korak napraviti iz sobe, da se otac ne digne i ne pođe za mnom. Napolju je lijevala diluvijalna kiša još od subote uvečer. U lokvama vode, koja je tekla preko svih ulica, mahala i avlija, žuta i mutna, u mrtvoj nedjeljnoj tišini, u kojoj je kiša turobno, jesenski, hladno šumila, gradić je nalikovao ostrvu, na koje sa svih strana navaljuje voda. Smlaćeno i sjetno ležaše lišće svuda po zemlji. Sivi, mokri kućni zabati krivili su se na kiši, kao potopljene lađe, s kojih su poskakali u vodu posljednji putnici. Ogromna, žuta i plahovita Sava je tresla trulim temeljima mosta, na kome nije bilo ni žive duše. Ljudi se posakrivali u kuće, kao u tvrđave. Ulicom je samo katkada protrčao netko s vrećom na glavi, bos, sa zavrnutim hlačama i gaćama do koljena, a voda je curila niz njega potokom. Neka očajna čama i praznina ležala je nad mjestom, koje je izdisalo. Oca su okupali, obrijali, presvukli u čisto i pokrili ga bijelom plahtom. Poslije podne, kad je kiša malo jenjala, kuća se napunila rođacima, prijateljima, susjedima, radoznalim ženama, gladnima novosti, besposličarima i zlobnicima, koji pod maskom sućuti skrivahu zvjersku radost. Oni su hodočastili ispred očeva mrtvog tijela, sivi, zgureni, pokisli, namješteno tužni i zamišljeni, s ušiljenim mišjim njuškama, šapćući molitve ili pakosno šuteći. Teška, mračna sjena samoubojstva ležala je na našoj kući u neveselom, mokrom danu, koji je ozeblo hramao ususret večeri. Ja sam bio izgubljen u gomili, koja je neprestano prolazila kroz našu kuću. Nepoznati ljudi, s kojima nisam nikada u životu ni riječi progovorio, gledali su me samilosno ili zlobno, prema tome, da li im je očeva smrt koristila ili štetovala. Usprkos njihova bučnog, nametljivog prisustva, ili možda baš zbog njega, kuća je sve više pustjela, sve sivlja, strašnija i ledenija pred mrak, koji već mahaše čupavim, oblačnim krilima ispred prozora. Otac se još uvijek jezivo podrugivao, nepristupačan i neograničen u svom savršenom miru. Izgledalo je, kao da se miče, kad bi mu se netko suviše približio. Zatrpan suzama, zebnjom, svojim vlastitim jadom i strahom, među ljudima, koji su dolazili i odlazili, koji su me ljubili u čelo i u obraze, ja se sjećam samo male rođake Višnje, koja je cijelo vrijeme prostajala uz mene držeći me za ruku. Što je više padao mrak i što je pustija bila kuća (napolju su divlje mahale rukama sjene stabala ulazeći u naše tamne duše), Višnjina je ruka bila sve toplija i sve vlažnija. Kao da Višnje nestaje, a ostaje samo ruka, u koju se Višnja pretvorila, i ta ruka zarobljena i dobra, kao dobra ptica, cvrkuće u mojoj ruci, grije me svojom toplinom, jer ja sam malodušan i tjeskoban od očeve smrti, tješi me i čini boljim i čistijim. U nesigurnom svijetlu petrolejke, koju je upalila neka brižna žena, očevo se lice groteskno izobličilo. Bilo je veliko, ukočeno i limeno, s izduženim nosom i čvrsto stisnutim vilicama. Podrhtavajući od mnogih glasova, svijetlo je pisalo po njemu tajanstvene (samo njemu znane) znakove, koje sam uzalud kušao odgonenuti. Svijetlo je suživalo i proširivalo lice, koje je postajalo čas veće, čas manje. Kao da hoće nešto da reče, što je zaboravio reći, otac je slijedio glavom svijetlo i šutio. Možda mu je bilo žao, što je otišao, ne oprostivši se sa mnom, a možda mu je smetala naša prisutnost, ali nije znao kako da nas se riješi. U polumraku bile su Višnjine usnice ružičaste i vlažne, a oči plave kao potočnice. Ona je plakala puno više od mene naslanjajući se na me svojim toplim koljenom. Kasnije je Višnja

zaspala (nije joj bilo još ni deset godina), ljudi su se polako razišli, a u sobi je ostalo s nama samo nekoliko starih žena, koje su odlučile čuvati oca preko noći. Zatvorio sam oči ćuteći, kako tonem postepeno u san, ali čudno, taj san nije bio ni malo sličan običnim snima, koji dolaze nenadano i neočekivano. On je uspavljivao napose svaki dio tijela, kao neka velika, topla, dobra žena, koja se naginje nad mene primičući mi se sve bliže. A kad sam konačno usnuo, vidio sam debelu, golu, mesnatu, pijanu Terezu, kako, mekećući i lajući, jaši na mrtvom ocu i vuče ga za uže, koje mu je svezano oko vrata. Za njima je išla maćuha povlačeći drvenu nogu za sobom, kao stari Jakov, mala i lijepa, kao Višnja, s cvijećem u plavoj kosi, po travi rosnoj i velikoj do koljena, zagrcavajući se i glasno plačući.

OSTAVŠI bez roditelja, drugi dio moga školovanja, od očeve smrti dalje, razlikovao se bitno od prvoga, na moju štetu. Stanovanja po mansardama i podrumima velikih kuća s blijedim perspektivama gladovanja i tuberkuloze podrovala su vrlo brzo do kraja moje samopouzdanje i vjeru u život. Brigu za mene preuzeli su materini rođaci, službeno proglašeni mojim skrbnicima. Oni su ujedno uživali do moje punoljetnosti ono malo baštine, što mi je ostalo iza oca. Njihova briga sastojala se u tome, da mi od mjeseca do mjeseca pošalju koju stotinu dinara, da s tromjesečnim zakašnjenjem plaćaju stan za mene i da mi se svakom prilikom tuže, kako ću ih upropastiti i dovesti na prosjački štap svojim rasipništvom i nemarom. Jeo sam u besplatnim đačkim kuhinjama, stanovao u posljednjem predgrađu, oblačio se u ponošena odijela, koja sam kupovao na sajmištu ili kod staretinara, postigavši s vremenom u tome izvjesnu okretnost i vještinu. Brzo su mi nestali iz sjećanja crvotočni kreveti i mračni hodnici konvikta, u kojima je ostao jedan dio moje mladosti. Iz moje sobe na mansardi stare kućerine u predgrađu, kraj koje su stršili u nisko, čađavo nebo tvornički dimnjaci i sivi, memljivi kućni krovovi, rasle su nove slike i novi doživljaji, koji su potisnuli blijedu, nemilu prošlost. Kržljavi golubovi i vrapci dolazili su k meni bez straha i jeli mrvice iz moje ruke, dok sam u predvečerje sjedio na niskom prozoru mašući nogama po zraku i gledajući u crvenu planinu, koja me sjećala na moje rodno mjesto. Po prozorima ispod mene zračila se stara posteljina i rublje. Na nečistim, vjetrom, kišom i vremenom izglodanim balkonima stajale su stare kante i lavori sa smećem. Žene se svađale i pljuvale jedna drugoj u lice. Kućerina je bila stara i trula, kao stara žena. Iz rasporene utrobe izlazili su joj ljudi, žene i djeca i bježali kroz uske, blatne ulice u potrazi za hljebom. Uvečer je kuća brujala od glasova, vike, kletvi, plača, pjesme i starih gramofonskih ploča. U dvorištu su djeca mučila mršave pse i igrala se loptama od krpe po kržljavoj, žutoj

travi. Praznim, gnjilim čeljustima, iz kojih su poispadali zubi, kućerina je žvakala bezbrojne ljudske sudbine, bolove, radosti i žalosti, a tvorničke sirene pištale su otužno u jesensku večer naviještajući noć. Život je stajao otvoren preda mnom, a ja sam zebao u svojoj mansardnoj sobi i s tihom tugom mislio na svoje rano djetinjstvo uz Savu, koje je mrtvo i koje se nikada više ne će vratiti.

Tek poslije očeve smrti vidjelo se, koliko su opravdani bili glasovi, koji su se još za njegova života širili po gradiću o njegovoj prezaduženosti i skoroj propasti. Ponovila se stara istina o nestalnosti trgovčeva zanimanja. Trgovac je bogat i siromašan u isto vrijeme, jer nitko ne zna točno, kako zapravo stoje stvari s njim. Dok je živ i dok uspijeva na vrijeme zadovoljiti svojim obavezama, nikoga se ne tiče, na koji mu to način polazi za rukom, i nije li to možda samo predsmrtna borba sa svakidašnjom groznicom i strahom, iza koje dolazi neizbježivi pad. On je ugledan i moćan, uživa na sve strane neograničeno povjerenje, upušta se u nove poslove i važi kao spretan poslovan čovjek, u koga se svi pouzdavaju. Kad jednoga dana zapne nešto u dosada savršenom i nepogrešivom stroju kupnje i prodaje, kojim se ogradio od tuđih pogleda, iznenada se javi sumnja, i ta sumnja može postati kobna. Jedna sumnja povlači za sobom drugu, druga treću, četvrtu i desetu, trgovac sve više zapinje i sve više se guši u mreži dugova i neispunjenih obaveza, u koju se sam zapleo. U manje od godinu dana, često samo za jedan mjesec, ruši se čitava kula od karata njegova blagostanja i novčane moći, koja je dosada smatrana savršenom. Ismijan, iscijeđen od dugova, očajan i osramoćen, on osjeća, kako mu se mreža nemilosrdno steže oko vrata, kako ga izbjegavaju njegovi dojučerašnji prijatelji, a neprijatelji ga susreću s otvorenom radošću, i u njemu se nešto lomi i krha, i krvave pauke osjeća svuda po sebi, na licu, po tijelu, u ustima i u očima. Tako krvareći, on očajno trči od zida do zida, iz sobe u sobu, od kuće do kuće, od čovjeka do čovjeka (tek tada spoznavši, da nema nigdje čovjeka), a za njim u stopu trči njegova sramota i tuđa radost. Teško je u takvim slučajevima biti hladan i sabran. Malo je ljudi, koji su znali zaustaviti kola, kad su krenula niz strminu. Otac nije spadao među te ljude. Poslije burnog i punog uspjeha života, u kome je pokazao mnogo hrabrosti i odlučnosti, on je svojom smrću dokazao, da nije

hrabar i da je život jači od njega. Bilo mi je žao i stidio sam se (za njega i za sebe), što se sve to tako jadno svršilo.

Nekoliko dana pred svoju smrt, potpuno neočekivano i nevjerojatno za svakoga, tko ga je poznavao, otac je učinio najplemenitiju gestu svoga života: spalio je sve knjige i sve račune svojih dužnika, koje je još pred nekoliko mjeseci nemilosrdno gonio po sudovima i plijenio im za kamate, koji su već davno progutali glavnicu, posljednju kravu i posljednju košulju na njima. Je li to učinio u času nadahnuća, koje ga je, neshvatljivo i njemu samome, preobrazilo i oplemenilo u danima agonije, kad je sigurno već bio riješen na sve, ili opet samo zbog zlobe, koja nije nikada umrla u njemu, to nitko nije znao. Svi su se iznenadili, začudili, razveselili i ustrčali po kućama, ne vjerujući sami sebi i plašeći se da se iza toga ne skriva kakova nova očeva (ovaj put posljednja) podvala. Čaršija je zabrujala od hvalospjeva, koji nisu znali za mjeru i koji su zahvatili i mene. Na njegov skoro deset dana pust i sramotan grob, na kome je čak i cvijeće uvenulo prije vremena, počele su hodočastiti sa svih strana cijele gomile razdraganih i veselih seljaka, koji nisu mogli vjerovati u svoju neočekivanu sreću i koji su svi htjeli vidjeti mene, našu kuću, očeve račune, među kojima više nije bilo njihovih mjenica, očev grob, koji su zasuli cvijećem i nad kojim su stajali skrušeni i tihi, ne nalazeći riječi, kojima bi mogli izraziti svoju radost i zahvalnost. Dok su nezajažljivi vjerovnici razvlačili iz kuće sve, što se odvući moglo, svađajući se ogorčeno oko ostataka trgovine, oko mrtvog hotela i oko blizu sedam jutara zemlje, među kojima su bila i tri materina, po selima oko gradića, u malim, siromašnim kućicama sa sitnim prozorima i slamnatim krovovima, oko čađavih banaka i ubogih ognjišta, kraj kojih se pod pekvom pušio kukuruzni kruh, rasla je legenda o plemenitom gazdi, koji nije bio plemenit, i sve su kuće radosno pušile svoju jutarnju lulu gledajući u dobro, žuto sunce, koje je sjedjelo na vrhu planine i brisalo rosu sa čela.

— Čudan je čovjek, — govorio mi je mali, grudobolni obućar Marko, naš susjed, s nerazmjerno velikom glavom i rijetkim, riđim brkovima, jedan od onih ljudi, koji su malo

dobra vidjeli u životu i koji su oca samo po zlu zapamtili. U ratu je Marko odmah prvog proljeća zapao u rusko ropstvo i ostao tamo punih sedam godina. Vrativši se, on se toliko izmijenio i preobrazio, da ga nitko u mjestu nije mogao prepoznati. Puna su mu bila usta nove radničke i seljačke republike, iz koje je došao, novog društvenog poretka zasnovanog na pravdi i jednakosti, novih teorija o seljačkoj proizvodnji i zadrugarstvu, koje je kanio kod nas primijeniti, dok to nije dosadilo kotarskom predstojniku, koji ga je (»zbog širenja alarmantnih vijesti o promjeni oblika vladavine i pozivanja naroda na oružani ustanak protiv zakonite državne vlasti i sadašnjeg društvenog poretka«) kaznio najprije s četrnaest dana, a kasnije s mjesec i s dva mjeseca, pa i sa šest mjeseci zatvora. Žandari su ga prebili, polomili mu rebra i zube i odbili bubrege, robija mu je načela pluća, ljudi ga počeli izbjegavati, jer je bilo opasno nalaziti se u njegovu društvu, žena ga ostavila i preudala se, a dijete mu umrlo, kad je imalo devet godina, nešto zbog bolesti, ali više zbog bijede, u kojoj je živjelo. Tada se desila nova, druga promjena u Marku: skrušio se i ponizio, obećao svečano predstojniku i žandarmerijskom kapetanu (koji je cijelo jedno ljeto proveo u našem mjestu zbog stalnih seljačkih nemira, koji su postajali sve ozbiljniji), da više ne će konspirirati i da će se baviti svojim građanskim poslom, popravljanjem i pravljenjem cipela i opanaka, naučio napamet sv. pismo i odao se neke vrste vjerskom misticizmu i kršćanskom humanizmu, protiv koga nisu imali ništa ni žandari, ni upravna vlast. — Prečudan je čovjek, čudniji od zvijeri, koja znade samo voljeti ili mrziti, tajanstveniji od neba, koje ne poznamo i u koje nikada ne ćemo doći zbog grijeha i opačina naših. On je kao more, koje nema dna. Čovjek je najveća zagonetka od svih stvorova na svijetu. On je kao zrcalo: mutno vodeno zrcalo, u kome vidimo svoju bijedu i prostotu. Tko bi to ikada rekao za tvoga oca, koji nije volio ljude i koji je znao samo mrziti i činiti zlo?

Vrativši se u grad, ja sam još dugo, mjesecima i godinama, čuvao u sebi sliku očeve smrti i rasula, koje je poslije nastalo u našoj kući. Hotel je prodan u bescijenu, prodana je djedovska zemlja osim tri materina jutra, koja su moji

skrbnici uspjeli spasiti za mene, prodano je sve, što smo imali, i još uvijek nije bilo dosta. Čudna je i strašna bila ta brzina, s kojom smo hrlili u propast. Još uvečer sam legao u krevet bogat (kako se to činilo svakome, tko nije znao pravo stanje stvari u našoj kući, i kako malo ja imam od tog navodnog bogatstva), a ujutro sam ustao iz njega siromašan i ubog, prepušten na milost i nemilost rođacima i skrbnicima, koji su preuzeli moj dio baštine, ali se nisu veselili ni meni, ni mojoj baštini, od koje su imali malo koristi. Kako je došlo do toga, da se sve, što je otac godinama sticao i slagao na rpu, rasulo u nekoliko mjeseci, i kako to, da ja od svega tog bogatstva nisam dobio ništa drugo osim materina tri jutra, to mi ni danas nije jasno. Tada sam bio još premlad, da bih mogao o tome ozbiljno voditi računa, i nisam se znao snaći u zapletenim pitanjima moje baštine i očeve propasti, kod čega je glavnu riječ imao sud, a rođaka se to i ticalo i nije ticalo. Oni su imali svojih briga, pa nisu dospjeli (ili nisu htjeli dospjeti) brinuti se i za moje, iako im je to bila dužnost. Poslije dugog savjetovanja i razmišljanja odlučili su, da je najpametnije prepustiti sve sudu i ne natezati se više s advokatima. Mene su poslali dalje u školu, jer sam, po općem mišljenju, bio preslab za svaki drugi posao. Tako se polako uzbuna s očevom smrću i propašću stišala, vjerovnici su izvukli netko više, netko manje, kuća je prodana na dražbi, ljeto se bližalo kraju i ljudi su brali prve jabuke i šljive, pekli rakiju i pekmez, ženili se, umirali, svađali se, tukli žene i razgovarali o politici, o vremenu, o sebi, o rakiji i o žetvi, od koje su najviše koristi imali trgovci, a najmanje oni. Vrijeme je poteklo dalje.

Tih dana, neposredno poslije očeve smrti, kad je već naša sudbina bila zaključena, pojavila se iznenada u gradiću maćuha na starim seljačkim taljigama, koje je vukao samo jedan mršavi, gladni konj. Sjedjela je kraj kočijaša (polupijanog seljaka srednjih godina i jakih, zvjerskih vilica, koji se svraćao u svaku birtiju usput, pušio prost, jak duhan i psovao strahovito), pogružena, blijeda, u sivom, zgužvanom i prljavom od puta ogrtaču i blatnim cipelama, s dva kovčega na sijenu iza sebe. Taljige su stale pred hotelom, koji više nije bio naš, konj je zarzao, a seljak ga ošinuo držalom biča po ušima. Zagledavši se neodlučno u kuću i očito strepeći od svoga povratka (popravila je kosu i navukla haljinu na koljena), ma-

ćuha je izašla iz kola, koja je začas opkolila porugljiva, radoznala gomila. Otkuda je došla i da li je znala, što se sve dogodilo u našoj kući poslije njezina bijega ili nije, to nitko nije znao. Klica sumnje pojavila se u njoj, kad je vidjela zapečaćeni dućan i zastore na prozorima, koji se ne osvrtahu na nju. Oklijevajući, tromo i nevoljko pošla je prema dućanskim vratima, ogledajući se zbunjeno i žalostivo, stara, ružna, grbava i uvučena u sebe. Gomila oko nje šutjela je još uvijek, napeto očekujući, što će biti. Okrenuvši se kočijašu, maćuha reče poluglasno, kao da se ispričava:

— Ti ćeš me ovdje pričekati, dok se ne vratim. — Promislila je malo i dodala. — Ja ću se odmah vratiti. Čekaj, što me tako gledaš?

Namještajući se na dasci, s koje je maćuha upravo sišla, seljak je procijedio kroz zube:

— Trebalo bi nahraniti konja, a i ja bih se već morao malo odmoriti. — Zatim, očito zbog nečega vrlo ozlojeđen, odluči. — No, ja ću čekati.

Iz redova nestrpljive gomile, koja je (nitko ne zna, otkuda ni zašto) sve više rasla oko nje, pojavila se najedamput neka žena. Zamotana u rubac i bosa, po svoj prilici kakva siromašna seljanka, koja je došla u gradić nešto kupiti ili prodati (dotada je još nikada nisam vidio), stala je pred maćuhu s pretvornom ljubaznošću i poniznošću, koja je u gomili izazvala bučnu veselost i smijeh.

— Koga tražite? — upitala je porugljivo, prišavši skoro na korak maćuhi i zagledavši joj se u blijedo, neispavano lice, koje je davalo izgled savršenog očaja. Zbunivši se još jače i pocrvenivši (ali ne, kao što obično ljudi pocrvene, čitavim licem, nego samo vrhovima jagodica, koje se zališe žarkom krvlju), maćuha se pokuša nasmiješiti.

— Zar nema nikoga kod kuće? — upitala je ona moleći. Ni traga više nije bilo na njoj od negdašnje njezine prezirne nadmoćnosti, s kojom je svakoga susretala. Stajala je kao prosjak pred zatvorenom kućom i kršila ruke.

— Nikoga, — odgovorila je žena, a gomila je porugljivo zagrohotala.

— Baš nikoga?

— Baš nikoga. — Opet grohot, kao da se smije čitava čaršija.

— Što to znači? — Maćuha se tjeskobno ogleda oko sebe, a ljudi se približiše.

— Nema nikoga, zar ne čuješ? — Žena se više nije rugala; lice joj se naglo uozbilji i smrači. Smrači se i gomila; golubovi odletješe s trga lepećući krilima. — Koga tražiš? — upita žena grubo.

Vraćajući se od tetke, kod koje sam poslije očeve smrti stanovao, ja sam naišao na maćuhu baš u času, kad ju je gomila opkolila, doduše još uvijek kikoćući, ali i sve tješnje stežući obruč oko nje.

Odozada zagrajaše djeca:

— Kurvo!

— Što hoćete od mene? — upitala je maćuha uplašeno, zagledavši se u sama mrka, zlobna, osvetljiva, ružna lica oko sebe, koja se sve bliže primicahu. Seljak, koji ju je dovezao, sjedio je na kolima, pridržavajući jednom rukom konja, koji se plašio, i gledajući iznenađeno u mnoštvo oko sebe. Očito se nije mogao snaći.

— Koga tražiš? — ponovila je žena još žučnije i pljunula u nju.

To je bio signal za opći napad. Iznenada su svi postali brzi, okretni i žustri. Počeli su je gađati kamenjem, korama od lubenica i otpacima od voća i povrća, koji ležahu razbacani svuda po trgu. Pljuvali su po njoj i igrali oko nje podvikujući i poskakujući na jednoj nozi, crveni, razbješnjeni i iscereni kao đavoli. Kao da je u njih ušla neka paklena, neljudska radost, koja ih je sasvim izobličila i preobrazila, oni su zaboravili sve obzire i izlili na nju, nemoćnu i nezaštićenu, svu svoju dugo zadržavanu mržnju i jed, koji su godinama skupljali u sebi. Pobožne žene, koje su se križale kod svake ružne riječi ili kod đavoljeg imena, bljuvale su najstrašnije pogrde i kletve, od kojih bi inače pale u nesvijest. Sijedi starci, koji su danonoćno sjedjeli na tronožima u svojim malim radnjicama i trgovinama, pušeći krijumčareni duhan i sjećajući se lijepih dana svoje mladosti, sada su podivljali i urlali od veselja, kad je jedna velika balega pogodila maćuhu u raspletenu, plavu kosu. Mala djeca, koja još nisu razumjela užasnu težinu psovki u svojim ustima, zaplela se materama među noge i s tog zaštićenog mjesta, gdje im se ništa nije moglo dogoditi, ponavljala sve ono, što su pred njima izvikivale njihove matere. Za gradić je

maćuhin povratak i njezino javno poniženje, u kom su svi sudjelovali, predstavljalo neke vrste cirkusku priredbu, na koju se skupilo sve živo i zdravo, što je moglo micati nogama i rukama. Lupali su u stare kante, lonce i bakrene kotliće, bacali od veselja šešire i fesove u zrak, kupili gnjile krumpire i patlidžane i gađali njima maćuhu, svejednako vrišteći, grohoćući i trčeći oko nje i oko kola, u kojima su, jedan kraj drugoga, kao osuđenici, sjedjeli maćuhini kovčezi i čekali. (Poslije toga se gradić zbilja umirio i nekako prodobrio, brzo zaboravivši na nas, kao da mu je odlanulo poslije tog obračuna s maćuhom).

Gurajući se s teškom mukom kroz ljude, ja sam vidio samo maćuhino blijedo, ispaćeno, bolno lice, koje nije ništa shvaćalo (nije bilo oca, da je obrani, kao onda od starog Jakova), i bilo mi je milo i stidno u isto vrijeme, ali više milo. Kad je pala, ljudi su se malo zbunili i uzmakli od nje, ali nisu ušutjeli. Po ulici su još od jučerašnje kiše ležale lokve vode, raskvašene konjske i govedske izmetine i prvo jesensko lišće, koje je lepršajući padalo sa stabala išaranih žutim i crvenim jesenskim pjegama. Maćuha je teturala, kao pijana, dizala se, padala i opet dizala. Krv joj je curila iz lica, pljuvala je krv, gazila po krvi, mahala krvavim rukama i jedva se držala na nogama. Strahovito je omršavila i postarala se za nekoliko mjeseci izbivanja. Jedva se nekako uspela u kola (nitko joj to nije branio), gdje se odmah srušila u sijeno. Kotači su zaškripali, seljak je gadno opsovao konja i potjerao ga cestom prema mostu. Šuteći razmaknula se gomila i propustila kola.

Tako se svršio maćuhin ponovni i posljednji dolazak u naš gradić. Padalo je prvo lišće s drveća i Sava muklo šumila, kad su konjske potkove zaružile po drvenim gredama mosta. Zapamtio sam njezinu mrtvu, blijedu ruku, koja je visjela iz kola, kao odsječena grana. Visoko uzmahujući bičem i mlateći konja, koji je otužno kaskao, seljak je dimio iz lule, kao iz dimnjaka, ne osvrćući se na nijemu, zaprepaštenu, zakrvavljenu ženu (još mladu, kao djevojku, a opet već tako staru), koja je ležala u kolima za njim. U ravnici, među strništima, šikarama i mladim, gustim branjevinama, izvijugana kao Sava, tekla je željeznička pruga, po kojoj je sporo gmizao (nalik velikoj, tromoj gusjenici) teretni vlak.

MOJ dobri prijatelj i zaštitnik profesor Dražić stanovao je u drugom katu visoke, žuto oličene četverokatnice u zapadnom dijelu grada, kraj koje sam, idući u školu, morao svaki dan proći. Pokatkad sam ga sretao na popodnevnoj šetnji u sivom, modnom ogrtaču, tijesno sašivenom uz tijelo, kako vodi za ruku šestgodišnjeg sina i puši cigaretu za cigaretom, mašući lijevom, slobodnom rukom po zraku, kao da se prijeti nekome. S prozora ga je, prije odlaska, uvijek ispraćala njegova žena, koju nije nikada vodio sa sobom, niska, mršava i prosjeda, vrlo slična njemu, samo joj je napadno stršio trbuh ispod plosnatih grudi, u kojima je stanovala sušica.

— Tomislave! — vikala je ona zabrinuto za njim. — Molim te, pazi na Vladimira. Ti si tako strašno rastresen, Tomislave!

Između njega i mene odnosi su i dalje ostali zaoštreni u najvećoj mjeri. Polako i lijeno prolazilo je vrijeme, no rijetko je kada donijelo što novo sa sobom. Uglavnom je obnovilo stare brige i skrbničke tužaljke, koje su iz mjeseca u mjesec i iz godine u godinu postajale sve nametljivije i sve neizdržljivije. Oni su se, govorahu mi prijekorno, žrtvovali za me, a ja ću im sigurno dobro vratiti zlim, to se vidi na meni. Ne kažu uzalud stari ljudi, da jabuka ne pada daleko od stabla. Ne mogu ja biti bolji od svoga oca, to bi bilo neprirodno, a priroda voli pravilnost i red. Dok mu je bilo dobro, otac ih je gonio od sebe i mrzio, čineći im zlo, gdje god mu se pružila prilika, a kad je umro, znao je mene ostaviti njima na brizi, i nije ga ni malo zapekla savjest, što će oni (a on ih u životu ničim nije zadužio) propasti zbog toga, i što će njihovoj djeci morati biti manje, da meni bude dosta. Često sam mijenjao stanove, doduše ne zato, što mi je bila potrebna promjena, nego zato, što sam obično stanovao kod siromašnih ljudi, kojima je nužno trebao svaki dinar, a rođaci mi nikada nisu poslali novac za stanarinu na vrijeme. Mijenjajući stanove ja sam u stvari mijenjao samo imena ljudi, kod kojih

sam stanovao, njihova zanimanja, ulice i kućne brojeve (seleći se s mansarde u podrum ili iz podruma na mansardu), a drugo je sve ostajalo isto. Sobe su bile iste, i ista je bila okolina, u koju sam došao. Između udovice s četvero djece, koja je dobivala malu mirovinu i bolovala od raka u maternici, i pijanog tipografa, čija je žena znala, čekajući ga uzalud, po cijelu noć proplakati u krevetu, nije bilo skoro nikakove razlike: i jedni i drugi su stanovali na mansardi, i jedni i drugi, premda u različitim ulicama, bili su u predgrađu, i jedni i drugi mrštili se i jadikovali, čim bih nekoliko dana zakasnio sa stanarinom. Tipograf je katkada sjedao u noći s gitarom na otvoreni prozor i pjevao muklo i turobno stare, tužne pjesme, u kojima je uvijek netko umro od ljubavi ili netko plakao na dragom grobu. Udovica s četvero djece (najstarija je bila vlasuljarka, ljepuškasta, obla djevojka, koja se nije nikada vraćala kući sama), kod koje sam se nastanio, otišavši od tipografa, nije se umarala pripovijedati sate i sate o starim, dobrim predratnim vremenima, kad je život bio jednostavniji i ljepši, i kad je bilo više poštenja na svijetu.

Jedno sam vrijeme (tih dana se najradije sjećam iz svoje mladosti) stanovao kod starog, jednookog kolodvorskog nosača Grge, koji je obožavao zemljopisne karte i strane zemlje, naročito tropske, koje nije nikada vidio. Nas dvojica smo u mraku, koji je toplo i prisno osvjetljavala vatra iz peći (stanovao sam kod njega čitavu jednu zimu), razgovarala sa strašću i žarom o raskošnim ljepotama afričkih šuma, u kojima cvate mesnato, otrovno cvijeće, o velikim, prugastim zmijama, koje sikću u žutim, malaričnim bengalskim noćima. On je bio rođeni pustolov, sanjar, romantik i slikar, iako nije nikada držao kist u ruci. Volio je naročito žarke, purpurne, zlatne i modre boje na karti. Znao je tako jednostavno i vjerno opisivati pejzaže, koje nije nikada vidio, da sam ostajao zapanjen i uznesen poslije svakog takvog razgovora s njim. Njegovo jedino oko sjalo se, dok je govorio o bešumnim kretnjama velikih mačaka kroz bujnu tropsku floru, kao žeravica. On je sad već davno mrtav: slušajući u grobu, kako po drvenom pokrovu lijesa kaplje hladna kiša, sigurno zatvorenih očiju čezne za vrelim egipatskim suncem, koje prži gole, oglodane kosture zalutalih putnika u neomeđenu prostranstvu pustinjskih, stepskih trava, kroz koje prolaze samo gladni šakali. Ono najveće i najljepše u njemu, što mu je podizalo vrijednost u mojim

očima, bio je baš taj neobični, nesvakidašnji zanos za sve, što je strano, daleko i nepoznato. Šarenilo geografske karte dočaravalo mu je šareno perje prašumskih ptica i žuti sudanski pijesak, kroz koji teče, modar kao različak i nevjerojatno star i taman od prošlosti, Nil. Kretnje mu tada postajahu grozničave i žarke, riječi potmule i gluhe, kao da dolaze iz daljine. Sve, što je znao o tropima, naučio je iz pustolovnih romana i iz popularnih geografskih knjiga, koje je gutao, ali se sasvim jasno razabiralo iz njegova glasa: hladeći vreli uzduh, mašu lijane vlažnim, debelim lišćem, palme se smiješno naklanjaju pred nagim, crnim ženama, koje doje na suncu djecu, šume raznobojnim krilima velike i male ptice lijećući s grane na granu, na kojima čuče patuljasti majmuni igrajući se datulama i kokosovim orasima. Na pustim, mrtvim ostrvima južnih mora šute melankolično čitave dane jata pingvina (za njih ne postoji vrijeme) u pobožnoj meditaciji, nujno nagnuvši glave prema beskrajnom, nemirnom, studenom oceanu oko njih. Male kanoe urođenika s čudesnom spretnošću krstare između igličastih koraljnih grebenova, koji podmuklo strše iz zapjenjene, plave pučine. Brončane, bestjelesne i vitke jedanaestgodišnje malajske djevojke plešu pred šutljivim, mrkim idolima, koji mrze ljude, s đerdanima od krupnog jantarovog zrnja oko vrata. Zatim strahovito zatrešti gong i velika, ružna, gološava ptica potrči preko beskrajnog, mrtvog, bijelog pijeska, koji se fantastično ljeska na suncu.

Iz kuhinje se čuje, kako hrče u snu Grgina žena, potrpana jastucima i kaputima preko glave, pod kojima se guši, i budilica kuca na ormaru tiho i mudro, kao srce.

Napolju bride mrzli sjeverni vjetrovi upala, izgladnjela lica ozeblih bludnica, koje šeću pred sjajno osvijetljenim gostioničkim prozorima, za kojima se pjeva, pije, puši, raduje i smije.

Svuda uokrug između kuća, tvornica, trgova, ulica i građevnih blokova rasla je bijeda kao epidemija. Zviždali su vlakovi pod sivim, bešćutnim noćnim nebom. Mračan strah uvlačio se u djecu, koja su zebla pod tankim pokrivačima. Ona nisu vjerovala u sv. Nikolu, ni u bajke o rodi, koja ih je donijela na ovaj svijet. Ona su znala za vrijednost novca i za čežnju za toplim kruhom i mlijekom; dalje od toga nisu išla i nisu mogla ići, jer je tu bio kraj svih njihovih čežnja i nada, žarčih i neposrednijih od svih nada na svijetu. Velikih, zrelih,

umornih staračkih glava, koje su optuživale i vrijeđale, rano su naučila krasti, lagati, psovati i spolno općiti. Za njih nisu postojale tajne, ona nisu znala za dobar odgoj, za pažljivu roditeljsku njegu, o kojoj su ih učili u školi: za njih je postojala samo stvarnost bijede, koja ih je, čim su progledala, dotakla svojom žutom, hladnom rukom, od koje su se uplašeno stresla i zaplakala. Nisu trebala odrasti, da ostare, ni krenuti u život, da ga upoznaju. Ona su se vrlo rano srela s njim i vrlo gorko osjetila na sebi taj susret. Bila su djeca bijede, suvišna i svima na smetnju, posljednja u društvu, o kojima nitko nije vodio računa. Sramotni žig siromaštva nosila su na čelu. Svatko je imao pravo da viče na njih, da ih tuče i goni ispred svoje kuće. Psi se na ulici okretahu od njih prezirući ih. Tvorničke su im sirene pjevale uspavanke. U istoj sobi, u kojoj su ona spavala, prodavale su im se matere za nekoliko dinara i komad kruha. Djeca su šutjela u mraku i slušala. U njihovim glavama rađala se mutna, plaha slika noža.

Sivi i prazni u svojoj bezdušnoj jednoličnosti bili su dani u školi. Noć je sahranila dan, a jutro je bubnjalo na pogreb noći, ali stvari su se vraćale u starim oblicima i zvijezde su svijetlile uvijek iste u mraku duše, koja je tražila novo i nedoživljeno. Kao školske klupe, tužne od starosti, suho i tvrdo, mijenjali su se predmeti i profesorska lica, žute knjige, računske formule, moralni zakoni, geografski podaci i mrtvi, nezanimljivi stari jezici, koji su govorili o uzvišenim osjećajima i mrtvim radostima, zbog kojih su nekada ljudi patili i plakali. Razred je, kao svi razredi u svim školama na svijetu, bio razdijeljen na dva nejednaka dijela, od kojih je jedan, manji, uživao sve povlastice i pogodnosti, a drugi, mnogo veći, ništa. Ta podjela, kojoj su često, možda i nehotice, pogodovali profesori, a koja je brzo iskopala jaz među nama, protezala se na čitav naš školski i vanškolski život: oni bolji sjedjeli su u prvim klupama, bili su lijepo obučeni, dobro odgojeni, uhranjeni i siti, bili su najbolji đaci i nisu se rado družili s nama, osim u slučajevima, gdje se to nikako nije moglo izbjeći; mi drugi sjedjeli smo iza njih, bili smo gladni, nespretni, neodgojeni i zaostali u svemu za njima. Oni su na odmoru pripovijedali o kazalištu, o koncertima i o nogometnim utakmicama,

koje su gledali, a mi smo uvijek razgovarali o tome, što smo danas jeli i što ćemo sutra jesti. Što je dalje odmicalo vrijeme i što smo više starili, sve veća je bila ta razlika i sve ružnije su bile njezine posljedice, jer je u razredu stvorila dva suprotna tabora i dvije zaraćene stranke, koje su se mrzile među sobom do istrebljenja. Očito je bilo za svakoga, a naročito za profesora Dražića, koji je u to vjerovao, kao u evanđelje, da to i mora biti tako i nikako drugačije. Zato je prvi tabor i prva stranka, iako malobrojnija od nas, bila jača, jer su uz nju bili skoro svi profesori (ili nisu bili ni uz nju, ni uz nas, što je također značilo da su uz nju), a svaki profesor vrijedio je za nas desetoricu. Borba je bila jalova i nesretna po nas, ali mi nismo odstupali i nismo htjeli priznati naš poraz, jer nam to ne dopuštaše ponos, ni osjećaj zapostavljenosti i malovrijednosti, od koga smo stalno patili.

Vraćajući se iz škole kući ja sam morao upotrijebiti svu silu, da ne sjednem negdje na putu i ne zaplačem, tako su me znali uvrijediti u školi i tako sam se tup i utučen osjećao poslije četiri, pet sati provedenih u njoj. Bez volje su mi prolazili dani među ljudima, koji su me prezirali i ponižavali samo zato, što nisam imao toliko, koliko su oni imali. Oduševljavajući se za srednji vijek i ružeći novo doba, profesor Dražić je često pogledao u mene dokazujući, kako je to prirodni zakon, da na svijetu postoje podvlašteni i povlašteni, vladari i podanici, gospodari i sluge. To je tako odredila priroda, najveći stvaralac, umnik i umjetnik na svijetu, i mi možemo samo slušati i pokoriti se. Za vladara ne postoje isti zakoni, koji postoje za one, nad kojima vlada. Njemu je dopušteno i ono, što nama drugima nije. Ja sam znao, da on to govori najviše zbog mene, no trudio sam se, da ne gledam u njega i da ne pokažem, koliko me to vrijeđa i boli. U petom ili šestom razredu dopale su mi ruku prve knjige i novine, u kojima se stručno raspravljalo o društvenim nejednakostima i nepravdama i o novom društvu, u kome će biti svi jednaki i u kome će svi imati ista prava i iste dužnosti. Zatvorivši se u svojoj sobi i potrpavši se do brade pokrivačima i starim kaputima, jer se u sobi nije ložilo ni ljeti ni zimi, ja sam gutao te lijepe riječi i obećanja, i bilo mi je toplo oko srca, kad sam pomislio na sretniju i ljepšu budućnost, koja sviće svima nama podvlaštenima i ubogima. Proljeće je bilo u gradu i kestenovi su pred kućama obukli nove, zelene

kapute. Nedjeljama i blagdanima dolazio je u naše dvorište iz susjedne kuće, gdje je u podrumu stanovao, stari svirač s harfom i pjevao drhtavim, nesigurnim glasom, zanoseći na češki, arije iz starih opera i opereta, koje je nekada naučio, dok je bio član kazališnog orkestra, a žene su bacale s prozora i balkona sitniš u njegov stari, masni šešir, koji je položio kraj sebe u travu. Pred Uskrs je harfist umro, i cijela mu je ulica išla na sprovod. Zatim smo tri nedjelje bili tužni bez glazbe, a onda se jedne nedjelje, koja je bila naročito lijepa i naročito prazna bez mrtvog svirača, pojavila s harfom njegova žena, i sve je opet bilo, kao i prije. Često me je proljeće odmamilo iz grada u planinu, koja je sva bujala novim životom i snagom. Poslije jorgovana cvali su bagrenovi i prve lipe. Sočna, visoka trava skrivala je u sebi mladi vjetar i zvala blijedog gradskog čovjeka, da legne u nju i da se odmori. Više sam volio proljeće od ljeta, jer je sve bilo još u razvoju i cvatu, nedirnuto kosom, srpom ni zrenjem. Idući prašnom brdskom cestom, izuo sam cipele i ugurao ih u svoju torbu za knjige, u kojoj sam nosio sa sobom na put kruha i malo sira, da založim, kad ogladnim. Topla prašina žarila mi je tabane, a pčele su sjedale na moju znojnu kosu, da se odmore. Šuma je bila dobra i tiha, kao mati. Velika, krošnjata stabla držala su na lisnatim dlanovima male ptice, koje su smiješno otvarale žute kljuniće i uzbuđeno pjevale. U jarku kraj ceste sjedjeli su ljudi, užinali tvrdo kuhana jaja, salamu i suho meso i pili iz boca mlijeko, čaj ili bijelu kavu. Djevojke u šarenim proljetnim haljinama nosile su pune pregršti divljeg šumskog cvijeća, mahale divljom, crnom kosom i smijale se glasno i bezbrižno. U dolini uz Savu ležao je širok, težak grad, sav u suncu, čudno modar i proziran u vedrom svibanjskom danu, koji ga je umotao u ljubičastu maglicu. Nepoznata, dobra, lijepa žena, koja mi je došla ususret, zamolila me, da joj naberem ciklama, koje su rasle na strmini nad potokom, a zatim je sjedjela kraj mene u travi, razgovarala sa mnom o šumskom drveću, travljem rastu, pticama, proljeću i mladosti, slušala pažljivo, dok sam joj ja pripovijedao o sebi i o svom djetinjstvu, ponudila me narančama i kolačima, koje je nosila sa sobom, bacala zajedno sa mnom kamenčiće u vodu i smijala se na sve, što sam ja rekao. Odlazeći, ona mi je pružila ruku (malu, toplu ruku, koju je opalilo sunce), pogledala me u lice crnim, radosnim očima i upitala:

— Kada ćemo se opet vidjeti?

Ja sam pocrvenio, a ona se još glasnije nasmijala, pogladivši me po kosi.

— Kako ste vi veliko dijete! — U bijeloj bluzi venule su joj male grudi, kao male, zarobljene ptice. — No, hvala na cvijeću. I nemojte se ljutiti na mene.

Pratio sam je cijelim putem izdaleka strepeći, da se ona ne okrene i da me ne primijeti, koristeći se stablima i zavojima, koje je pravila cesta, a kad smo zašli u grad, kućama i prolaznicima, dok se nije izgubila u bučnom mnoštvu, koje je ispunilo sav prostor između kuća. Nešto veliko i svijetlo zapjevalo je na čas u meni, kao što je velik i svijetao bio cijeli taj sunčani nedjeljni dan, no brzo sam se opet uozbiljio i stužio, kad sam zakrenuo iz grada u predgrađe. Čekali su me stari, poznati predmeti i poznate slike, koje nije moglo ništa uljepšati ni razveseliti. Tu noć sam gorko plakao u krevetu grizući jastuk od bola i sramote, a u snu sam sanjao, da sjedim s nepoznatom ženom, s kojom sam se danas upoznao, na jesenskoj savskoj obali i gledam, kako se ljeskaju ribe u tamnoj vodi promičući jedna kraj druge strelovitom brzinom. Kasnije je žena postala obijesna, privukla me k sebi i zarila moju glavu među svoje male dojke, koje su bile nemirne i žive kao ptice. Ja sam osjećao tajanstvenu jezu i bolnu radost, drhtao sam od straha i iščekivanja u isti mah, a ona me gladila toplom rukom po kosi i sve tješnje me stezala k sebi. Na nebu je visio potkovast, zelen mjesec (usred dana), koji je radoznalo zavirivao u ženinu bluzu, Sava je šumila i ribe su iskakale iz vode hvatajući mušice. Zatim su odnekuda došli neki crni, mrki ljudi, koji su odveli ženu sa sobom, iako se ona branila rukama i nogama i zvala u pomoć, a ja sam ostao sam kraj mračne, zle vode i nisam znao, što ću učiniti od tuge i užasa.

Ujutro je po prozorima bubnjala kiša, vjetar je teškim koracima koracao po krovu, Majka Božja se zibala na zidu nad prvom knjigom Marxova »Kapitala«. Ruke su mi bile trome i mrtve, a kosa slijepljena i teška.

Neosjetno i polako svršavalo se jedno poglavlje u mom životu: mladost. U drugim prilikama ono je trebalo biti naj-

sretnije, kao dragi svjedok i drug čovjeku samcu u kasnijem, ružnijem i crnjem životu. U mojim prilikama ono je bilo uvod i zasluživalo je u cijelosti taj naziv, jer je zaista bilo samo uvod. Koliko je kod toga bilo moje svijesne volje ili moje krivnje, to bi bilo teško odrediti. Događaji su me vukli za sobom, i ja sam se nemoćno vrtio u njihovu viru, izgubljen i malen, kao slomljena grana, koju bujica nosi sa sobom niz strminu. Ljudi su strahovito voljeli da me truju, da me vide malena i ponižena pred sobom i da mi se onda nadmoćno smiju. Nevidljivo i neprimjetno prelazio sam iz godine u godinu. Djetinjstvo je bilo već daleko za mnom i jako je mirisalo na zrelo voće, na poljsko cvijeće, na vrbove svirale i na tihu, skromnu majku, koja me je jedina u životu voljela. Ja sam stario i sve mučnije osjećao svoju starost. Lagano me je život podčinjao sebi. Sve su riječi s vremenom dobivale drugi prizvuk, nešto strano i šuplje, što je odbijalo i plašilo. Doživljaji, s kojima se dnevno sretah, nisu me više samo površno dodirivali, nego su ulazili u mene i bolno me ranjavali. Nešto lijepo i ljupko, slično idili, što sam satkao za sebe u djetinjstvu, sada je bilo prorezano, rasječeno i otrovano. Kao da sam skinuo ispred očiju providni veo, kroz koji sam dosada gledao, i život je odmah dobio druge boje i druge oblike. Ljeti, vraćajući se preko praznika u rodno mjesto, teško sam prepoznavao kuće i lica, s kojima sam godinama živio i koje sam svake godine iznova sretao. Nešto se bitno promijenilo u meni. Bio sam hladan s rođacima, još više sam se tuđio od svojih negdašnjih školskih drugova, po cijele dane sam lutao sam po prudovima i vrbicima oko Save, veslao, plivao, kupao se i samotovao, ne tražeći nikoga i ne družeći se ni s kim. Sve više se kod mene (govorahu mi, no ja nisam vjerovao u to) ispoljavala očeva samoživost i njegov prezir prema tuđem mišljenju, koji je konačno platio glavom. Sasvim sam dostajao sam sebi. Jedino, što sam želio i bez čega nisam mogao biti, bilo je sunce, samoća i moji snovi, koje mi sad sve češće zamjenjivahu knjige. Prošla me je želja, da postanem slavan vojskovođa, ali me nije ostavila navika, da o svemu, što sam nakanio, najprije dugo mislim i sanjarim. Otuda svim mojim odlukama biljeg težine i trijezne zreline (jer sam ih dugo nosio u sebi i doživio u svim mogućim varijantama), iako ja zapravo nisam bio ni trijezan ni težak, nego malodušan i neodlučan. Volio sam vjetar, oluju,

kišu, mutnu, nabujalu Savu i mrko nebo, koje se prijetilo stablima, ljudima i životinjama. Još uvijek me je djetinjski veselila pjesma ptica i šareni let leptira po rascvaloj djetelini. Jednoga dana, poslije plahog, bučnog pljuska, koji je oprao lišće i cvijeće i osvježio uzduh, dotada zaparan, gluh i težak, sreo sam u žitu ispod sela svoju rođaku Višnju, koja je sada već bila velika, lijepa djevojka s dugačkim pletenicama i modrim očima ispod gustih, začudo sasvim crnih obrva, koje su joj osjenile i postarale lice. Išla je sama, mahala srpom po zraku, bose, lijepe, malo prekrupne za njezinu težinu noge, vlažne od kiše i trave, kroz koju je gazila, bile su joj crvene od vjetra, kopriva i ujeda komaraca. Bilo je nešto na njoj, što je sjećalo na zrele, crvene jagode, na poljsko cvijeće, koje oporo, teško miriše. Prošla je kraj mene, ne primijetivši me.

— Višnja! — zazvao sam je ja.

Stala je i nasmijala se.

— Kako si me uplašio! — rekla je tada. — Što tražiš ovdje?

Odgovorio sam joj, da ne tražim nikoga, ali da mi je milo, što sam našao nju. Sjetio sam se, kako je nekada bila mala i kako je zajedno sa mnom krala kocke šećera iz ormara, gdje je maćuha sakrivala šećer pred nama, pa sam se sada začudio, kako je velika i lijepa narasla za posljednjih nekoliko godina i kako su joj crne obrve. Njoj to valjda nije krivo?

— Zašto bi mi bilo krivo? — Pokazala je u smijehu bijele, zdrave zube. Kosa joj je još bila sva mokra od kiše. Cijelo poslije podne je hodala po pljusku, a nije se imala kuda skloniti, pa je prokisla do kože. Košulja joj je tijesno sapela pune grudi. Pustila me, da je uhvatim za ruku, ali ju je odmah i istrgla. Ruka joj je bila tvrda i izrađena, ali prsti su joj bili topli i vlažni, kao nekada. I oči su joj se modrile, kao nekada, dok je stajala uz mene kraj mrtvog oca i naslonila svoje toplo koljeno na moje. Proljepšala se i izrasla, ali u očima joj je ostalo još nešto od one negdašnje Višnje, što me je sjećalo na djetinjstvo i na našu staru kuću, koje više nema. Rastužio sam se i razveselio u isti čas.

— Pokisla si, Višnja. Tako ti je hladna ruka. — Osjećao sam, da bi sada trebalo nešto drugo reći, toplije i ljepše, što bi Višnju ganulo i sjetilo je naše zajedničke mladosti, u kojoj

mi je ona bila sestra, i više nego sestra, ali mi riječi nisu prelazile preko usta, a Višnja je bila hladna i tuđa, i kao da je jedva čekala, da je ostavim na miru. Pocrvenio sam i zamucao, zbunjeno tarući dlanove i vrteći glavom. Ona je gledala preko otkosa u modrikastu večernju maglu šuteći.

— Ja sam tako puno mislio na tebe, Višnja, a ti si mene sigurno već zaboravila. Što me tako gledaš? Ja ti ne ću ništa zlo učiniti. Hoćeš li me pozvati u svatove, kad se udaš, Višnja?

— A hoćeš li ti mene pozvati u svoje?

Među nama je bio zid. Višnja nije htjela preskočiti preko njega, a meni nije dopuštala, da ja preskočim. Možda je voljela nekoga drugog, pa se žurila, da se sastane s njim, ili mi jednostavno nije vjerovala i zato me odbijala od sebe. Počeo sam joj govoriti o sebi, o gradu, o njoj i o tome, kako smo nekada bili djeca, ali sam brzo uvidio, da to nema nikakova smisla i da me ona ne sluša. Nestrpljivo je strugala bosim nogama po zemlji, koja je već upila kišu, a lice joj se još više uozbiljilo i stamnilo.

— Tebi je dosadno sa mnom, Višnja? Možda te tko čeka, kad se tako žuriš? Ja sam se razveselio, kad sam te sreo, ali sad vidim, da će bolje biti da prekinemo, jer se tebi žuri. Hoćeš li se skoro udati? Dakle me ne ćeš pozvati u svatove? Vidiš, Višnja, a ja sam mislio, da si ti još uvijek dijete. Tebi je zima?

Sava se nije htjela približiti k nama, ali nam je slala iz daljine svoj mračni šum, kao pozdrav. Višnja me je otvoreno pogledala u oči i rekla ozbiljno:

— Moram ići, zima mi je. Ja sam danas cijeli dan bila na suncu i na kiši, a tebi je lako, ti si čekao pod krovom, dok kiša ne prestane. Pusti me, može nas tko vidjeti. Ne ljutim se na tebe, ali se ne smiješ ni ti ljutiti na mene. Bog zna, kad ću se ja udati. Prije ćeš se ti oženiti, nego ja udati, ti si stariji. Pozovi ti mene u svoje svatove. Već je noć. Ne ljutim se na tebe, ali moram ići. Pusti me.

Istrgla mi se iz ruke i potrčala po travi.

Viknuo sam za njom:

— Zbogom, Višnja, i oprosti, ako sam te uvrijedio. Dobro da se i mene netko boji.

Vratio sam se kući u vlažnoj, svježoj večeri, i znao sam, da sam ispao smiješan pred Višnjom i da mi je najpametnije otputovati natrag u grad, jer mi je djetinjstvo već umrlo, i samo blijedi, nujni mjesečev srp tuguje još sa mnom u prvom sutonu, koji raspliće preko mokrih, sočnih stabala ljubičastu večernju svilu. Te godine sam svršio sedmi razred gimnazije, ali u duši sam ostao još uvijek dijete, koje gleda na život kroz prozor svojih sanja i pročitanih knjiga. Spoznaja praznine, u kojoj sam se kretao, te zbog koje sam toliko patio, bila je više dječački nemir i bijeg od životne stvarnosti, u kojoj je sve bilo kruto i stegnuto u određene oblike, nego otvoreni protest i negacija. Osjećao sam u sebi samo pustoš i nezadovoljstvo: s onim, što činim, što sam učinio i što kanim učiniti. To nije bilo ono, što se obično zove osjećaj zapostavljenosti i težnja za novinom. Neka tajna, tiha tuga kljuvala je u meni, pekla me i boljela, i ja joj se nisam mogao odhrvati. Sa svojih nepunih osamnaest godina, koliko sam tada imao, pročitao sam već vrlo mnogo knjiga, i nesumnjivo je, da je dosta toga, zbog čega sam se žalostio, bilo posljedica čitanja tužnih ljubavnih dogodovština, koje su mi zamjenjivale pravi život, a koje me ipak nisu mogle sasvim zadovoljiti. Bio sam i ostao sanjar, i iz te kože nisam mogao pobjeći. Za četrdeset minuta, koliko mi je trebalo da dođem iz predgrađa, gdje sam stanovao, u školu, mogao sam prosanjati čitav jedan život. U njemu je sjalo toplo, ljupko sunce djetinjstva, male, plave djevojčice brale su jagode i cvijeće, Sava je treperila pod lelujavim milovanjem vjetra. U njemu su sve stvari mijenjale oblike i zavijale se u ružičastu maglu. Stvari su mi govorile: da nema smisla biti žalostan, da će sve proći, što me boli, i da ću ja još biti sretan i zadovoljan, samo treba čekati. Postat ću slavan arhitekt, čijim se građevinama divi cijeli svijet. Napisat ću knjigu, nad kojom će morati svatko proplakati, tko je pročita. Sanjao sam u uskim, lešem posutim uličicama predgrađa, u kojima je mjesto cvijeća cvala bijeda, a mjesto pasa lajala gladna djeca, ne osjećajući taj kontrast i ne dajući se smesti uličnom bukom, automobilskim trubljama ili tramvajskom zvonjavom, koja je prodirala u mozak. Ni stare cipele me nisu mogle zbuniti, iako je po njima rasla pepeljasta rđa od blata i vremena; ni prezirni nehaj školskih drugova i sebičnih prijatelja, koji su mislili, da su bolji od mene zato, što su bogatiji od mene. Snovi nisu imali bridova, oni su bili obli i raskošni, mamili me za sobom i uspavljivali me svojim bajkama, kojih sam se, kad bih se osvijestio, stidio i odricao. Šutljiv, slabo-

riječiv i tih, s vječno vlažnim i ranjavim od ozebina nogama, u starom, izlizanom odijelu, koje nije bilo krojeno za mene, baveći se za slobodnog vremena kondicijama, da što više oteretim rođake, potpuno iscrpljen od mnogog bdijenja, slabe hrane, loših stanova i neprestanih žalba i prigovora, kojima su me zasipali sa svih strana, ja ne znam, čime sam zapravo izazivao tuđu zavist i mržnju na sebe. Ja sam imao manje od svih, svatko se gurao pred mene, svi su bolje prolazili od mene, a ja se nikada nisam ni jednom riječi požalio protiv toga. Dobro sam izrastao za svoje godine, no ostao sam i dalje slab i nerazvijen, kao dječak. Sve, što sam poduzimao u dobroj namjeri, svršavalo se loše, često tragično po mene, to tragičnije i gore, što ljepše i bolje su bile moje namjere. Možda je tome bila kriva moja slabost i neodlučnost, za koju su svi znali i koju su svi iskorištavali. Svi oni mutni, tamni osjećaji potištenosti, koje sam nosio sa sobom iz najranijeg djetinjstva (iako više nisam vjerovao, da sam proklet i da moram nastaviti tamo, gdje je mati prestala), oslabili su i omlitavili moju volju. Sve, što sam činio, izazivalo je među ljudima samo smijeh, premda sam bio uvjeren, da je to, što ja radim i što hoću, promišljeno i trijezno, i da je mnogo vrednije i ozbiljnije od onoga, što su mi drugi savjetovali, da radim. Idući u školu ja sam uvijek trčao uz stube; nespretno sam pozdravljao profesore na ulici izbjegavajući, da se sretnem s njima; nisam se volio upuštati u razgovore o ženama i o ljubavi, jer sam držao, da je to lična stvar svakog pojedinca, o kojoj ne treba nitko drugi ništa znati; nikako se nisam mogao priučiti na bučnu veselost oko sebe, koja me je smetala i vrijeđala; u diskusijama na seminarima ili u prepirkama s profesorima moja se riječ nije skoro nikada čula, a kad sam morao progovoriti, govorio sam zbunjeno i nelogično, zaplićući se u pojmovima i riječima. Zato su se s mišljenjem profesora Dražića o meni s vremenom složili i ostali profesori i moji školski drugovi, a ja nisam mogao ništa poduzeti protiv toga. Podnosili su me od nužde, omalovažavali, prezirali, zapuštali, ne slušajući, što govorim, gledali kroz mene, kao kroz zrak, sve to namjerno i svijesno, da mi pokažu, koliko sam ispod njih. Za odmora su moji drugovi pušili u zahodu ili u zavjetrini u dvorištu i razgovarali o svojim sluškinjama, koje se ni malo ne brane, kad im oni zavlače ruke u njedra, uvečer su šetali po korzu s djevojkama iz boljih kuća, igrali šah i tenis, plesali i odlazili preko praznika u kupališta ili u planine na ljetovanje, a ja sam obično stajao sam kraj prozora i gledao lastavice na telegrafskim stupovima i mlado lišće na kestenovima pred školom. Bojao sam se naročito gimnastičkih sati, jer nisam imao nikakova smisla za stupanje u redu, za skakanje s odskočne daske, ni za ostale vježbe, pa čak ni za zajedničke igre, kojima su se svi drugi veselili. Naš je razred svake godine priređivao nekoliko ekskurzija, većih i manjih, na kojima ja skoro nikada nisam bio. Znali su, da nemam novaca, pa su preko mojega imena prelazili šutke, kao da me i nema. Jedan ili dva puta ponudili su mi, da će mi razred skupiti određenu svotu, koja mi je potrebna za put, a kad sam ja to žestoko odbio (malo ih je to iznenadilo), nisu više navaljivali na mene i sasvim su me pustili iz vida. Te dane, kad su oni obilazili visoka alpska jezera i vodopade, kad su pješačili preko planinskih sljemena i razgledali nepoznate krajeve, gradove, luke i zatone, ja sam ostajao u gradu sam. Šuteći sam išao kroz poluprazne, nujne, prekrivene maglom i uvelim lišćem jesenske parkove, u kojima sam ponekad iznenadio koji osamljeni ljubavni par. Bila mi je draga vlažna, sjetna tišina golih stabala, koja su strepila pred zimom, žalostivi krik koje zalutale ptice i monotono trubljenje automobila na zavojima. Imao sam neko vrijeme tri instrukcije, koje su mi oduzimale po tri i četiri sata dnevno; dakle skoro sve slobodno vrijeme, koje mi je ostajalo poslije škole. Tada sam uspio kupiti novo odijelo i novi zimski kaput (prvi put u životu), počeo sam polagati više pažnje na rublje i na obuću, čak sam sudjelovao i u jednom izletu na more. Znam, da sam tada, u nekoj lučkoj krčmi, popio mnogo jakog, crnog vina. Krčma je bila tik uz more, vonjala je zadahom svježih riba, pljesnive vinske buradi, pijanih ljudi i znoja. Sjedjeli smo na drvenim klupama, jeli pržene ribe, kartali se, svađali, pili i pjevali. Postepeno smo otromili, stišali se, umorili i problijedili. Dosadilo nam je pjevati i piti. Teturali smo kroz sparnu noć. U šetalištu smo polijegali po klupama. Svu noć su šumili neki mrtvi vodoskoci, ili je to plima prelazila preko nas. Pred zoru su nas probudile ptice i jutarnja studen, koja nam je ulazila u kosti.

Što teže su bile prilike, pod kojima sam morao živjeti u srednjoj školi, to sam se neprijatnije osjećao u njoj i to sam je više mrzio. Krivio sam je i za ono, za što ona nije bila kriva. Bio sam tuđ samome sebi u velikoj, memljivoj školskoj sobi, u kojoj nikad nije bilo dosta zraka, prepisujući s ploče nerazumljive jednadžbe i gledajući kroz prozor komad plavog, čistog neba, preko kojega su plivali bijeli oblaci. Instrukcije su me iscrpljavale, školu sam osjećao kao teret, kod ljudi sam nailazio samo na neprijateljstvo i odbijanje. Nisam nikada bio slab đak, čak ni nemaran u doslovnom smislu (na svoju sramotu). Učio sam noću i rano ujutro, čitao sve knjige, do kojih sam mogao doći, bez obzira na njihov sadržaj, stekavši na taj način izvjestan krug znanja, koji mi je dobro dolazio skoro u svakom predmetu. Profesor hrvatskog jezika Jelenić, koji je bio poznat kao veliki prijatelj đaka, pohvalio je jedamput javno jednu moju zadaću (bila je slobodna tema, i ja sam napisao dojmove iz Hamsunove »Viktorije«), ali od toga nisam imao mnogo koristi, jer jedna zadaća i jedan uspjeh nisu mogli pokolebati mišljenje, koje je razred stvorio o meni. Ja sam s tim računao i nije me to mnogo bunilo, ali sam se zato s tim više iznenadio, kad sam na kraju godine (jedini ja u razredu) dobio najbolju ocjenu iz književnosti. Izlazeći iz škole sa svjedodžbom u džepu u vreli lipanjski dan titrav od vrućine (drugi u društvu, sa smijehom ili kletvom, a ja sam i tih, ni radostan ni žalostan), profesor Jelenić me dostigao, primio me za ruku i pošao sa mnom nekoliko koraka.

— Jeste li se pomirili s Dražićem?

— Ja bih se rado pomirio, ali on ne će. Kao da to o meni ovisi. — Ne znajući, mogu li biti iskren, pogledao sam mu upitno u lice, ali nisam mogao pročitati ništa. To je bilo prvi put, da me jedan profesor nagovori na ulici, i još da me drži za ruku, no ja se nisam mnogo uznio zbog toga. Čas smo išli šuteći i ne nalazeći pravu riječ, a onda se on najedamput zaustavi i reče otvoreno:

— Bilo je časova, kad sam i ja sumnjao u vas i kad sam vjerovao, da od vas ne će biti ništa, ali uvijek me je vrijeđao način, na koji su vas nastojali potisnuti u stranu i zanemariti. Vi me razumijete? Poniženje može čovjeku pokvariti radost, ali ga ne može uništiti. Govorim s vama kao s prijateljem, a ne kao sa svojim učenikom. Ja lično vjerujem u vaš talenat i u vašu sposobnost, ali držim, da ste premalo odlučni i hrabri. Što je s vašim plućima? Možda je uzrok vašoj neodlučnosti u slabom zdravlju. To ne bi bio prvi i jedini slučaj u životu. Odviše ste pokorni i odviše popuštate drugima. Vi biste željeli, da vas nitko ne mrzi, a pošten čovjek ne može biti, a da ga netko ne mrzi. Mržnja je u životu potrebna, da možemo jače osjetiti svoju vrijednost i svoje značenje. Kroz mržnju čovjek upoznaje sebe i dolazi do spoznaje o svojoj moći i o otporu, koji može pružiti neprijateljskom društvu. Ja vas ne želim koriti, nego bih vas htio upozoriti na vaše mane, kojih se morate u vlastitom interesu otresti. Ja vam sigurno želim dobro, to mi možete vjerovati. Budete li i dalje sjedjeli na dvije stolice (oprostite, ja to mislim u prenesenom značenju), može vam se dogoditi, da više ne budete imali ni jedne. Ja sigurno nisam manje patio i manje gladovao u životu od vas, ali nikada nisam gubio samopouzdanje i vjeru u budućnost. Stisnite šaku i udarite bez oklijevanja svakoga u lice, tko se usudi da vas nezasluženo vrijeđa. To je sve, što bih vam imao za danas reći.

Pustio je moju ruku i krenuo preko trga taknuvši se nemarno prstom šešira.

Ja sam se tiho nasmijao u sebi, ali nisam rekao ni riječi.

BUGA PLAČE

GODINE nisu žuto lišće na čvorastim rukama stabala, koje kida jesenski vjetar, a čovjek nije hladna kuća sa zatvorenim prozorima, kroz koje uzalud zaviruje radoznalo oko prolaznika. Otišao je dan i rekao: zbogom, nujno se nasmiješivši posljednji put. Ide čovjek sam kroz mrak i ne zna, da ima dvije ruke, dok jednu ne izgubi. Sjedi za stolom, pije crno, trpko vino, puši i ne zna, da ima dušu, dok mu netko ne pljune u nju. Zar su to zaista moje riječi, zbog kojih žene zastaju na vrhu stubišta i zbunjeno se okreću za mnom? Uzalud tražimo od budućnosti, da bude milostiva prema nama, kad je vrijeme okrutno i crno, i sve, što smo u prošlosti skrivili sebi i drugima, vraća nam se u budućnosti kao vječna opomena i upitnik. Nikada nitko nije prevario vrijeme, pa to sigurno ne će uspjeti ni meni. Htio sam zaključati vrata, sjesti kraj peći i popušiti na miru cigaretu, ali je život bio brži od mene. Sad je kasno lupati glavom o zid, ili zvati u pomoć. Što je bilo, prošlo je. Kad sam imao devet godina, umrla je moja mati. Kako je to danas daleko od mene i blizu u isti mah. Sa četrnaest godina proveo sam noć uz mrtvog oca, i tada sam spoznao, da mrtvi nikada ne mogu biti zli. Odnoseći sa sobom u grob svoje grijehe, taštine, sitne zlobe i propuste, mrtvi se čiste ljušteći sa sebe staru kožu i postajući bolji i ljepši. Samo tri godine kasnije upoznao sam prvi put ženu, ali to me nije ni odviše razveselilo ni ražalostilo. Nisu imali pravo ni oni, koji su vidjeli u ženama samo zlo, ni oni, koji su ih smatrali savršenstvom i uspoređivali ih s Bogom. Kao i ljudi, žene su bile dobre i zle u isto vrijeme. O prilikama, u kojima su živjele, ovisilo je, koje će od to dvoje prevladati. Najčešće je prevladalo ono drugo, ali to je bilo zato, što su se u životu osjećale odviše same i slabe, pa su se uvijek morale na nekoga nasloniti. Tužno je bilo, da je uvijek taj, na koga su se one u nuždi naslonile, najviše stradao i trpio od njih. Na njemu su se žene osvećivale za nepravde, koje mu im drugi učinili, on je morao izliječiti rane, koje su im drugi zadali, a

često je bilo tako, da je i on sam tražio nekoga, na kome će se osvetiti za nepravde, koje su mu drugi učinili, i tko će mu izliječiti rane, koje su mu drugi zadali. Tu leži korijen sukoba i nerazumijevanja među ljudima i ženama. Jedni su od drugih očekivali ono, što im drugi nisu mogli pružiti, i zato su postali zli, jer im nitko nije htio pomoći, da postanu (ili ostanu) dobri. Imao sam osamnaest godina, kad sam to spoznao, mnogo dugova, koje nisam mogao platiti, mnogo rodbine, kojoj je strpljivost već bila iscrpljena, ranu na lijevoj plućnoj strani, ružno iskustvo sa životom i blizu dvije stotine knjiga, koje sam što kupio, otkidajući sebi od usta, što pokrao po antikvarijatima i kućnim knjižnicama svojih školskih drugova, sinova bogatih roditelja i uglednih činovničkih porodica, koji su me katkada pozivali k sebi u kuću. S dvadeset jednom godinom bio sam već student prava, pustio sam brkove, koje sam poslije nekoliko mjeseci obrijao, jer su mi ružno stajali, odležao nekoliko dana u zatvoru zbog demonstracija na sveučilištu, bio sam zaljubljen u Bugu i dobio sam mjesto dnevničara (ne zato, što sam bio zaljubljen u nju) u arhivu Statističkog ureda s osam stotina dinara plaće mjesečno. Uredovno vrijeme trajalo je od sedam sati ujutro do sedam sati uvečer s prekidom od dva sata u podne, ali to je bilo samo privremeno. Obećano nam je s mjerodavne strane, da će se jednokratno uredovno vrijeme od osam do dva vratiti, čim samo malo odahnemo od posla.

Soba, u kojoj sam ja radio, nalazila se na kraju paviljona i gledala svojim pročeljem u tijesnu, mračnu uličicu pod prozorima, u koju je sunce prodiralo istom kasno poslije podne i ostajalo u njoj svega dva, tri sata. Ona je bila tako uska, da su se dva automobila teško mimoilazila u njoj. Nešto tjeskobno i tužno zračilo je iz njezina izlokanog, starinskog pločnika. Noću su u njoj cviljeli štakori, prostitutke, mačke i psi. Na prozorima memljivih, neprozračenih, sirotinjskih soba zračila se svako jutro nečista, stara posteljina i bojažljivo cvale kržljave belagonije i rezede. Blijede, nelijepe djevojke u šarenim, ponošenim haljinama (konobarice u noćnim lokalima, pralje, švelje i sušičave tvorničke radnice) katkada su sušile mokru kosu na prozoru, nagnule se nad uličicu i čeznutljivo pogledale prema suncu, koje je još bilo daleko. Staretinari su izvirivali radoznalo i nepovjerljivo (kao svi stari ljudi) iz svojih vlažnih, pljesnivih jazbina, u kojima je mirisala starina i naftalin.

Svakoga jutra i svake večeri pronijeli su kolporteri novine i raskinuli mrtvu, tromu tišinu uličice reskom, grlatom, promuklom vikom. Tada su sluškinje, koje su cijeloga dana prašile tuđe sagove i ribale tuđe podove, oživjele i prestale lupati posuđem u kuhinji. Konobarice s crvenim, nabreklim rukama od vječnih mokrih boca, čaša i tanjura i s upalim, pjegavim očima od nespavanja izlazile su iz kuća, pred kojima su sjedjeli invalidi i umirovljeni podvornici s mnogo djece i šuteći gledali za njima. Konobarice su pjevušile u blagoj travanjskoj večeri, u kojoj se zagušljivo isparivahu otvoreni kanali, jer je iz vrta franjevačkog samostana vjetar donosio latice rascvalih kajsija. Njihove su cipele bodro kloparale po pločniku, iako su znale, da će danas i opet probdjeti noć u radu, dimu, mirisu znoja i alkohola, koji teško liježe na uspavanu, ćudljivu svijest. Tada su zazvonila večernja zvona gotovo na svim crkvama u isti čas. Mi otvaramo prozore, peremo ruke i oblačimo kapute.

— Mogli bi večeras poći negdje na čašu vina, — razmišljamo mi glasno. — Kakva je ovo grozna ulica.

Naša soba gleda u sivi svijet pred njom jednim mrtvim, žalosnim oknom s rešetkama i oguljenom stijenom. Ona je puna mirisa starih, natrulih, pljesnivih spisa, vlažnih zidova i onog naročitog, osobitog vonja službenih prostorija (svojstvenog kolodvorskim, liječničkim, advokatskim i sudskim čekaonicama), u kojima ima mnogo crvotočnih ormara, mnogo prašnih, nepotrebnih papira i mnogo ljudi, koji se cijelog dana zadržavaju u njoj. Danima suho šušte prsti među listovima zapisnika. Danima gutamo prašinu, kašljemo, pljujemo, pušimo i psujemo. Na četiri stolice sjedimo nas četiri dnevničara pognuti za jednim velikim stolom, ili skidamo s ormara lanjska, uvezana, nikome potrebna, impregnirana godišta akata i mapa. Iz sobe vode desna vrata u drugu sobu, koja također ima samo jedan velik sto u sredini i četvoricu dnevničara sličnih nama, ni boljih ni gorih od nas, koji se naginju nad njega. Lijeva vrata vode u hodnik. Na drugoj strani hodnika je nužnik. Kad odjuži, cvili vodovod žalostivo i nujno. Preko cijeloga dana čuje se, kako voda u nužniku monotono kaplje. Katkada zaluta nesigurna noga posjetioca, koji se dolazi potužiti na nepravdu, po kamenim pločama hodnika, ali ta se nikada ne zaustavlja pred našim vratima. U sobi smo mi sasvim odrezani od ostaloga svijeta. Izjutra nas pozdravlja s

druge strane uličice zelena, mršava papiga kreštanjem i dva kanarinca u dva kaveza zvonkom, cvrkutavom dobrodošlicom. Kad se kanarinci ispjevaju do mile volje i papiga ispsuje (ona psuje s uživanjem, s malim stankama, dok sabere daha, kao čovjek), otvaraju se prozori pod njima i na njima se pojavljuju radoznale ženske glave, koje zažagore razgovorom i smijehom. Blago i zlatno sunce se valja preko kuća po modrom, ustalasanom transparentu neba, koji šaraju vuneni oblaci. Sunce nestašno dobuje prstima po našim prozorima zlateći prašinu, koja u kosom mlazu struji iz sobe prema njemu. Život se samo naslućuje među četiri pusta, hladna zida i puni srce tihom tugom. On šumi, snažan i bujan, kroz sredovječne, mračne ulice grada sa starim, malim zlatarima u oronulim radionicama, u koje nitko ne svraća, s antikvarijatima, koji uzalud vješaju po zidovima prašne, požutjele reprodukcije starinskih bakroreza i litografija, sive etude i rijetke, skupocjene knjige, s malim, tihim gostionicama, u kojima se glasaju samo monotone, trudne ure. Život je zao, golem i sjajan, kad sličan oluji zašumi iznad ljudskih glava, koje su žalosno prignute. U sobi s mapama, aktima, sušicom, praznim želucima i izlizanim kaputima provodimo dane, mjesece i godine. Od zajedničkog smo života poprimili zajedničke navike, zajedničke potrebe i zajedničke fizionomije. Govorimo istim riječima iste misli na isti način istim povišenim, piskutavim glasom, koji stranca smeta i buni, i tužimo se s istim argumentima na iste nevolje, jer nas je zajedničko stradanje zbližilo i izjednačilo među sobom. Osam stotina dinara mjesečno, koliko dobivamo, upravo nam dostaje, da ne smijemo reći da smo gladni i da ne moramo noćivati pod vedrim nebom. Kad platimo stan i hranu u menzi, ostane nam još nekoliko dinara, s kojima ne znamo, što bi počeli. Bijeda nam je dobra, vjerna prijateljica, koja nas sili, da dajemo kondicije kasno uvečer i da svakog prvog u mjesecu izbjegavamo krojače i postolare, koji već rano ujutro, dok smo još u krevetu, kucaju nestrpljivo na vratima s računima u ruci i zlovoljom na licu. Bijeda nas sili na mnogo toga, u što se inače nikada ne bismo upuštali, prateći nas svuda u stopu i ne ostavljajući nas nikada, ni onda, kad sjedimo s djevojkama iz predgrađa uz čašu crnog vina u tihim gostionicama na kraju grada, koljena pripijena uz koljeno i ruku isprepletenih, ili u toplom mraku kinematografa, koji dočarava lepršavu iluziju sreće. Bijeda je kao neka

naša druga mati, koja razastire preko nas mrežu dugova, brige, siromaštva i očajanja, mati vjernija i bolja od naše prave majke, koja nas je rodila. Ona raste i živi zajedno s nama, jede ono isto, što mi jedemo, ili ne jede ništa, kad mi ništa ne jedemo, potpisuje nam mjenice i račune, koje ne ćemo nikada moći isplatiti, i vječna je, strašna, nepromjenljiva i strpljiva kao smrt. Deset, dvanaest i više godina derali smo hlače na školskim klupama, prepisivali zadaće od najboljih đaka, svađali se s profesorima, risali po zahodskim zidovima gole žene i pušili tuđe čikove, plaćali biljege na svjedodžbe, od kojih nismo imali nikakove koristi i poslije kojih nismo postajali ništa pametniji ni bolji, kupovali knjige i učili iz njih napamet pravila, zakone, rečenice, definicije, odlomke, stranice i poglavlja, uvijek više gladni, nego siti, u starim, tijesnim kaputima s okračalim rukavima i izlizanim, šupljim laktovima, s neizbježnim mirisom školskih klupa i profesorskih opomena, kojega se nikako nismo mogli riješiti i koji je svuda ostajao iza nas, a kad je tih osam ili deset godina konačno prošlo i kad smo dobili posljednju (osmu, devetu ili desetu) svjedodžbu, našli smo se na ulici i morali smo opet sve početi iznova. Tada smo spoznali, da nas u školi nisu učili za život, nego za školu (da možemo nesmetano prelaziti iz nižeg u viši razred), da između škole i života postoji dubok jaz, koji ne može premostiti nikakova visoka aritmetika ni moralka, da isti takav jaz postoji između onoga, što profesori govore, i što rade, i kako žive, te da smo uzalud išli u školu, u kojoj nismo ništa naučili, a ostavili smo u njoj najljepše i najvrednije godine života. Trebalo je mnogo vremena, mnogo iskustva, mnogo bolnih razočaranja, poniženja, obilaženja tuđih pragova, molba i očajanja, dok smo došli do te spoznaje, ali kad smo došli do nje, ništa nas više nije moglo pokolebati u njoj. Rasprave s profesorima o Bogu, o čovjekovu porijetlu, o utjecaju astronomije na ljudski život, o našim i stranim književnim klasicima, kojih smo biografije i sadržaje glavnih djela morali znati napamet, o našoj političkoj povijesti, o odnosima između Hrvata i Srba, znale su doduše često prijeći okvir dopuštenog (ako profesor nije bio dovoljno oprezan), znale su postati žarke i žučne, no nikada nije u njima rečeno ono, što je jedino trebalo reći. Ostajali smo uvijek na površini, na manje važnom području ličnog sukoba između profesora i nas, jer su profesori bili državni činovnici, koji su dobro pa-

zili, što govore, a mi smo bili premladi i nedovoljno obrazovani za trezniju raspravu. Sjedeći za prašnim, pretrpanim stolom u arhivu, otpremništvu ili računovodstvu (bacali su nas kao predmete iz odjeljenja u odjeljenje i iz sobe u sobu, gdje je bilo mjesta, ili gdje nije bilo dosta ruku i pluća, da listaju mrtve statistike i gutaju živu prašinu) Statističkog ureda, mi smo se često sjećali tih svojih otužnih, sterilnih, đačkih, gimnazijskih godina, kad smo još vjerovali u svoju budućnost i kad smo mislili, da u životu uspijevaju samo oni najbolji i najvredniji. Tko može (koji državni odvjetnik) protiv nas podići optužnicu zbog naivnosti?

Za tmurnih kišnih dana, kad je voda klokotala u žlijebovima, pretvarala se uličica pod našim prozorom u kanal. Bujice su tekle preko pločnika, po vodi su gacala bosa djeca, i stare su se kućerine mamurno pušile. Uličica je bila tanka i vijugava. Po njoj su plivali ostaci jela, papiri, prazne kutije od konzerva i masne krpe. Kao zgarišta, kuće su se pepeljasto, nečisto sivjele pod niskim, žalosnim, olovnim nebom, koje se spuštalo sve niže. Kloparajući petama po hodniku, tajnica se žurila uz našu sobu, osjećajući uvijek neku tamnu, neodređenu jezu, kad je morala prolaziti kroz naš hodnik, pod niskim, mračnim svodom s rijetkim sijalicama, koje su mutno žmirkale. Ona je otvorila vrata i pokazala blijedu, neispavanu glavu s toplim, crvenim usnicama, koje su blistale.

— Valentine! — rekla je službeno. — Zove vas gospodin načelnik.

Idući za njom kroz hodnik, milovao sam očima njezino mlado, vitko tijelo, koje se nejasno naslućivalo kroz tanku svilu haljine, bijelo i oznojeno pod pazuhom. Kad se okrenula k meni, grudi su joj se blago zanjihale, tješeći i umirujući.

— Danas je zle volje. Nemojte govoriti gluposti.

— Zašto me zove?

— Ne znam. — Progutala je slinu i rekla. — Mogli bi me večeras otpratiti kući, kiša tako strahovito lijeva. Volite li vi kišu?

— Ne volim.

— Hoćete li me otpratiti? Mogu vas ponuditi samo čajem, drugo nemam ništa kod kuće. Vi ste sigurno jako izbirljivi?

— Nisam izbirljiv.

Popravila je haljinu na grudima i nasmijala se:

— Nekako slabo izgledate, Valentine. Da niste zaljubljeni?

— Nisam zaljubljen.

— Zašto vi uvijek tako kratko odgovarate, kao da se srdite? Iz vas treba izvlačiti svaku riječ. Čisto se čovjek umori, dok govori s vama. Možda se vi bojite žena, ili ste tako škrti, te čuvate riječi za sebe (crne riječi za bijele dane)? — Pogledala me je u oči i nasmijala se. — Ne sviđaju mi se škrti ljudi. Ne volim vas.

Pocrvenio sam i pokušao sakriti zabunu, no ona je već (imala je lijepu, malo umornu glavu i topla, crvena usta) zakrenula u svoju sobu i nije se više osvrtala na mene. Doviknula mi je:

— Ali nemojte otići prije mene, poznam ja vas. Da vidite, kako ću se naljutiti na vas, ako me prevarite. Ja bih rekla, da ste vi ipak zaljubljeni.

Kiša je padala šutljivo, neumorno i gusto. Obrisao sam nos i pokucao na vratima.

OČEVA smrt ležala je na meni kao stalna ljaga, od koje se nikako nisam mogao oprati. Za skoro sedam godina, koliko je proteklo od nje, ona me je pratila svuda u stopu, ne ostavljajući me ni časa nasamo. Ona je za mene značila ono isto, što za otpuštene robijaše godine provedene u tamnici, koje se ne mogu izbrisati iz čovječjeg života. Bacali su mi je u lice, kad sam imao toliko hrabrosti, da se ne složim s njihovim mišljenjem, ili su mi, služeći se njom, tumačili, da sam hereditarno opterećen i da ću prije ili kasnije poći i ja njegovim tragom. U tih sedam godina, koje sam uglavnom proveo sam, uspjelo mi je donekle izgraditi svoju ličnost (ili sam ja to samo tako mislio), ne obazirući se kod toga na savjete i opomene, koje mi stizahu s desna i lijeva. Stvorio sam za sebe neku vrst životnog programa, kojega sam se u svakoj prilici držao. Htio sam da čovjek čovjeku bude brat, a ne vuk i krvnik, da ja ne smetam nikome i da meni nitko ne smeta. Profesor Jelenić je lagao ili me nije razumio, kad je moju povučenost tumačio kao želju, da se nikome ne zamjerim. Čineći dobro i izbjegavajući zlo ja nisam tražio za to nikakovu nagradu, jer sam znao, da mi je to dužnost i da drugačije ne može i ne smije biti. Mene su svi prezirali, a ja nisam nikoga prezirao ni mrzio, i poštovao sam svačije uvjerenje bez razlike, jer sam tražio, da i drugi poštuju moje. Ja sam htio pokazati ljudima oko sebe, kako se ne može živjeti bez poštenja i časti, a oni su mi zabijali nož u leđa i tjerali me kao psa ispred svojih pragova. Možda je zaista i u meni nešto prosjačko? Možda sam zaista naslijedio očevu sebičnu, samoživu, gladnu i lakomu ćud, koja je svima drugima osim sebi sporila pravo na život? Ispovijedam se. Proučavao sam sebe, svoje postupke, riječi i djela i nisam mogao, usprkos najpažljivijoj pretrazi, naći u njima ništa, što bi me sjećalo na oca, premda nisam bio uvijek sasvim zadovoljan sa svim. Možda se to, što je ljude odbijalo od mene, nalazilo u mojoj vanjštini, u mojim kretnjama i gestama, a da ja sam toga nisam bio svijestan. Znam, da sam na instrukcijama uvijek bio najslabije plaćen, iako sam učio samo bogatu djecu, i da su mi pored toga još uvijek svi nenavidili, što nisam gladan. Srednja škola, koja se otegla kroz dugih osam godina, bila je jedan od glavnih uzroka tome mom ropskom osjećaju malodušnosti i straha, iako je u dva posljednja, najviša razreda (svijesno ili nesvijesno, osjećajući grižnju savjesti i nastojeći je na taj način ušutkati, ili slučajno, jer se tako providnosti svidjelo) popravila mnogo toga, što je u šest ranijih skrivila. Još su mi sasvim svježi u sjećanju (kao da je to bilo jučer ili danas) sumorni dani u jesen osmoga razreda, kad su nas gonili s predavanja na predavanje, iz jednog kuta u drugi i iz jedne sobe u drugu, kad su, s brzinom, koja je nagonila u čudo, prelazili s predmeta na predmet, s definicije na definiciju i s paragrafa na paragraf, sve s grozničavom hitnjom i strepnjom, da ne ćemo do kraja godine uspjeti sve ponoviti, naučiti sva pitanja, koja moramo znati za maturu, pročitati sve knjige, koje moramo pročitati, ili izraditi tri pokusne zadaće iz svakog predmeta. Sva je zgrada odisala tom žurbom, od koje su se tresla stakla na prozorima i vrata sama otvarala i zatvarala. Hitri đaci i još hitriji profesori žurili se kroz hodnike sa zadaćnicama ili knjigama pod pazuhom, podvornici su zvonili sa zakašnjenjem, niži razredi šutljivo nam se sklanjali s puta. Ravnatelj se nije derao na nas, kad smo zakasnili u školu, a profesori nas nisu trebali opominjati, da se ne smijemo i ne razgovaramo pod obukom, jer smo i bez toga bili nijemi i ozbiljni. Zima je te godine bila duga i mokra. Snijeg je padao i topio se, opet padao i opet se topio. Cvijeće je kasno procvalo, a sunce smo skoro zaboravili u vječnoj magli, iz koje je uvijek pomalo daždilo ili sniježilo. Čudan je nemir tih dana obilazio gradom, ne mimoišavši ni našu školu, u kojoj su se najedamput svi zbunili i uplašili. Zebnja je bila ispisana na ljudskim licima i strah u očima, koje su najradije gledale u stranu. Noću su žandari s nabijenim puškama patrolirali pustim ulicama, u kojima nije bilo ni žive duše. Po kućama su svaki dan vršene premetačine, zatvori su bili prepuni, a policijski agenti se drsko zagledali na ulici ljudima u lice i pretraživali svakoga, tko im se učinio malo sumnjiv. Nad školu se nadvio crn oblak. Ravnatelj je posijedio u nekoliko dana. Naivni buntovni natpisi na zahodskim zidovima

i školskim klupama, na koje se dosada nitko nije osvrtao, dobili su sasvim drugo značenje poslije jednog državnog praznika, na kojega su proslavu svi viši razredi došli s crnim florom oko ruke i pozdravili prigodno predavanje profesora Dražića zviždanjem i posprdnim smijehom. Nastala je beskrajna istraga, preslušavanje, pisanje zapisnika u nekoliko primjeraka, nepovjerljivi šapat kroz sive hodnike, uzbuđeni glasovi na telefonu, trka kroz hodnike i niz stube i pjegava lica redarstvenih činovnika, koji su nam postavljali unakrsna pitanja upućujući nas, da ćemo najbolje proći, ako sve priznamo i ako odmah imenujemo kolovođe. Napolju su žandari kundačili žene i djecu i boli ih bajunetama, pucali u zrak i u ljude i skidali zabranjene zastave s kuća. Automobili su neprestano trubili kroz grad, prepuni ranjenika i uhapšenika. Kad se stvar malo stišala i kad je prvo uzbuđenje prošlo, kažnjeni smo svi ukorom nastavničkog savjeta; isključen nije bio nitko, jer se nikome nije moglo ništa konkretno dokazati, ili naći kakova naročita krivnja, a sve nas ipak nisu mogli isključiti. Ja sam tih dana bacio nekoliko puta krv, jako sam oslabio, od uzbuđenja nisam mogao jesti ni spavati, magla me je gušila i silila na kašalj. U školi sam padao u neko mrtvilo, slično pijanstvu, iz koga su me budili samo pozivi na preslušanje, mračno lice profesora Dražića, koje nije obećavalo ništa dobro, zbunjeni pokreti profesora Jelenića, koji se stidio za sebe i za nas, ili povišeni ton, kojim nas je ravnatelj opominjao, da će on znati ugušiti u školi sve prevratničke namjere odmah u zametku i da njemu ne će nitko hodati po glavi. Tupost je zavladala u meni, pojačana snažnom unutrašnjom depresijom, iz koje me ništa nije moglo trgnuti. Gledajući po običaju kroz prozor u mračno, prazno nebo nad nečisto-sivim kućnim krovovima, koje je nisko poleglo nad crkvene zvonike i šiljaste vrhove stabala, ja sam stvarno bio nenazočan u školi. Bio sam pred zgradom Okružnog ureda, iz koje je izlazila Buga u tamno-plavoj kišnoj kabanici. Išao sam za njom kroz večernje ulice skrivajući se za kućne sjene, da me ne primijeti. Volio sam je (volio sam prvi put u životu), znao sam za svaki njezin korak, gdje stanuje, s kim se druži i sastaje, u koliko sati odlazi u ured i u koliko se opet vraća natrag iz njega. Poznavao sam sve njezine haljine, cipele, čarape i šešire, među stotinama drugih sam je odmah prepoznao. Znao sam, da jedno rame drži malo u zraku, da ima

dva prstena na ruci i da voli crvenu boju: crvenila je usta, nosila crvene haljine, bluze i veste, kupovala uvijek samo crveno cvijeće. Sve, što sam mislio, želio, radio i govorio, kretalo se oko Buge i bilo je posvećeno njoj. Dani su prolazili, i mjeseci su prolazili, ali ja sam bio sretan, jer je preda mnom išla Buga i svojim sitnim koracima određivala smjer mojih budućih koraka i putova, koji su svi počinjali kod nje i vraćali se opet k njoj. Kad bih je otpratio do kuće (u pepeljastim prosinačkim noćima s vjetrovima i kišom, koja je gasila plinske fenjere na raskršćima), vraćao sam se natrag s tihom, svijetlom radošću u srcu, jer sam znao, da volim Bugu i da živim samo za nju i zbog nje. Nije me zanimalo i nisam se pitao, voli li i ona mene, ili voli koga drugoga, bio sam sretan, što ja nju volim i što mi to nitko ne može zabraniti. U noćima, kad sam bio sam, Buga je sjedjela sa mnom za stolom, čitala istu knjigu, koju sam ja čitao, mislila iste misli, koje sam ja mislio. Buga je bila moja, a ja sam bio njezin. U praznu čašu na stolu metnuo sam crvene ruže, najmilije Bugino cvijeće, i one su mi dočaravale njezinu dragu prisutnost, bez koje mi je život bio prazan i jalov. Napolju je divljala bura i padala kiša, a ja sam se s Bugom razgovarao o njoj, o sebi, o nama, o našoj ljubavi i našoj budućnosti. Metnula je svoju ruku na moju, naslonila svoje hladno lice na moje, ispreplela svoju kosu s mojom. Njezine tamne, krupne oči sjale su od radosti, dok sam ja tražio u njima svoju sliku. Usta su joj bila topla i trpka kao glog. Ruže su mirisale kao Bugina kosa. Ušavši u mene Buga me više nikada nije ostavljala. Kao da je znala svoju moć nada mnom, pojavljivala se uvijek baš onda, kad sam morao misliti na što drugo. Silila me je, da budem samo njezin, a ona je meni zauzvrat davala samo san o sebi i blijedu sliku čežnje.

Često čujem penjući se uz stube i po običaju trčeći, kako mi Buga veli hvatajući me uzbuđeno za ruku:

— Dragi, ja se bojim za tebe. Naša se ljubav ne će sretno svršiti.

— Zašto se bojiš, Buga?

— To nije dobro, što ti uvijek ideš tako daleko iza mene. Što onda, ako me netko napadne, kad tebe nema? Dok mi ti stigneš u pomoć, ja mogu već triput biti mrtva. Nije dobro, dragi, nije dobro. Ja se bojim. Zašto su tvoje oči uvijek tako mutne i tužne?

Hoću da odgovorim Bugi, da je njezin strah djetinjast i besmislen i da se ne treba nikoga bojati, dok sam ja uz nju, ali Buge više nema, a ja stojim sam u mračnom hodniku i ne znam, što da učinim s rukama, koje su mi iznenada postale čudno teške i suvišne. Iz zbornice izlaze ćelavi, trbušasti profesori i namjerno gledaju u stranu, kad prolaze uz mene. Sivi zidovi s nevještim đačkim risarijama i zemljopisnim kartama, stežući drvene okvire prozora, slušaju veliku uru u prizemlju, kako tuče muklo i zabrinuto. Prošao sam kraj profesora Dražića ne pozdravivši ga. Sinoć sam vidio novu, žutu (prvi put žutu) Buginu haljinu i bio sam cijeli dan veseo, jer je Buga bila najljepša od svih žena na trgu. Očekivala je moj pozdrav i nije se iznenadila, kad sam skinuo šešir. Čvršće je stegla cvijeće rukom obučenom u crnu rukavicu. Sjedio sam u klupi, listao po knjigama i mislio na sinoćnju večer, koju je Buga uljepšala svojim jednostavnim, srdačnim osmijehom, pocrvenivši, kad sam prošao kraj nje. Satima sam zatim lutao bez cilja kroz toplu mjesečnu noć, večerao i pio u jednom vinskom podrumu, koji je bio pun radnika i nosača, razgovarao sa sobom i mahao rukama i glavom, čuvajući ljubomorno u sebi Bugin osmijeh i pogled, koji mi je bio ljepši i draži od svih pogleda na svijetu. Ujutro je pala kiša, dan je skračao i hitro se ugasio. Kola društva za spasavanje prošla su brzo kraj mene i nestala za uglom. Kiša je isprala tragove sinoćnjeg sna, padala je cijeli dan na sive kuće, stare kapute i prosjacima na ruke žute, u kojima nije bilo ni Bugina pogleda, ni dinara, ni kruha. Iz škole sam pobjegao sat ranije, čekao skoro četvrt sata u jednoj kućnoj veži, dok pljusak malo popusti; ručao sam preko volje i bez teka, ne osjećajući gladi, više od navike. Dva sata instrukcija poslije podne prošla su u nekom dimljivom, polusnenom raspoloženju, u kome sam teško razabirao lica i predmete oko sebe, što inače nije bio moj običaj. Kao da me je netko ogradio zidom od jave (još uvijek sam grozničavo tražio Bugin pogled, no njega je sakrila kiša), svezao mi oči sivim, neprozirnim velom i gurnuo me u mokru, hladnu noć, koja se ne će nikada svršiti, ja sam samo nejasno, jednim dijelom svijesti, shvaćao, što se oko mene događa, ali glava mi je bila odsutna, i oči nisu gledale u hrastova vrata i u teške, brokatne zavjese na prozorima, nego nekuda u sebe ili kroz sebe u jednu tuđu dušu, koja je živjela u meni zajedno s mojom, potisnuvši

moju. U mračnoj, tihoj sobi tukle su svuda po zidovima, stolovima i ormarima stare, bakrene, srebrne i drvene ure, no svaka je pokazivala drugo vrijeme. Na pokućtvu, presvučenom crnom kožom, mrak je ostavio vlažne pjege, koje je uzalud nastojalo izbrisati bijelo, studeno električno svijetlo. Šuštale su stranice latinske gramatike, tužne od tužnih, mrtvih pravila u njima, ušla je gospođa i pružila usku, ne baš sasvim čistu ruku, koju sam ja morao poljubiti (ali nisam), dječak je oživio za stolom, zdrobio palcem muhu, koju je već dugo držao u lijevoj ruci, čekajući zgodan trenutak, a kiša po prozorima zapljušti jače i hučnije.

Gospođa upita (ona je uvijek nešto pitala, za nešto se zanimala, nešto savjetovala i nečemu prigovarala, iako joj ja skoro nikada nisam protuslovio i skoro nikada nisam mogao određeno odgovoriti na njezina pitanja):

— Što ćemo učiniti s njim, gospodine Valentine? Njega sve više zanima nego škola. Recite, on nije netalentiran, samo je strašno rastresen?

Trgnuo sam se i potvrdio, da dječak zaista nije netalentiran (koliko sam se ja mogao osvjedočiti o tome), samo je strašno nestašan i rastresen, pa prema tome i površan. Njega samo zanimaju ptice i kukci, a knjige mrzi, to mu se vidi na licu. Treba ga polako priučavati na učenje (ja mislim), treba ga uvjeriti, da bez škole ne će moći živjeti, ili da će bez škole za dva mjeseca umrijeti, uopće treba biti s njim mnogo stroži i hladniji, inače će sve biti uzalud. Ja znam, da gospođa nema za to vremena, ali možda ipak samo jedan sat dnevno...

— Sve sam ja to već pokušala, dragi gospodine, pa eto vidite, kakav je uspjeh. — Gospođa tužno i tronuto zalomi rukama. — Bojim se, da ću zbog njega još mnogo suza proliti. Željko, što to radiš?

Počele su izbijati, kao na zapovijed, sve ure, velike, veće i najveće, pa i one male po stolovima i ormarima. Začudo sve su tukle sedam sati, iako je svaka pokazivala drugo vrijeme. Jedne su škripale i tukle muklo i polagano (patuljci su s čekićima i šiljastim bradicama izvirili iz tajanstvene izbice nad kazaljkama, ali su se brzo odmah sakrili, ne dočekavši da izbije svih sedam udaraca), druge su tukle žustro i zvonko, treće su poslije svakog udarca olakšano odahnule i zanjihale se na zidu, kao da su se riješile teškog tereta. Male su prestigle velike i brzo se smirile, a velike su još i dalje

tukle, i soba je sva titrala u očekivanju i strepnji. Vlažne mrlje na crnoj koži pokućtva postale su sivlje i neodređenije. Gospođa je prebacila nogu preko noge. Dječak je, kao slučajno, zatvorio knjigu. Glava mu je bila cijelo poslije podne zatvorena, a knjiga otvorena; sad je knjigu zatvorio, a glavu otvorio, jer je bilo sedam sati. Ure su probudile kanarince i češljugare u hodniku i njihov prodorni, nemili cvrkut ispuni čitavu tihu kuću, zamotanu u noć i kišu. Čulo se zatim, kako ih kuharica polijeva vodom, da se umire, i kako netko grglja vodu u kupaonici, a zaboravio je zatvoriti vrata za sobom. Dječak je neprimjetno nestao u drugoj sobi, iz koje se brzo vratio, ali samo zato, da reče gospođi, da djevojka nije dobro zatvorila prozor u sobi i da kiša curi niz zid na pod.

— Neka curi. Zovi Katicu. — Gospođa očito nije bila dobro raspoložena. — Kako vaše zdravlje, gospodine Valentine?

— Hvala na pitanju, dobro. Ne mogu se potužiti.

— Ali meni se čini, da s vašim plućima nešto nije bilo u redu.

— To je bilo, a sada je prošlo. I nikada nije bilo opasno. Kad bi samo sve drugo bilo tako u redu, kao što je zdravlje. — Baš pred tri dana sam izbacio dosta krvi, a zatim ležao blijed i uplašen na suncu, koje je podvečer čudno pocrvenilo, no gospođa to nije smjela znati.

— Vi znate, da ja to ne pitam od radoznalosti. Vi ste svaki dan dva sata uz Željka, pa mi nije i ne može biti svejedno, jeste li vi zdravi ili niste. A razumije se, da me to zanima i zbog vas samih. Vama je poznato, koliko ja cijenim vašu vrednoću i čednost, koja se danas rijetko nalazi kod mladih ljudi vaših godina. Nemojte me krivo razumjeti.

— O, ne, ja sam vas sasvim točno razumio. I hvala vam, milostiva gospođo, na brizi i pažnji.

— Mi ćemo na Uskrs na Semmering. Tako mi je žao, što ne možete i vi s nama. Vi niste nikada bili u Austriji?

— Nikada. — Napolju je padala kiša, a ja sam stanovao u predgrađu. Večer kišobrana i mokrih cipela najbolje je provesti u toplom krevetu s knjigom u ruci i s petrolejkom nad uzglavljem, koja gori cijelu noć. Ali gospođi se nije nikuda žurilo. Njoj je bilo dosadno samoj kod kuće, a osim toga se morala pred nekim pohvaliti sa Semmeringom, i tako mi nije preostajalo ništa drugo, nego da sjedim i slušam.

— Šteta, vječna šteta. To bi bio za vas lijep odmor i razonoda. A tek zrak! Pa sunce! Pa snijeg! Ne, to se ne može opisati, to mora čovjek sam vidjeti. Vjerujem, da mi zavidite. Imate i na čemu. No što nije danas, može biti sutra. Ipak je lijepo biti bogat!

— Lijepo! — potvrdim ja.

— Čovjek je slobodan, ne ovisi ni o kome i ne boji se nikoga. Može otići, kud hoće, raditi kad hoće i što hoće, putovati kud hoće i koliko hoće. Što kažete na to strašno vrijeme?

Kad sam odilazio, ona me je ispratila do vrata i opet mi pružila ruku. Crna, rijetka kosa padala joj je na nisko čelo, ispod koga su sjale krupne, živahne oči. Sišavši niz stube, otvorio sam u mračnoj, tjeskobnoj veži kišobran, podigao ovratnik na kaputu i potrčao po kiši, a onda sam se sjetio, da sam zaboravio pitati gospođu, trebam li doći sutra; ipak se nisam vratio. Zastao sam pred knjižarskim izlogom, zapalio cigaretu, svratio se u menzu na večeru, popio dvije čaše vina, da se malo ugrijem i razveselim, no od vina sam postao još tužniji i umorniji, a ni ugrijao se nisam. Jedva sam nekako došao kući (put mi je bio dulji od vječnosti), ne svlačeći se legao u krevet, potrpao se preko glave i zaspao, dršćući u snu od neke unutrašnje hladnoće i jeze, koja me je svega prožimala.

NI MATURA, koju sam začudo položio bez ikakovih poteškoća, nije unijela neku naročitu novinu u moj život. Kao da sam već stotinu godina živio, ja sam se naučio na jednoliku mijenu dana, koji su svi imali iste hlače i kapute, i ista prazna, glupa lica, na uvijek iste kuće i ljude, koje sam sretao na ulici, i koji su svi već poznali mene, kao što sam ja poznao njih. Događaji su se nizali jedan za drugim, stizali su se i prestizali, smetali su jedan drugome i meni sileći me, da se sasvim prepustim njihovoj zahuktaloj, bučnoj, grozničavoj brzini, no među njima nije bilo nikakove veće, bitnije razlike. Svi su bili građeni na isti kalup i svi su se jednako svršavali: veselo ili žalosno, ali svi monotono. Posljednja godina, koju sam proveo u srednjoj školi, djelovala je nesumnjivo pozitivno na mene u svakom pogledu. Postale su mi jasne mnoge dosada zagonetne intrige, u koje sam zapadao i protiv svoje volje, i nisam se više bespomoćno okretao pod kišom optužbi, kojima su me obasipali sa svih strana, nego sam se znao braniti i obraniti. Nešto se dakle ipak promijenilo u meni: na dobro ili na zlo, to tada još nisam mogao odrediti. Možda je to bio nuždan proces zrenja u meni, do kojega je moralo doći, novi razvojni put, za koji sam bio unaprijed predodređen. Nisam volio ljude, milija su mi bila stabla i ptice, sunčani dani, prozirna svila oblaka, otužne vjetrene trublje u granju i nemirna dječja radost u visokoj travi, koja je puna proljeća i cvijeća. U travnju i svibnju popela se napetost u školi do vrhunca. Uzbudljivi zimski događaji, o kojima se još uvijek poluglasno govorilo na odmorima i prije ili poslije škole, djelovali su naročito na profesora Dražića, koji se tada, pa još i sada, nalazio u njihovu središtu. Promijenio se, ostario, stišao i umirio. Kad je pušio u hodniku, ruka mu je drhtala, a oči su mu neodređeno bludile nekuda kroz prozor u prazno. Cigareta je dogorjela i zapištala među prstima. Uplašeno se stresao i skoro potrčao kroz hodnik, koji je nosio za njim njegovu tromu, ravnodušnu sjenu. Svima nama je bilo jasno, da s njim

nešto nije u redu: išao je sam (on koji je tako rado uvijek vodio glavnu riječ) po ulicama s knjigom u ruci i nabranim čelom, ne osvrćući se ni na koga, kao da nešto mučno misli. Nije se, kao dosada, ogledao za ženama; nije zastajao pred izlozima sa ženskim donjim rubljem ili alkoholnim pićima. Vukao je pod pazuhom čitave snopove starih novina i časopisa, koje je lakomo, nesabrano listao. Hodao je šutljiv i bezvoljan, glavu je uvukao u ramena i nespretno mahao rukama oko sebe. Nisam mogao vjerovati u to, da su ga se zimski događaji, u kojima je stvarno škola izvukla kraći kraj, a ne mi, toliko kosnuli, no da on više nije onaj negdašnji porugljivi, uvredljivi i cinični Dražić, moj smrtni neprijatelj, koji mi je prvi otrovao život, to nije trebalo naročito dokazivati. Mrzio sam ga još uvijek otvorenom, žučnom, neobuzdanom mržnjom, koja je izbijala iz svih mojih riječi i pokreta, ali on se, ma da mu je to očito bilo poznato, nije na to mnogo osvrtao. Bio je čak susretljiv prema meni, nije mi više postavljao pitanja, na koja nisam mogao odgovoriti, nije me više onako bezobzirno vrijeđao, kao dosada, nije se upuštao u svoja poznata razmatranja o inferiornosti seoske djece, koja nisu za školu (njegov nepovjerljivi, vrebajući pogled često sam osjetio na sebi, kako me ispitujući promatra), možda i zato, što nije želio novih zapleta i što mu je dosadilo voditi vječni rat s nama; i on je konačno bio čovjek. Što se više bližao konac godine, to više je nastojao približiti se i sprijateljiti se s nama. Na odmoru je dolazio sam k nama u razred, davao nam je savjete, kako ćemo se držati na maturi, što ćemo učiniti, ako jedno pitanje ne znamo, ili ako se zbunimo. Često je zastajao kod mene (bio je zapravo slabić i lažac, govorio je protiv vjerskih predrasuda, ali se bojao Boga, išao svake nedjelje u crkvu, ispovijedao se, a možda je i postio), zanimao se, koliko sati trošim dnevno na kondicije i koliko mi vremena ostaje za učenje, bacam li još uvijek krv i hoću li se upisati na sveučilište, a ja sam mu odgovarao hladno i preko volje pokazujući mu otvoreno, da ga mrzim i da mi se gadi. To, kao i posljednji događaji, u kojima sam živo učestvovao (vječne, žučne đačke rasprave s profesorima o Bogu, o koliziji između sv. pisma i egzaktne nauke, o individualizmu i socijalizmu, o lažnom i pravom liberalizmu i o utjecaju sredine na razvoj pojedinca), nisu mi doduše donijeli neki naročiti ugled u školi, ali su me spasili od dosadašnjeg uvredljivog zapostav-

ljanja i prezira, a to mi je bilo za početak dosta. Nisam bio najbolji u razredu, ali ni najgori. Pokazao sam zube, i ljudi su se odmah prestali smijati, jer nitko nije htio, da baš on bude taj, koji će prvi osjetiti na sebi. Nisu mi htjeli pokazati, da nešto značim, jer su se bojali, da bi tim umanjili svoje značenje, ali slušali su pažljivo, što sam govorio, osjećajući da govorim logično i da znam, što hoću. Ja sam tada već sebi stvorio sud o vrijednosti profesora Dražića i Jelenića, kao i o vrijednosti drugih svojih profesora i školskih drugova. Znao sam, da prvi ne zna ništa, a drugi malo, da se od prvoga može sve očekivati, pa i najgora podlost, a drugi da je u suštini dobar i čestit, samo ga sputava ograda državnog činovnika, strah od gubitka službe i uništene egzistencije. Postepeno sam sve više shvaćao, kako treba postupati s ljudima, ako ne želim da ih učinim svojim neprijateljima, kako laž može u izvjesnim slučajevima biti i korisna (samo se čovjek mora znati snaći), a kako je istina uvijek štetna. Zato je bolje lagati, nego govoriti istinu, jer je ljudima laž slađa i milija, i nikada se ljudi ne mogu toliko uvrijediti na laž, koliko na istinu.

Tužno i ružno proljeće nikako nije htjelo ustupiti mjesto ljetu. Mokar, težak snijeg pao je na procvale jorgovane, koji su žalosno objesili grane. Ljudi su se otužno i tromo vukli iz ulice u ulicu u zimskim kaputima. Lastavice, koje je prevario kalendar, padale su smrznute s kućnih streha. Grane su bojažljivo pupale, no nisu se usuđivale izlistati i procvjetati. Tada je iznenada došla otrovna jugovina, žega, prašina i kratko ljeto s prežarkim, zlim suncem, koje je uplašilo ljude. Dani su bili sparni, zagušljivi, teški i puni zaraznih bolesti. Trava je jedva izrasla, a već je požutjela i stvrdnula. Prve trešnje bile su sitne, kržljave, gorke i bez svježine. Uvečer, kad sam pratio Bugu iz ureda kući, kružili su uplašeni golubovi pod prašnim, sivim, bezličnim nebom, i ljudi su kao mravi vrvjeli iz kuća, da iskoriste večernju hladovinu. Buga je još uvijek najradije nosila crvene i ružičaste haljine, još uvijek je sama išla u ured i sama se vraćala iz ureda kući. Malo kao da se postarala i smršavila preko zime, no ostala je još uvijek lijepa, ljepša od svih žena na svijetu. Kao sjajne, svilene latice nekog čudnog, crnog cvijeća padala joj je kosa na vrat. Mahala je njom u hodu, kao crnom, divljom zastavom. Kretnje su joj bile neobično gipke i živahne. Kad je zakoraknula, ocrtala joj se čitava noga pod haljinom. Nikada još nisam vidio ženu, koja je tako hodala, kao ona. Ne znam, što je mislila o meni i o mojoj vječnoj, jednoličnoj pratnji, koju ništa nije moglo zbuniti ili spriječiti. Ničim nije pokazivala, želi li se upoznati sa mnom ili sam joj već dosadio, smetaju li je moji pozdravi (na koje je uvijek jednostavno odzdravila), ili im se raduje, hoće li da se to stanje među nama produži, ili da je ostavim na miru. Hladna, lijepa i daleka kao čežnja, prolazila je uvijek istim koracima kraj mene, nasmijala se, kad sam ja skinuo šešir, držala jedno rame malo u zraku, rado se kitila prstenjem, narukvicama, šarenom svilom i cvijećem, nedjeljom odlazila (u društvu starog, prosjedog gospodina, nešto višeg od nje) u park i vraćala se u prvi mrak opet natrag kući. Ništa nisam mogao otkriti na njoj, što bi mi udarilo u oči i s pomoću čega bih mogao prodrijeti u njezin intimni život i njegove tajne. Sve, što sam mogao, bilo je, da budem vječno uz nju, da se veselim njezinom malom, brzom, dragom liku, kad se pojavi iz glomazne, dostojanstvene zgrade Središnjeg ureda, ili iz mračnog ždrijela neprijazne, žute kuće, u kojoj je stanovala. Možda se ona konačno već naučila na moju nenametljivu i vjernu prisutnost? Možda se zato uvijek ogledala na ulici, da vidi, gdje sam ja, osjećajući potrebu, da budem iza nje i da je čuvam od onoga, što vreba na nju u skoroj budućnosti.

Još prije svoje sentimentalne pustolovine s Bugom ja sam češće došao u dodir sa ženama. Stanujući po tuđim stanovima, u sobama, kraj kojih su često stanovale prostitutke, debele svodilje, koje su staroj, bogatoj gospodi (da im uljepšaju pozni, prazni, gubavi, nikad siti život, kome su već dosadile obične ljudske ljepote i radosti) podvodile malodobne djevojčice iz najzabitnijih uličica predgrađa, kod udovica, koje su spavale u istoj sobi sa mnom, svlačeći se i oblačeći preda mnom, kod porodica s odraslim djevojkama, koje su same tražile priliku, da mi se približe, tužne od pustog svakidašnjeg života, u kome nije bilo veselja ni vedrine, ja sam sasvim dobro znao, što su žene, i nije mi o njima ništa bilo nepoznato. Znao sam za mlade radnice i sluškinje, koje su same na sebi vršile pobačaj pletaćim iglama, vretenima ili šiljastim korijenjem i zatim umirale od strahovitog krvoliptanja u mukama, koje su ih sasvim izobličile. Znao sam za mrtvu djecu u cijevima kanala, koja nisu nikada progovorila, za

čemer života bez ljubavi i radosti, koja umire na tuđim podovima, za strah noćnih žena, kad vjetar gasi ulične fenjere i hladnoća bridi promrzle ruke i noge. Mnoge su se žene naklonile intimno nad moj život i prekrile ga svojom žalosnom sjenom. Još je u meni bila živa i svježa uspomena na majku, prvu ženu, koju sam sreo u životu. Ona je došla pred mene kao vjesnik drugih žena, koje su stajale iza nje i čekale na red: siromašne radničke žene, koje rađaju djecu zato, da ih kasnije gutaju tvornice, rudnici, vojarne, ratovi, tamnice, bolnice, sirotišta, ulice, besposlica i bijeda, stare, ispijene sluškinje, koje su ostavile svoje gorke suze u tuđem rublju za krvavu nadnicu, od koje nisu mogle ni živjeti ni umrijeti, krivonoge, grbave, slijepe i gluhe prosjakinje, koje idu kao sablasti kroz život bez doma, vječito gonjene od kuće do kuće, blijede, tuberkulozne, otrovne noćne žene, koje prodaju svoju mladost za komad kruha i krov nad glavom. Žene, koje sam ja poznavao, nisu imale ništa zajedničko s Bugom. Njihova je uloga bila jednaka ulozi domaćih životinja, koje rade, tegle, krvare i posrću pod jarmom, dok ne skapaju. Jalovo su rađale djecu, od koje su postajali novi patnici i beskućnici, radile su malo za sebe, a mnogo za druge, nasmijale se katkada, da im srce ne pukne od tuge, a plakale mnogo, klečale po studenim crkvenim pločama i molile sive, hladne svece, koji su se gadili od njih i gonili od sebe njihove nasrtljive, nezahvalne molitve. Ništa nisu imale od života. Ni za čim nisu trebale žaliti, kad su umirale. Nitko im ništa dobro nije učinio u životu. Pred smrt su postajale čudesno vidovite: ugledale su svoje molitve, kako čekaju u prašnim crkvenim tornjevima, među šišmišima i noćnim pticama, zapletene u paučinu i pobožne laži bogomoljaca i farizeja, kroz koje nisu mogle prodrijeti u nebo, za njih bešćutno i zatvoreno. Buga je bila žena iz drugog carstva. Naše brige i bolovi njoj su bili strani. Što je ona znala o noćima bez sna i pokoja, o neplaćenim stanarinama, o zimi bez drva i o djeci, koja traže kruha, a kruha nema? Buga je voljela ići u kinematograf i gledati operete, u kojima se sve dobro svršava. Voljela je crveno cvijeće i crvenu svilu, brze vlakove, automobile, putovanja i šareno neonsko svijetlo na transparentima reklama. Buga je štedjela novce, da može preko ljeta otputovati na more. Ona je bila čista, mlada, zdrava, lijepa i ukusno odjevena, bila je dobro odgojena i puna pouzdanja u život i u sebe, a žene, koje sam

ja poznavao, nisu se više ničemu nadale od života i nisu više nikome vjerovale. Buga se žalostila, što nema novog šešira, a one nisu nikada imale ni novoga ni starog, nisu imale ni haljina ni rublja, ni čarapa, ni cipela, ni kruha.

Priznajem, bilo je dana, kad sam se Buge bojao i kad sam vjerovao, da je nisam dostojan, da je ona toliko iznad mene, da ne smijem ni pomisliti na nju. Nju, svetu i najljepšu među ženama, nikada ne smijem okaljati svojom sebičnom, ružnom željom za posjedovanjem. Bojao sam se, da ne pokidam krhku nit romantike, koja nas je vezala, jer sam slutio, da bi poslije nje moglo doći razočaranje i gorčina. Na maturalnoj večeri, na koju smo pozvali sve profesore, poslije govora, koje smo održali izmjenično, profesori nama, a mi njima, idući besciljno po mjesečini, koju su od časa do časa zamotali mokri oblaci, praznim, tihim i žalosnim od protekle ponoći ulicama, u kojima je živjelo samo cvijeće po prozorima i moji osamljeni, sjetni koraci, ja sam tako intenzivno i živo vidio pred sobom Bugu u titravom, srebrnastom mjesečevom svijetlu, da sam se morao uhvatiti za glavu, da ne vrisnem od radosti. Išao sam za njom iz ulice u ulicu, ne usuđujući se glasno izgovoriti njezino ime, da je ne uplašim, sakrivajući se za kuće i stabla, da me ne vidi, tiho, da me ne čuje. Ne znam, kako smo dugo tako išli i koliko je vremena moglo proći. Vjetar je zanjihao mjesec (lampion od srebrnog papira), zamotavši ga u oblak, koji proguta Bugu. Ostao sam sam u pustom drvoredu, preko koga se valjao maslinasto-crn, potmuo mrak. Nad glavom mi je šumilo rosno lišće platana. Bio sam pijan. Pred jednom visokom, crnom kućom u mračnoj ulici sjeo sam na prag, da se malo saberem i odmorim. Pošavši dalje, dobio sam volju da zapjevam, ali sam odustao od toga, kad sam pogledao u tamne, zatvorene prozore, za kojima su spavali ljudi željni sna i odmora. (Trijezne i pijane misli miješale su mi se u glavi u toj kasnoj, toploj ljetnoj noći; čas su prevladale prve, čas druge). Opet je izašao mjesec. Nebo je postajalo sve više i sve zelenije. U nasadima pred kazalištem nabrao sam puno crvenog, rosnog cvijeća. Iz Frankopanske ulice dolazio mi je ususret stražar. Da se ne sretnem s njim, okrenuo sam se i vratio natrag. Dugo sam sjedio na klupi pred kazalištem slušajući daleke, prigušene piskove noćnih vlakova, koji su dolazili i odlazili. Grad je spavao i muklo disao u snu, kao velika, premorena mašina, koju izdaje snaga.

Zatim mu je huk postajao sve tiši i sve mutniji. Svitalo je. Na električnoj uri prošla su već tri sata, počelo se polako razdanjivati. Stresao sam se od hladnoće. U Prilazu me je alkohol opet svladao. Zamutilo mi se pred očima, kad sam pogledao u žalosni, blijedi jutarnji mjesec, sjeo sam pod kesten kraj niskog, pijanog čovjeka, koji je, nakrivivši polucilindar i ne obazirući se na mene, glasno i gorko razgovarao sam sa sobom:

— Jesam li ja Farkaš ili nisam? Ako jesam, zašto sjedim ovdje? Ako nisam, zašto onda sjedim ovdje? Konobar, molim čašu konjaka sa sodom. Pokazat ću ja vama, tko je Farkaš. Konobaar! Sluga ponizan, gospodine direktore! Klanjam se, gospodine knjigovođo! Ljubim ruke, gospođo Virginijo! Molim, platiti! Plaatiti!

Kasnije se rasplakao i priznao mi, da je privatni činovnik i da je bio namješten kao blagajnik u podružnici neke velike američke tvornice šivaćih mašina. Pred tri dana otkriven je poveći manjak u blagajni, za koji je revizor okrivio njega. Dva dana je odležao u istražnom zatvoru, ne sklopivši oka. Pustili su ga sinoć u sedam sati, da se brani iz slobode. Odonda pije. Sad ide kući, ali bi mu zapravo bilo, da skoči u Savu. Što će mu žena reći, kad se pomoli na vratima? Jesam li ja možda oženjen?

— Nisam.

Hvala Bogu, da nisam. Ipak ima još pametnih ljudi na svijetu. On je doduše sada pijan i plete mu se jezik (moj gospodine, od sedam sati uvečer do sada svake tri minute jednu čašu), ali neka se ja ne bojim, on zna dobro svaku riječ, koju je rekao. Ja njemu možda sada ne vjerujem, možda mu se smijem u lice, ali će doći dan, kad ću gorko požaliti, što sam bio nepravedan prema njemu, i suze će mi curiti same od sebe, kao što sada njemu cure, kad se sjetim ove noći i riječi, koje mi je on rekao. No tada će već biti kasno.

Zaista je plakao. Brisao je rukavom nos, štucao, polucilindar mu je pao s glave i otkoturao se po pločniku.

— To je uvijek tako i uvijek će tako biti. Mladost ne vjeruje starosti. Mladost je, dragi moj mladi prijatelju, kao sreća: dok je ima, čovjek je ne zna cijeniti, a kad je izgubi, onda se uzalud jada i predbacuje sam sebi, da je bio lud i da nije znao, što radi. Treba brati jabuke, dok još vise na grani, a ne čekati, dok ih drugi oberu.

Pomogao sam mu ustati, metnuo mu polucilindar na glavu i uhvatio ga ispod ruke. Zajedno smo krenuli dalje teturajući i uvjeravajući izmjenično jedan drugoga o svom prijateljstvu i ljubavi. Zora je počela kapati po kućama crvena i hladna. Grad oživi od ranih autobusa, pekarskih i mljekarskih kola i ptičjih cvrkuta. Nosio sam u lijevoj ruci cvijeće i od časa do časa skrbno pogledao u nj, da ga pijani blagajnik ne pobljuje ili da mi ga ne izbije iz ruke. U gornjoj Ilici, nedaleko kuće, u kojoj je stanovala Buga, našli smo otvorenu krčmu i popili u njoj na brzu ruku nekoliko čaša ljute klekovače, koja nas je malo otrijeznila. Ulica je već zažagorila jutarnjim životom. Kućepaziteljice su otvarale vrata i čistile hodnike. Posudio sam od blagajnika njegov polucilindar, koji mi je bio malo prevelik, podigao ovratnik na kaputu i ušao u Buginu kuću ne promišljajući mnogo. Uspevši se u prvi kat, pozvonio sam dvaput na njezinim vratima. Morao sam neko vrijeme čekati, pozvonio sam još jedamput, a onda su iznutra zazvečali ključevi, zašuštale pustene papuče i netko zapitao osornim glasom:

— Tko je?

Zatim se vrata malo otškrinula i na njima se pojavilo žuto, neprijazno žensko lice, koje me srdito odmjeri od glave do pete.

— Koga tražite?

— Gospođicu Bugu.

— Ona još spava. Što hoćete s njom?

Polucilindar mi je padao na oči. Žena na vratima gledala me nepovjerljivo i hladno.

— Donio sam cvijeće za gospođicu Bugu, — rekao sam gotovo moleći. — Hoćete li biti tako dobri, pa joj ga predati, kad ustane?

Žena me pogleda još jedamput oklijevajući i žmirkajući krmeljivim očima, primi cvijeće iz moje ruke i reče sumnjičavo:

— A kako ću kazati gospođici, kad me upita, tko joj je poslao cvijeće? — Bila je dakle sluškinja, a ne mati. To me je ohrabrilo. Izvadio sam posljednjih deset dinara iz džepa, spustio ih u njezin široki, hrapavi dlan i dodao:

— Ne trebate reći ništa. Glavno je, da cvijeće dođe u njezine ruke, a od koga je, neka ona pogodi sama. Jeste li me

razumjeli? — Mjesto pozdrava taknuo sam prstom polucilindar i pošao niz stube. Vrata se za mnom odmah zatvoriše.

Na ulici je već sjalo sunce. Od Kolodvorske ulice dolazio je prvi tramvaj. Prozori se na kućama otvarahu i na njima se pojavljivahu još sanene i tople od noći ženske glave. Bio je drugi srpnja. Trg se zacrvenio trešnjama i zamirisao jagodama. Iz Topničke vojarne izlazili su vojnici sa šljemovima na glavi i s mitraljezima. Sunce je pozlatilo poručnikovu sjajnu sablju. U crkvama je zvonilo na ranu jutarnju misu. Nisam imao nikakove volje da se vratim kući. Oprostio sam se s blagajnikom, vratio mu njegov polucilindar, obećao mu, da ću ga svakako pohoditi, čim dospijem, i pošao uz brijeg prema Jelenovcu, koji me je privlačio zelenilom, tišinom i raspjevanim pticama, koje pozdravljahu novi dan. Tamo sam legao na jednu osamljenu klupu, metnuo šešir pod glavu i brzo zaspao, podvukavši koljena pod sebe i zaboravivši na sve, što sam preko noći doživio.

Sunce je sjalo. Ptice su pjevale. S lišća je kapala rosa.

NAJESEN sam se upisao na sveučilište. S jedne strane ono me je privlačilo kao suprotni stožer od srednje škole, koja mi se već popela do grla; s druge strane bilo mi je ono posljednji i jedini izlaz poslije mature, kad sam se iznenada (ne samo ja) našao na ulici, a neko sam zanimanje ipak morao naći. Bilo je nečega dječjeg i nedoraslog u intimnoj povjerljivosti i pouzdanju, s kojim sam došao na prvih nekoliko predavanja. Žuta kuća na Kazališnom trgu s istrganom željeznom ogradom i neurednim nasadima, preko kojih su prešle stotine i tisuće nogu, izgledala mi je iz daljine kao neka svijetla oaza znanosti i slobodna mišljenja u gradu, u kome je riječ bila prigušena nožem i puškom. S radosnom sam se jezom uspinjao prvi put uz stube pod svježe okrečenim svodovima, izgubljen u ženskom i muškom žagoru, koji je, talasajući se, prelazio iz hodnika u hodnik. Sanjao sam o profesorima, koji stoje pred vratima svojih kabineta s punim rukama knjiga, koje pripravno dijele na sve strane. Napolju je bilo hladno, mokro i vjetrovito, beskućnici su čekali pod strehama, da kiša prestane, tramvaji su, sa zamagljenim prozorima, zvoneći promuklo, vozili mrzle, poslovne ljude iz jednog dijela grada u drugi, a u sveučilištu su škripala naliv pera i olovke po bijelim listovima papira, profesori su govorili o pobjedonosnoj nauci, koja svakog dana sve više napreduje, vatra je pucketala u peći i širila po dvorani prijatnu toplinu. Vječna istina stajala je u obliku sadrene statue na stolu i dobroćudno se smješkala na nas.

Otrijeznio sam se tako brzo, da me je to i samoga iznenadilo. Poslije nekoliko demonstracija i protestnih štrajkova, koji su preselili studente iz učionica u bolnice i zatvore, poslije bezbrojnih detektivskih lica, koja su svaki dan prolazila ispred ulaza, zagledajući se svakome u oči, poslije uzdignutih kundaka i revolvera, koji su bili mnogo veći autoritet od svake nauke, poslije puščanih hitaca, jauka i krvavih glava na hodnicima, ohladnio sam sasvim i povukao se u sebe.

Idile je nestalo, a ostala stvarnost izgona u rodno mjesto, policijske paske, noći probdivenih u zatvoru, otečenih tabana i krvavih nokata. Profesori su bili ćelavi, mrzovoljasti, samoživi i nepovjerljivi. Rijetko su dolazili na predavanja, sve, što su govorili, bilo je već stoput rečeno, dosađivali se na ispitima i čeznuli za svojim tihim, polumračnim sobama, za bijelom kavom, pidžamama, papučama i novinama. Poslije dva semestra na filozofiji (povijest filozofije, psihologija, etika, estetika i književnost) prešao sam na pravo, s istim rezultatom. Počeo sam se kloniti stare, žute zgrade pred kazalištem, jer sam osjećao, da u njoj samo gubim vrijeme. Detektivi su sumnjičavo pogledali za mnom, jer sam im već upao u oči, djevojke su lakirale nokte i crvenile usnice pod predavanjem, profesori su govorili monotono, piskavo, otužno, očito ozlojeđeni zbog našeg prisustva i potišteni zbog reumatizma, skleroze, vjetrova, hemeroida i čireva u želucu, od kojih su patili. Uzalud sam tih dana pokušavao sklopiti sporazum s rođacima, da dobijem od njih još nešto novaca na račun moje baštine, koja je pripala njima. Tužili su se na moju nezahvalnost, na privrednu krizu, koja ih upropaštava, na dugove, koji ih tište, na neimaštinu, zbog koje zapostavljaju svoju vlastitu djecu. Tjerali su me od sebe i proklinjali moga oca, koji me je ostavio njima na brizi. Iza jedne vrlo mršave i oskudne godine, u kojoj sam živio samo od sitnih prihoda od kondicija, sve jače kašljući, uspjelo mi je konačno dobiti namještenje u Statističkom uredu, i to je donekle popravilo moj položaj. Pored osam stotina dinara, koje sam dobivao tamo, zadržao sam još jednu instrukciju, koja mi je nosila četiri stotine dinara mjesečno. Postao sam vedriji, zadovoljniji i veseliji. Preda mnom su bili sasvim drugi izgledi, nego dosada. Preselio sam se u novi stan u donjem gradu, ostavivši predgrađe, koje me je dosada pratilo, kao sudbina. Imao sam sobu s pokućtvom i upotrebom kupaonice. Soba je gledala u dvorište, koje se produžavalo u vrt. Pod njom je bila terasa s rascvalim kaktusima i s dva velika oleandra, koji nikako nisu htjeli da procvatu. Velika sjena kuće zaustavljala je sunce da dođe na moj prozor, no ja sam se tako malo bavio kod kuće, da me to nije mnogo smetalo ni žalostilo. S vremenom sam nakupovao dosta knjiga, mogao sam dopustiti sebi taj luksuz, da po nekoliko puta mjesečno odem u kazalište, da popijem uvečer s kolegama iz ureda po čašu vina i da ne pušim najprostije

cigarete. Točno svakoga prvog u mjesecu plaćao sam stan i hranu. Odjeću i obuću kupovao sam na otplatu. Postao mi je život spokojniji i zadovoljniji, iako je i dalje ostao vrlo skroman i primitivan. Ja sam još od djetinjstva bio zadovoljan s malim, pa mi je moje sadašnje stanje, prema onome, što je bilo i što sam se još bojao, da će biti, izgledalo gotovo ružičasto. Bio sam savršeno slobodan i nevezan, mogao sam raditi, što god mi se prohtjelo, ići, kud hoću, družiti se, s kim hoću, i dolaziti kući, kad hoću. Bugu sam neko vrijeme pustio s vida, ne toliko svojom krivnjom, koliko sticajem okolnosti, koje nisu išle na ruku zbliženju između nje i mene. U srpnju ili najkasnije u kolovozu ona je svake godine otputovala na ljetovanje, obično na tri ili četiri nedjelje; tada je naša veza silom prilika prestajala (protiv moje, a možda i protiv njezine volje). Nisam imao novaca, da odem za njom, pa sam se morao zadovoljiti čekanjem. Stari, prosjedi gospodin, po svoj prilici njezin otac, iz godine u godinu sve stariji i zabrinutiji, pratio ju je još uvijek svake nedjelje u kinematograf ili u park na šetnju. Kad Buge nije bilo, išao je sam. Pušio je uvijek cigare i zamišljeno obarao glavu na prsa.

Moja je gazdarica bila primalja, debela, ružna žena već u godinama, koja me je odmah prvi dan upozorila, što smijem, a što ne smijem raditi u svojoj sobi, i zbog čega je otkazala mom predšasniku, koji je svaku večer dolazio pijan kući i nije se htio držati kućnog reda. Živjela je sama s četrnaestgodišnjom kćeri Cvijetom, visokom, crnomanjastom djevojčicom s jako dugačkim rukama i nogama, koja je išla u četvrti razred liceja. Je li kada bila udata ili nije, nisam nikada doznao, ma da je često spominjala nekog Filipa (muža ili ljubavnika, to je zadržala za sebe). Djevojčica, koja uostalom nije ni malo ličila na nju i koja je bila dosta ružna, služila joj je kao neka brana protiv napadaja samoće; zato ju je čuvala, kao oko u glavi. Često se tužila na migrenu i na probadanje u leđima (posljedica stanovanja u vlažnim stanovima), gutala nevjerojatno mnogo aspirina, mlijeka i bijele kave, jela masno meso, zelenje, jaja i južno voće, pravila abortuse sluškinjama i mladim radnicama, zbog čega je uvijek pomalo zaudarala po mrtvoj djeci i po lizolu, primala neke tajanstvene

ženske i muške posjete, s uživanjem pripovijedala masne, dvosmislene šale, kojih je znala strahovito mnogo i kojih sam se ja ispočetka stidio. Od toga je nije mogla suzdržati ni prisutnost kćeri, koju je, kad je bila osobito dobre volje, obećavala meni (pod uvjetom, da prije svršim pravo i doktoriram). Inače zdepasta i lijena, s tromim pokretima, koji su sjećali na dostojanstveno kravlje preživanje, s nevidljivim lancem bezbrojnih, malih dječjih leševa, koji se, kao krvavi plašt, vukao za njom, strepeći podsvijesno pred njihovom osvetom, no maskirajući taj strah smijehom i lažnom veselošću, u muškom društvu je odmah oživjela i postala lagana i gipka. Kad je govorila, prskala joj je slina iz usta i smiješno poskakivala donja čeljust u ritmu govora, no nju to nije smetalo.

Povjerljivo mi se unijela u lice:

— Kako vam se sviđa kod nas, gospodine Valentine?

Malo zbunjen i crven, ne shvaćajući, što hoće od mene, ja sam odgovorio, da mi se stan sviđa i da se ne mogu ni na što potužiti. Soba je čista i tiha, ima dosta zraka i svijetla, a meni je to najvažnije. Da, sasvim sam zadovoljan. — Zbunio sam se još više i okrenuo se u stranu, jer nisam mogao izdržati njezin pogled.

Ne mogu se ni na što potužiti? Ne smeta me Cvijetin klavir?

Ne smeta. Naprotiv. Pa ja sam tako malo kod kuće. Čisto se veselim, kad dođe nedjelja, pa mogu malo dulje ostati u krevetu i prodrijemati.

A Cvijeta kako mi se sviđa? Jesam li primijetio, kako me ta djevojka čudno gleda? — Gazdarica se ružno smijala ližući jezikom debele usnice.

Za ime božje, pa Cvijeta je još dijete. Zašto ona to meni govori?

O, ja se jako varam, ako mislim, da je Cvijeta još dijete. Ona ju je već nekoliko puta uhvatila, kako se zaključava u kupaonicu (što radi tako dugo sama u toploj kadi, ako je još dijete, kako ja mislim?). Ako ja ne vidim, vidi ona. Vidi i zna. Cvijeta je sada u petnaestoj godini, a to nisu više dječje gogodine, gospodine Valentine. Neka se ja samo ne pravim nevješt.

Na terasi pod nama naganjala se djeca vrišteći. Glasniji od njih bio je gramofon, koji je nemilosrdno parao tišinu ne-

djeljnog jutra. Gazdarica je hodala po sobi, neprirodno nagnuta naprijed, njišući se čitavim tijelom.

Uzrujao sam se i ustao:

— Zašto vi to meni govorite, gospođo?

— Gospodine Valentine! — Ona je ljubazno zatreptala očima. — Neka me Bog na mjestu ubije, ako vam želim zlo. Zar vi ne možete razumjeti radost majke nad prvom ljubavlju kćeri? Sebe vidim u njoj, pomlađujem se kroz nju. Vas boli glava, gospodine Valentine?

— Ne, glava me ne boli.

— Ili zub?

— Ne, ni zub me ne boli.

— Možda ste što loše sanjali noćas? Ili vas boli želudac? Ne smijete se ljutiti na mene, ja sam toliko starija od vas, da bih vam mogla biti mati. Zar vi ne znate mirno govoriti? Izgleda da vama živci nisu u redu.

Priznao sam nemoćno:

— Da, gospođo, zaista mi živci nisu u redu.

— Zdravlje je najveće bogatstvo, koje nam ne može ništa nadomjestiti. Što je čovjek bez zdravlja? Kao da mu je netko odrezao ruku (desnu ruku, gospodine Valentine!). Zar ne, da se niste rasrdili na mene?

Zazvonilo je zvonce na vratima i gazdarica se požurila u predsoblje, da otvori vrata. Ostao sam sam. Sjetno me je pogledao sa zida izblijedjeli sv. Josip u plavom stolarskom haljetku. Pošao sam do prozora, gdje me dočekaše sive plohe kućnih krovova. Visoko nad njima, zlatni od sunca, spuštajući se sve niže i lepećući razdragano krilima, letjeli su golubovi. U vrtu za kućom cvali su crveni jabučni cvjetovi. Boljela me je glava. Naslonio sam je na hladno prozorsko staklo, napuklo po sredini. Počela je iznenada, iz skoro sasvim vedra neba, padati kiša. Golubovi žurno odletješe preko kuća, koje je kiša brzo poškropila crnim mrljama. Jabučni cvjetovi se tužno svinuše.

Gazdarica se pojavi na vratima i reče:

— Cvijeta se vratila iz crkve. Želi li gospodin Valentin govoriti s njom?

— Ona je sigurno umorna, a i ja se ne osjećam baš najbolje. Tako volim slušati kišu i vjetar. — Jedan je golub sletio na prozor (bio je bijelo isprugan i mokar), kucnuo kljunom po limenoj ogradi i brzo se spustio na terasu, s koje su

pred kišom pobjegla djeca. — No ako to baš mora biti, neka gospođica izvoli ući.

— Ali, gospodine Valentine, što vi to govorite? — Vrućina joj je navalila u lice, zacrvenila se i uzmahala rukama. Kad se nagnula k meni, grudi joj izađu iz kućne haljine. — Vi ste u svojoj sobi sasvim slobodni, kao da ste kod svoje kuće. Možete raditi, što želite, možete dovesti, koga želite, možete otići, kud želite, možete se čak i objesiti, — pokušala se našaliti, no smijeh joj je ispao lažan i ružan, — ako želite (samo to sigurno ne ćete učiniti). Što se tiče Cvijete, ja nisam tako mislila, kako ste me vi shvatili. Ja sam samo htjela, da vas malo razonodi i da vam prikrati vrijeme (ja vas volim, kao sina). Ona je tako veselo, ljupko, nestašno, bezbrižno dijete, uvijek spremno na smijeh. Ona je u stanju svojom veselošću svakoga zaraziti, to je baštinila od mene. Mi računamo s tim, da ćete vi danas ručati s nama. — Intimno me uhvatila za ruku. — Valjda nam to ne ćete odbiti? Gospodine Valentine, Cvijeta bi se jako žalostila. — Zastala je i zakašljala, a onda oprezno produži. — Gospodine Valentine... Cvijeta tvrdi, da vas je juče vidjela s jednom gospođicom u plavoj kišnoj kabanici ispod ruke. Ona je išla za vama sve do njezine kuće (siromašno dijete, već je bio mrak). Da znate, kako su joj samo lijevale suze, dok mi je to pripovijedala. Curile su, kao potok.

— Kako te nije stid, mama! — U sobu je neočekivano utrčala visoka, mršava djevojčica u bijeloj ljetnoj haljini i bijelim cipelama. — Što će gospodin Valentin misliti o nama? — Zatresla je kratkom, crnom kosom nad tankim, dječačkim vratom sa sunčanim pjegama. — Ti ćeš me natjerati, da opet plačem. Zar ne, gospodine Valentine, da to niste vi bili? Gospodine Valentine!

— Nisam, nisam! — požurio sam se ja da potvrdim, sasvim zbunjen. — Ja sam juče poslije podne bio u kazalištu.

— Poslije kazališta. — Djevojčica je počela glasno jecati. — To je bilo poslije kazališta.

Zbunio sam se još jače i uzvrtio na mjestu. Kiša je stala. Sunce je požudno srkalo rosu s kožnatog oleandrova lišća na terasi, koju su opet zaposjela djeca s pobjedonosnom vikom.

Pokušao sam posredovati:

— Ja se toga ne sjećam, a morao bih se sjećati, kad bi to zaista bilo tako, kako vi kažete. Ja uopće ne poznajem nikakove gospođice u plavoj kišnoj kabanici. Poslije kazališta išao sam odmah na večeru.

— Umiri se, Cvijeta, srce! — Gazdarica zagrli kćer brišući joj rukavom suze. — Ti si se sigurno prevarila, Cvijeta. Zar ne čuješ, što gospodin Valentin kaže, a ti znaš, da gospodin Valentin nikada ne laže. Možda je bio netko sličan na njega?

— A ako vi mene varate? — Djevojčica sumnjičavo zaškilji na mene.

— Ne varam vas. Sasvim se točno sjećam svega, što je bilo sinoć. Večerao sam kiseli bakalar s krumpirovom salatom. Odigrao sam jednu partiju preferansa i popio dvije čaše bijelog vina s kiselom vodom. Zatim sam odmah išao kući.

Gazdarica bojažljivo zapita:

— Ako smetam?

— Mama! — vikne Cvijeta ogorčeno. — Ti zbilja ne znaš, što radiš. Kako se može netko u tvojim godinama tako vladati?

— Ja sam samo mislila... Vi ste mladi, vi ćete se najbolje sporazumjeti sami. No, nemoj vikati.

— Mama!

— Ništa, Cvijeta. Tako se ne govori sa svojom mamom.

Gazdarica je otišla, a Cvijeta je odigrala na klaviru dvije vježbe iz svoje glasovirske škole. Klavir je bio malo raštiman, Cvijeta je srdito lupila rukom po katapultu i spustila poklopac. Etude su se snuždile.

Pogledala me je neodređeno.

— Gospodine Valentine!

— Molim.

— Vi se ljutite na mene?

— Što vi to govorite, gospođice Cvijeta? Kako bih se ja mogao ljutiti na vas?

— Jer me ne volite.

— Ta vi ste još dijete, gospođice Cvijeta. Što je vama danas? Zašto mi tako govorite?

— Da vam donesem kavu? — upitala je gazdarica iz kuhinje.

— Ne, hvala, doći ćemo kasnije, — odgovorio sam ja.

— Ponovite to još jedamput! — rekla je Cvijeta prkosno.

— Što da ponovim, gospođice Cvijeta?

— To, da sam još dijete.

— Pa kad jeste dijete, gospođice Cvijeta. S vama danas nešto nije u redu. Imam li pravo ili nemam? Kako bi bilo, da malo prošećete na svježem zraku prije ručka? Ili da možda malo prilegnete?

— Mama! Mama! — počela je djevojčica da viče, da se udara šakama po glavi i da bježi od zida do zida. — Zar ti ne čuješ, mama? Zašto ti to dopuštaš, mama?

Sunca je nestalo i opet je počelo daždititi. Bio je trinaesti travnja, dobro sam zapamtio taj dan. Vjetar naglo zašumi iznad kuća, zanjiše zavjese na prozorima i zalupi vratima negdje pod nama. Netko je prigušeno pjevao u hodniku. Čulo se, kako cvili lift i kako laje kućepaziteljičin vučjak na mršavu, žutu mačku, koja je čučala na jabuci. Gazdarica je izašla s Cvijetom, koja je još uvijek plakala. S terase su opet pobjegla djeca. Pušio sam cigaretu za cigaretom. Kiša je pljuštila i bubnjala po staklima. Pogledao sam kroz prozor. U dvorištu je stajao visoki, sušičavi krojač iz podruma i gledao tužno u oblake. Kiša ga je nemilosrdno šibala. Bio je samo u košulji, koja mu se priljubila uz mokro tijelo. Vučjak je utihnuo. Mačka je još uvijek čekala na jabuci, i ona mokra. Krojač se pažljivo ogleda oko sebe. Kad vidje, da nema nikoga, hitro izvuče britvu iz džepa i prevuče njom preko grla, kao gudalom. Mačka prestrašeno skoči s grane, a pas divlje zareža. Krojač je nepomično stajao na kiši s krvavom britvom u ruci. Krv mu je curila niz vrat i prsa, i kiša je muklo padala.

DUBOKO, toplo ljeto uokvirilo je grad zlatnim porubima, kroz koje je ružičasto i žitko zračila raskošna vrelina srpnja. Kuće su se treperavim, maglenim velom ogradile od ljudskih pogleda. Golemo, platneno nebo raslo je visoko nad najviše crkvene tornjeve. Prepasno tinjaše u ženskim očima misao na bijeg. Uvečer je kroz ulice strujila raspjevana poplava žagora, koja je opajala. Tužno se objesilo platanino lišće, pokriveno tankim slojem prašine, pod kojom je hlapila svježina. Kavane su konzervirale pokrete i razgovor. Muhe su trudno svjetlucale krilima kloneći se sunca. Na predgrađa je pao crveni, zaparni čar. Golišava djeca trčala su po kržljavoj, uveloj travi. Žene su obnažile nečista, gladna prsa. Uličica pod prozorima našeg ureda suzila se i usijala do bjeline. Pete su upadale u mekani asfalt. Psi su isplazili jezike. Stare žene su cijelo popodne spavale u sobama sa spuštenim zastorima, na kojima se sunčahu dremljivi pauci. Ljeto je satkalo preko grada zlatnu, prozirnu mrežu, u koju je umotalo ljudske bolove i radosti. Tihim, tromim, sklizavim koracima, kao mačke, penjale su se žene uz stube ostavljajući za sobom miris ljeta i žarki ushit. Bile su gotovo sasvim gole pod tankim, bijelim svilenim haljinama. Porozna i šupljikasta, sa sjajnim kapljicama znoja i prašine, njihova je koža prije odbijala od sebe, nego privlačila. Uličica pod našim prozorom nalikovaše usahloj, mrtvoj česmi. U podne je bila potpuno mrtva, samo su mravi (izvlačeći se iz pukotina i podrovanih temelja starih, ruševnih kućerina) žurili preko nje, teško se probijajući kroz ljepljivu, žitku smolu, koja im je žarila nožice.

U sobi je sjedjelo nas četvero za stolom, nagnuto nad žute formulare i folijante, iz kojih je zračila prošlost i gorka sjeta. Oni su nas upoznavali s davnim pomorima i epidemijama, na koje je već pao pepeo zaborava. Još uvijek se znalo desiti, da tajnica zakuca na vratima i naruga se:

— Valentine, kuda ćete na ljetovanje?

— A vi, gospođice Slavka, ako se smije znati?
— Zašto vi mene uvijek zovete Slavka?
— Zato, jer mi se tako sviđa. Zar nije ljepše Slavka, nego Stanka? Kakvo je to ime Stanka?

U predsoblju je gunđao stari podvornik Ivan, koji je danas već triput bio u gostionici ispod našeg ureda, da malo opere suho grlo:

U ribara mokre gaće,
za večeru ne zna šta će...

Tajnica ljutito zalupi vratima, ali nije bila ljuta, nego žalosna. Vrijeme je hitalo noseći ljude, žene, stvari, događaje i želje, ali njoj nikada nije ništa donijelo. Modre žilice na čelu nije joj dospjelo pocrniti sunce, jer su naši prozori bili uski i uvijek zatvoreni. (Za njima je titrao zrak od vreline).

Izlazeći iz ureda nabio sam šešir na čelo, jer mi je sunce žeglo ravno u oči. Niz stube, kad sam se spuštao u donji grad, pratio me cijelo vrijeme jedan plavi golub, koji mi je neprestano slijetao na rame. Djeca su se igrala u šetalištu, na koje padaše preteška hladovina kestenovih krošnja. Sunce je bilo obla, zlatna lopta, s kojom se igrao vjetar. Djevojčice su ga dobacivale jedna drugoj skačući s klupe na klupu. Sunce je bilo nestašno kao vjeverica, kad su djeca pružala ruke za njim preko ograda. Ručavši na brzu ruku, potišten od žege i monotonog, ubitačnog uredskog života, poslije podne sam obično, ako nisam morao natrag u ured, šetao do kasno u noć polupraznim parkom i sjenovitim putovima iza njega. Jesti sira s vrhnjem i šumskih jagoda sa žutim, domaćim vinom smatrao sam svečanošću, kojoj sam se nekoliko dana unaprijed radovao. U posljednje sam vrijeme manje kašljao, nego prije. Vedrina me nije ostavljala ni u najtežim časovima očaja, koje sam uvijek znao nekako prebroditi. Sve češće se javljalo u meni zadovoljstvo nad životom, vjera u sebe, zapaljeni ljetni grohot u vreloj glavi. Večernji žagor ulica naročito me je mogao zanijeti i uljuljati u ružičastu čahuru bezbrige. Išao sam između bezbrojnih, hučnih lica oko sebe sam, hvatao svaki glas i svaki zvuk, smijao se radosno rumenim lutkama u bazarima, brbljavom žuboru tramvajskog zvona, pjegavom električnom svijetlu u krošnjama drveća, crnim, oštrim kućnim sjenama, ženama i sebi, a vjetar mi je češljao kosu i pisao čudna slova po glatkom pločniku. Lijepo je biti mlad i lijepo je živjeti! Nagnuvši glavu koso, vidio sam samo lica, trupove i noge, pružive ženske korake i slatku, tromu večer, koja brza za njima. Glave su plivale nad svijetlom rijekom ulice; bljesnula je gola ženska ruka, zatrubila automobilska trublja, zabubnjao vjetar po staklenim izlozima i potjerao kroz drvored prašne, stare papire i nekoliko prvih uvelih listova. Koraci, pozdravi, glasovi, erotika, smijeh. Živi ulica u reskoj poplavi buke i prerazličitih zvukova, koji gase žute fenjere i bijele sijalice u čudesnom spletu svijetla i mraka, dana i noći.

Kasno poslije podne sreo sam u aleji Bugu sa starim gospodinom, za koga sam ja držao, da joj je otac; s desne strane išao joj je onizak, nepoznat gospodin tridesetih godina (ali je mogao imati i više), s naočarima i sivim šeširom, koji je držao u ruci brišući znoj sa čela. Žarko ljeto pohlepno je srkalo mladost iz Buge. Bila je vedra i živahna, no omršavila je tako jako, da joj je preširoka haljina padala s ramena.

Pozdravio sam. Odzdravivši, Buga reče čeznutljivo, ne okrećući glavu:

— Kako jako mirišu ove rezede!

Stari se gospodin, prolazeći uza me, potužio:

— Vruće je!

— Da, vruće je! — potvrdim ja, jer je gledao u mene.

Buga i gospodin s naočarima neprimjetno su pošli dalje. Zeleni, neugledni cvjetovi rezeda njihali se, premda nije bilo ni malo vjetra.

— Kišu čekaju, — objasni mi stari gospodin, koji je zastao kraj mene, da odahne.

— Kako kišu? — začudio sam se ja.

— Kišu. Biljke naslute kišu tisuću puta bolje od naših barometara. To je ono šesto osjetilo, o kome čovječanstvo sanja od prvog dana svoga postanka. Vidjet ćete, da će još noćas dažditi, ili ja ne znam više ništa. Biljke su najosjetljiviji i najprecizniji seizmograf na svijetu. Zato tako jako rezede mirišu; to je nešto kao nemir ptica pred oluju. To je stroj, koji nikada ne vara. Moj gospodine, vi se možete raspeti, ako hoćete, ali biljka ostaje biljka i životinja životinja, a mi smo samo obični ljudi i ništa više. Ljudi, koji u prirodi ne znače

ništa i do kojih u prirodi nitko ništa ne drži. Što smo mi, vi ili ja, u poredbi na primjer s jednim starim psom ili konjem? Gdje je ta naša toliko hvaljena i isticana nadmoćnost, i u čemu se ona sastoji? Instinkt je bio uvijek snažniji i savršeniji od mašine, i vi to nikako i nikada ne možete spriječiti. No, vas to sigurno mnogo ne zanima?

Očito je bio razgovorljiv i nije mnogo pazio na društvene forme. Primijetio sam skromno:

— Danas mašine već korigiraju instinkte.

Sjeli smo na klupu. Aleja je bila prazna. Raskopčivši kaput, pružio mi je ruku, ne osvrćući se na moju primjedbu.

— Doljanski, umirovljeni željeznički činovnik, — predstavi se on. — Matija Doljanski. Gospodin je sigurno student?

Kad sam ja to potvrdio, on se malo nasmije dodavši:

— To je naime moja naročita sposobnost, da svakome odmah pogodim zanimanje. U tome sam već dotjerao do neke vrste savršenstva. Što vi mislite o antropozofiji?

— O antropozofiji? — upitao sam ja zbunjeno.

— O antropozofiji. Ne znate ništa? Ne smeta. Ja ću vam reći. Ni drugi nisu znali, pa su naučili, a bili su stariji i bedastiji od vas. Antropozofija je u prvom redu univerzalna, što znači sveobuhvatna, a u drugom redu spiritualna znanost, koja nije podvrgnuta nikakovim ovozemaljskim zakonima. Ona se ne ravna po cestoredarstvenim propisima, ne plaća trošarine, kad ulazi u grad, ne potpada ni pod jedno ministarstvo i ne će da prizna državni monopol. Ona je posljednje utočište današnjeg čovjeka, sapetog u jaram materijalizma i teških, svakidašnjih briga, koji treba duhovne higijene i razonode. Šteta, što se nismo dosada poznavali. Što se toga tiče, ja bih vam mogao mnogo ići na ruku. Ne činim to za novac, nego iz čistog idealizma (ili altruizma, kako želite). — Govorio je kao iz rukava, monotono i dosadno, ali s čudnim uvjerenjem i žarom, koji je tinjao na dnu riječi. Brzo je zaboravio na umor i na vrućinu. — Antropozofija je religija budućnosti, moj gospodine. Čovjek može osjećati averziju prema njoj, može biti slijep i gluh za njezine opomene, ali ne smije negirati njezino golemo značenje za razvitak suvremenog čovječanstva. Danas postoje tomovi knjiga o selenju duša i o utjecaju podsvijesnog na ljudski život, iako je za mene psihoanaliza pornografija i besmisao. Dopustite, da vas upoznam.

Buga i njezin pratilac vratili se i stali kraj nas. Buga reče prekorno:

— Ti, tata, sigurno gnjaviš gospodina s antropozofijom. — Zatim se okrene k meni. — Morate mu oprostiti, antropozofija je njegova bolest. Jesam li pogodila?

Gospodin s naočarima se ljubazno nasmiješio.

— Magister Haman! — rekao je on predstavljajući se. Imao je lijepe, bijele zube, koji su oštro odudarali od crnih, podrezanih brkova. — Gospođica Buga je strašno stroga.

Bio sam u velikoj neprilici. Ništa od svega toga, što se tako iznenada desilo, nisam očekivao. Zbunjeno sam gužvao šešir u ruci. Okretao sam se na mjestu, ne znajući, što da učinim s rukama, koje mi smetahu. Magister Haman je brisao naočare.

Gospodin Doljanski se uvrijeđeno namrštio:

— Neprilika je u tome, što vi, današnja generacija, imate smisla samo za ono, što je stvarno i svakome pristupačno. Antropozofija je nauka, koja korigira kršćanstvo i koja je po svojim plemenitim intencijama i strogoj etici bliza sredovječnom asketizmu, samo što je od njega raznolikija i humanija. Ja sam o tome mnogo čitao i razmišljao, i vrlo dobro znam, što govorim. Vi ste najutilitarističkija i najlukrativnija generacija u povijesti čovječanstva, i to vam svakako ne služi na čast. — Slina mu je prskala iz usta; lomio je jezik, dok je izgovarao teške, duge, strane riječi, koje je on nekako naročito naglašavao, gutajući slova i završetke riječi; ispalo mu je umjetno zubalo i jedva ga je opet namjestio s obje ruke, ali nije prestao govoriti i nije se dao smesti. — Što znači taj tvoj ton, molim te, Buga?

— Ne ljuti se, tata. — Buga priđe k njemu i metne mu ruku na rame. — Nisam te htjela uvrijediti.

Pošli smo zajedno dalje, Buga i magister Haman sprijeda, a njezin otac i ja za njima.

— Tako sam žedna! — reče Buga žalostivo.

— Dopustite! — pokušao sam ja svratiti pažnju na sebe. — Ja sam tako iznenada (a sigurno i protiv vaše volje) zapao u vaše društvo, pa mislim, da bi bilo najzgodnije... — Ne našavši pravu riječ, produžim brzo, osjećajući, kako sve više crvenim. — Stran čovjek uvijek smeta u intimnom društvu. Sam sebi postaje nepotreban u izvjesnim slučajevima. — Govorio sam banalno i nepametno, kao da govorim naučenu

lekciju iz udžbenika za otmjeno vladanje; osjećao sam to, ali mi ništa pametnije nije htjelo pasti na um.

Magister Haman se ponovno ljubazno nasmiješio (mahao je bijelim rukavicama po zraku). Gospodin Doljanski me je uhvatio za ruku.

— Što vi to govorite? — začudio se on, namjerno glasno. — Jesmo li mi pozvali vas, ili vi nas?

Buga se okrene k meni.

— Zar smo mi strani ljudi, gospodine Valentine? Vi se volite šaliti, ili nas želite uvrijediti. — I pritom me je pogledala u oči. — Ja sam čak vaš dužnik, ako se to može tako reći. Zar su za vjerovnika dužnici stranci? Da su neprijatelji, to bih još mogla razumjeti, ali u našem slučaju (ja mislim) da to ni pogotovo ne dolazi u obzir. Ako sam dužnik, ja ću se i odužiti. Smijemo li vas sada još jedampu pozvati, da nam se pridružite?

— Ne sjećam se, — promucao sam ja. — Kakav dužnik?

— No ima još vremena, pa ćemo vidjeti. — Buga se nasmijala. — Dužna vam svakako ne ću ostati. Ja ipak mislim, da vi znate, o čemu se radi.

Radoznalo me je gledala u oči. Gospodin Doljanski nije puštao moju ruku, očito sam mu se svidio. Izbliza Bugino je lice bilo malo staro i čeznutljivo. Nešto neveselo i umorno gorjelo joj je i gasilo se u očima, koje su gledale otvoreno i srdačno. To me je još više bunilo.

— Kako vi želite! — odlučio sam konačno, a gospodin Doljanski me povuče za sobom.

U paviljonu smo pili hladno crno pivo. Iza nas su gorko i ljepljivo mirisali ocvali jasmini. Sunce, žareći cijeli dan nad gradom, sjelo je trudno na rub planine i obrisalo znojno, zlatno čelo. Naslonilo se na široko stablo, glavu je položilo u toplu, rosnu travu i odahnulo zadovoljno, kao čovjek, koji je stigao na kraj puta, motreći zlatno-krvavi trag, koji je ostavilo za sobom. Zatim je žurno zamaklo u mrak. Predvečer je dunuo tih, prohladan vjetrić, koji naježi Bugine gole ruke. Oplela ih je u prvom sumraku oko glave, kao vijenac. Magister Haman je bio vrlo prijatan i jednostavan gospodin, koji se za sve zanimao. Mora da je bio u dobrim odnosima s Bugom i njezinim ocem, jer je razgovor između njih tekao prirodno i srdačno, kao između starih znanaca. Ne bi se baš moglo reći, da je bio lijep. Njegova mala, kržljava, ptičja

glava prije je odbijala od sebe, nego privlačila. Kad je skinuo naočare, primijetio sam, da je malo razrok. Žutim, tubastim prstima bubnjao je nestrpljivo po stolu. Samo mu je glas bio nevjerojatno zvučan i pun. Tim glasom on je i nehotice privlačio pažnju na sebe. Kad je govorio, tiho i jednostavno, gledajući nekuda u stranu, a nikada u onoga, s kim govori, okretale su se radoznale glave sa susjednih stolova prema nama. Taj glas i skoro neprirodna bjelina zubi bilo je ono, što je osvajalo na njemu. Sad, kad je sjedio uza me, vidio sam, da je mnogo stariji, nego što sam to u prvi čas pomislio. Bore su mu se usjekle u lice i išle sve do usnih kutova. Iako je moja pažnja uglavnom bila uperena na Bugu, htio sam se upustiti s njim u razgovor, ali me je u tome sprečavao gospodin Doljanski, koji me nikako ne puštaše na miru. Kad su Buga i magister Haman otišli na terasu plesati, gospodin Doljanski mi je »u povjerenju« saopćio, da on pivo ne voli i da ga pije samo zbog nas, jer ga mi pijemo i jer ne će da žalosti Bugu. On voli vino, a pivo mu se zapravo gadi. Kod njega je potreba vina neke vrste uslovni refleks (ako se to može tako nazvati), koji je vezan uz razgovor. Čim malo dulje govori, odmah osjeti želju za vinom. Predodžba razgovora vezana je u njemu s predodžbom vina tako, da se jedna ne može pojaviti bez druge i da se ne mogu rastaviti. To je po svoj prilici zato, što je on, dok je bio mlađi, puno razgovarao i puno pio. Njemu se taj magister Haman ni malo ne sviđa. Vrag neka ga zna, je li on uopće magister ili nije. Nikada ne radi ništa, uvijek ima novaca, njemu se ni malo ne sviđa njegova sumnjiva, šiljasta njuška, koja sigurno ne misli dobro. Buga ga je negdje našla i dovela sa sobom kući, ali njemu bi bilo milije, da se nikada u životu nije sreo s njim. Ja sam mu mnogo miliji, jer imam iskreno, dobro lice, koje ne može lagati. Ja sam sličan mladićima njegova doba, a magister Haman je sumnjivi probisvijet, s kojim nije dobro sjedjeti za istim stolom. Zašto ja ne plešem s Bugom, zar ja ne znam plesati?

— Ne znam.

To mu se još više sviđa, jer ni on nikada nije znao plesati. Čovjeka, koji malo ozbiljnije shvaća život, ples zapravo vrijeđa i stid ga je plesati. Kad bih se bavio antropozofijom, bilo bi mi jasno mnogo toga, što mi danas nije jasno i o čemu danas i ne slutim. Pomoću antropozofije čovjek postaje vi-

dovit. Budućnost je jasna pred njim. Sve nevolje i brige otpadnu odmah. Čovjek se kroz sebe pomlađuje i preporađa. Vid mu se razbistri, a vid je ono najvažnije i najplemenitije kod čovjeka. Jesam li primijetio, kako magister Haman skriva svoj razroki pogled od nas naočarima? Mislim li, da je to nenamjerno? Treba se čuvati razrokih i riđih ljudi, premda i kod njih može biti iznimaka. Ali zar iznimke nisu samo zato, da potvrde pravilo?

Ispili smo čaše i gospodin Doljanski predloži, da prijeđemo na vino.

— Vino je ozbiljnije i teže, — objasni on. — Meni se od piva spava, a od vina postajem svježiji i življi. I misli mi nekako postaju hitrije i lakše. Uopće se sav osvježim i preporodim.

Kad su se Buga i magister Haman vratili, gospodin Doljanski mi je već pripovijedao o odličnom, starom fruškogorskom muškatu, koji je on pio, dok je bio glavar u jednom selu nedaleko Iloka. Bio je prvi put u gostima kod nadšumara, koji je imao veliki vinograd (skoro tri jutra) čistog muškata i traminca. Sjedjeli su za teškim hrastovim stolom u nadšumarovoj radnoj sobi, koja je gledala u vrt, pun mladih jabuka i krušaka, jeli suhi sir, slaninu, raženi kruh i pili sedamgodišnji muškat bez vode i bez sode. Čaše su bile plitke i bijele, a vino se u njima tamno, mutno zlatilo, kao med. Kad je ispio prvu čašu, ostao mu je u ustima sladak, mirisan okus zrelih muškatovih boba (nikada još nije pio tako mirisnog i tako slatkog vina), koji se topio na jeziku i sladio. Jedna čaša tražila je drugu, jedna boca drugu bocu. Počeli su poslije ručka, a rastali se pred zoru. Što je dalje bilo, toga se gospodin Doljanski više točno ne sjeća, a i malo ga je sram govoriti o tome. U hodniku, izlazeći iz nadšumarove kuće, učinilo mu se, da ga netko hvata za leđa i vuče natrag. Okrene se, ali nije bilo nikoga. Nadšumar je išao pred njim, malo pognut i visok, držao u ruci upaljenu svijeću, nekako čudno, neprirodno šutio i izbjegavao njegov pogled.

— Sebastijane! — Tako je bilo ime nadšumaru, s kim se te večeri pobratio. — Zašto zbijaš šale sa mnom?

Ali nadšumar nije odgovarao gledajući ustrajno pred sebe i držeći u zraku ukočenu desnu ruku, u kojoj je nesigurno gorjela svijeća. Pogledavši ga pažljivije, gospodinu Doljanskom se učinilo, da i s njim nešto nije u redu. Malo

je hramao idući (no ne mičući se s mjesta, nego kružeći u hodniku od zida do zida), što po danu nije primijetio kod njega, a oči su mu pod zlatom obrubljenim naočarima stakleno gledale pred sebe. Gospodin Doljanski pođe prema njemu, ali u isti čas osjeti opet ruku na ramenu, koja ga povuče natrag. Jedva se uspio održati da ne padne.

— Sebastijane, brate u Kristu! Tako li se ti dakle šališ sa svojim gostima? — Gospodin Doljanski je bio žalostan i uvrijeđen.

No s nadšumarom se zbivalo nešto čudno i neobjašnjivo. Najprije mu je pala ruka sa svijećom, koja se u padu ugasila, te je u hodniku nastao mrak. Zatim je netko (u mraku nije mogao razabrati tko, a i nije se čuo nitko) vukao gospodina Doljanskog desno i lijevo, naprijed i natrag, gurao ga od zida do zida i od vrata do vrata, samo mu nije dopuštao izaći iz hodnika. U toj borbi, u kojoj je nekoliko puta udario glavom po nekim nevidljivim, tvrdim predmetima (puškama, jelenjim i srnećim rogovima, zimskim šumskim pejzažima i svijećnjacima bez svijetla), koji su visjeli po zidovima, najedamput je nabasao na neki živi, pokretni trup, koji je ležao na podu i potmulo zaječao, kad je gospodin Doljanski sustalo sjeo na njega. Što je najzanimljivije, glava mu je bila savršeno bistra i jasna, samo se tanka omaglica, kao prozirna pjena, prevukla preko mozga, koji je požudno zaronio u san. Kuća je spavala, ne dajući se smetati od njih. U zoru ga je probudila studen i nadšumarovi lovački psi, koji su mu lizali lice i nos i izujedali ga po cijelom tijelu, ušavši kroz otvorena vrata u hodnik. Pod njim je ležao modar i već skoro ugušen nadšumar. Strčale se oko njih sluškinje i četiri nadšumarove kćeri glasno vrišteći, rastjerale pse, počele ih polijevati vodom i trljati vinskom rakijom, izbacile bez mnogo obzira gospodina Doljanskog kroz vrata napolje (u vlažnu, već budnu jutarnju šumu), a nadšumara odnijele u krevet, gdje je jedva došao k sebi, ali sedam dana nije mogao nikuda iz kuće.

Tako se svršilo prvo poznanstvo gospodina Doljanskog s iločkim muškatom, ali moglo se i gore svršiti. Razumije se, da ga nadšumar nikada više nije pozvao k sebi, a objektivno uzevši, zar je on tu što bio kriv? A ako je bio, kolika je njegova krivnja? Ne snosi li najveći dio odgovornosti ipak sam nadšumar, koji je znao, kakvo je vino, a nije ga htio unaprijed upozoriti? Što ja mislim o svemu tome?

— Opet o antropozofiji? — upitala je Buga, sjedajući među nas, ovajput malo zlobno. — Što će gospodin misliti o tebi, tata?

— To se tebe ništa ne tiče! — odgovorio je gospodin Doljanski. — Gospodin je moj prijatelj. Uostalom, gdje to stoji, da ja ne smijem govoriti ni o čemu drugom, nego samo o antropozofiji? Tko meni može zabraniti, da ja govorim i radim, što hoću?

— Ako to nije protiv interesa cjeline. — Magister Haman se ljubazno nasmiješi. Bijeli zubi bljesnuše mu u mraku. Pogledao je na uru i zabrinuo se. — Za deset minuta devet. Gospoda će mi morati oprostiti, ali meni je zaista već vrlo kasno. Hoćete li se srditi, Buga, što ću vas morati ostaviti? Ustao je i oprostio se. Njegov vitki, maleni stas okretno je promicao između bijelo oličenih stolova i stolica. Zatim ga progutaše golemi džbunovi jasmina, za kojima se crnila noć.

— Čudan čovjek, — reče gospodin Doljanski. — Što mu samo bi, da je tako brzo otišao?

— Tko bi to znao? — Buga je potražila svoju čašu i nasmijala se. — Hoćete li me ponuditi jednom cigaretom? Hladno je! — doda zatim i složi ruke na sto.

Srebrnasta mjesečeva potkova naherila se nad paviljonom. Glazba je nujno svirala. Jedno vrijeme, tužno, tamno i zamišljeno, kao da plače, svirao je samo saksofon. Bila je prekrasna, bljedičasta, zvjezdana noć. Žuto, zlatno i toplo sjale su oči ljubavnih parova u mraku ispod terase.

Neočekivano Buga mi metne ruku na rame.

— Jako mi je drago, da smo se konačno upoznali. Možda je onako bilo romantičnije, ali ovako je prirodnije. Ispočetka je bilo originalno i zanimljivo, no kasnije se već izrodilo i postalo dosadno. Nemojte me krivo shvatiti. One su me ruže jako razveselile. Odmah sam znala, da ste vi taj nepoznati, čim me je djevojka probudila. Još jedamput vam hvala, bilo je vrlo lijepo od vas.

— O čemu vi to govorite? — upitao je ljubomorno gospodin Doljanski.

— O antropozofiji, tata. — Buga se ugrize za usnicu. — Hoćemo li skoro kući, zima je? — Okrenula se k meni. — Jesam li pogodila? Glavno je, da smo se konačno upoznali, a da to nije ispalo (nakon svega onoga) komično.

Dok smo silazili u grad (alejom, na kojoj smo se pred kratko vrijeme sastali), gospodin Doljanski se sjetio starog rizlinga, koji je pio u požeškom kraju, i počeo je opet govoriti o uslovnim refleksima, za koje je on znao još prije Pavlova, i o telepatiji, koja se već danas primjenjuje i u radiofoniji i medicini. Išli smo u redu, Buga u sredini, gospodin Doljanski s desne, a ja s lijeve strane. Šljunak je škripao pod našim koracima. Da li je to bio zaista mjesečinom posrebreni šljunak ili smrznuti snijeg, kojim gaze naše izgubljene, umorne stope? Lišće je bilo teško od srebrne rose, koja se slijevala niz njega. Hodali smo po mutnom, rijetkom srebru, koje nas pritiskaše k zemlji.

— Ipak vi niste običan čovjek! — reče iznenada Buga. To je smelo gospodina Doljanskog, koji uvrijeđeno zašuti. Jedan se automobil lagano uspinjao uz brijeg.

NETKO viknu za mnom:

— Valentine!

— Izvolite, gospodine profesore!

U platnenom ljetnom odijelu, s kupaćim kostimom i Mannovom »Smrću u Veneciji« pod pazuhom, vraćajući se po svoj prilici s kupanja, profesor Jelenić se požuri za mnom.

— Dugo vas već nisam vidio. Promijenili ste se i dobro izgledate. Vidim, da imate novo odijelo, to mi je drago. Uvijek mi je bilo žao, što ste se morali onako zlopatiti u gimnaziji. Vidio sam, da u vama ima energije za tri druga čovjeka, samo je ne možete ispoljiti. Bijeda je lijepa samo u romanima, nemojmo se zavaravati. U životu je ona ružna i krvava. Sasvim točno vas se sjećam, premda je odonda već prošlo tri, četiri godine.

— Dvije.

— Samo dvije? Svejedno. I mjesto sam zapamtio, na kome ste sjedjeli. Što je naročito zanimljivo, ja se vas sjećam još iz nižih razreda. Vrlo mi je milo, da ste se uspjeli afirmirati u životu; nemam razloga da vas varam. Bacate li još uvijek krv?

— Ne bacam.

— Jeste li se liječili?

— Nisam.

— Sjećam se, da ste onda vrlo slabo izgledali. To je bio glavni razlog, da Dražić nikako nije mogao prodrijeti sa svojim intrigama protiv vas. Taj čovjek spada svakako među najpodlije ljude, koje sam ikada sreo u životu. Vi se sada nalazite na sveučilištu?

— Još zasada.

— A ne kanite ga svršiti?

— Mislim, da ga svakako hoću svršiti, samo vam ne mogu točno reći kada. Ja nikada nisam bio naročito uzoran đak, vi to znate.

— Studirate filozofiju?

— Najprije sam studirao filozofiju, ali sad sam već prešao na pravo. No bilo bi puno bolje, da sam ostao kod filozofije. Ni jedno ni drugo me baš mnogo ne privlači. Kako vidite, nisam se »ozbiljno prihvatio posla«, kako biste vi to rekli, pa eto.

— Ali zaista dobro izgledate. Tko mi je to rekao, da ste dobili namještenje u Statističkom uredu? Čekajte, nije li tamo namješten i neki gospodin Drndarski, mislim, da mu je ime Franjo, moj negdašnji kolega sa sveučilišta?

— On je u računovodstvu, a ja sam u zdravstvenom odsjeku.

— Sad se sjećam, on mi je govorio o vama. I na njega ste učinili vrlo dobar dojam. Ja sam uvijek vjerovao, da ćete vi dobro proći u životu. Vi se ne plašite napora i ne birate sredstva, kad se radi o tome, da ostvarite ono, što ste naumili. Molim, to je moje lično mišljenje, koje ne čujete danas prvi put i koje ne mora biti točno. — Kiselo je razvukao usta na smijeh. — Što kažete na Dražićev slučaj?

Pogledao sam u njega i začudio se:

— A što se desilo s gospodinom Dražićem? Ja ne znam ništa.

— Zar je moguće, da vi to ne znate? Gdje vi živite, čovječe, kad ne znate, što se oko vas događa? Dražić se već sedam mjeseci nalazi u ludnici. Zapravo nije lud, ali je zapao u takvu depresiju, da nedjeljama i mjesecima ne progovori ni s kim ni riječi (što nije daleko od ludila). Držim, da je ta katastrofa kod njega pretežno seksualne naravi. To je lijepa satisfakcija za vas. Dražić vam je priredio mnogo prijatnih časova. Možda nije lijepo od mene, da ja ogovaram svoga kolegu pred vama, njegovim i svojim bivšim učenikom, ali ima stvari kod njega, koje treba zbilja iznijeti pred javnost i žigosati. — Hitro je skočio s Dražića opet na mene. — Već nekoliko puta sam vas vidio s jednom vitkom, lijepom crnkom, koja se jako intimno naslanjala na vas. No to su vaše lične stvari, u koje također nije lijepo ulaziti. Drago mi je, da smo se vidjeli. Čitate li još uvijek onako mnogo, kao nekada, dok još niste bili zaljubljeni? Kako vidite, ja izučavam Manna. — Pokazao je rukom na knjigu pod pazuhom. — Malo težak stil, koji umara, možda malo odviše analize i lirike na račun radnje, ali djelo inače od kapitalne vrijednosti. Vama je poznato, da sam ja uvijek inklinirao k nje-

mačkoj kulturi. To je narod, koji najviše odgovara mojem moralnom uzoru. — Naglasio je važno posljednje rečenice. — Dakle, čitate mnogo?

— Čitam, gospodine profesore.

— Da vas dulje ne zadržavam (evo baš moga tramvaja), do viđenja, Valentine! — Pružio mi je ruku.

— Zbogom, gospodine profesore!

NE BI se baš moglo reći, da sam u to vrijeme bio bez prijatelja. Koliko god čovjek pokušava, da se ogradi od ljudi, ima slučajeva, kod kojih se poznanstvo nikako ne može izbjeći. Takav je odnos bio između mene i mojih drugova u uredu, s kojima me je vezao isti život, ista sudbina i iste brige, radosti i žalosti. Živeći iz dana u dan zajedno, mi smo brzo poprimili iste navike, isti način govora, iste riječi, kojima smo izražavali čuđenje, bijes, veselje ili bol, iste mržnje i iste ljubavi. Čak smo i fizički sve više nalikovali jedan na drugoga. Išli smo svi pogrbljeni, jedno rame smo držali više, drugo niže, prerano smo počeli sijediti i ćelaviti, lica su nam se stanjila i požutjela, tužili smo se, da nam oči sve više slabe, da nam je ujutro uvijek teško ustati iz kreveta, da dobivamo hemeroide od sjedenja i loše probave i da nam pluća nikako nisu u redu. Kao svi ljudi, koji mnogo žive sami, nismo puno govorili i nismo voljeli ljude, koji puno govore. U mirnim, starinskim gostionicama gornjega grada, gdje se toče teška, stara, slatka domaća vina i gdje ure glasno kucaju na zidu, osjećali smo se najprijatnije. Tamo se vrijeme zaustavilo na ulazu. Svijetlo je prodiralo kroz male, niske prozore na prazne stolove i stolice, na koje se rijetko naslanjala čija pijana glava. Budući da smo svaki dan bili zajedno, dosadili smo jedan drugome i smetale su nas naše vlastite riječi i kretnje, koje smo otkrivali jedan kod drugoga. Željeli smo, da se nešto promijeni u tom lijenom, ustajalom, monotonom, zagušljivom životu, koji se teško naklonio nad nas, kao voda nad tijelo samoubojice. Naše je prijateljstvo nastalo više od nužde, od zajedničkog života i zajedničkih potreba, nego namjerno, trpili smo ga kao nešto, što nam je nametnuto spolja (protiv naše volje i nauštrb naše slobode), i čekali smo prvu zgodnu priliku, da ga se otresemo.

Prijatelja, koje sam zadržao iz gimnazije, bilo je malo, a i tih sam se klonio na ulici, kad bismo se sreli. Nisam ih volio, a ni oni nisu voljeli mene. Oni su to otvoreno pokazi-

vali meni, a ja njima. Lažnu, namještenu učtivost ljudi i žena, iza koje nije nikada postojao adekvatan osjećaj, davno sam već prozreo i prezreo. Bili smo ravnopravni protivnici, koji nisu skrivali jedan od drugoga svoj prezir i mržnju. Smiješeći se slatko, mi smo govorili jedan drugome najteže uvrede i psovke. Rukujući se, pljuvali smo jedan drugome hladno u lice, s nevjerojatnim mirom i ozbiljnošću. Trulo i lažno bilo je sve, što su ljudi govorili, pisali, molili, računali, gradili, rušili, kopali, davali ili obećavali. Kad su sagradili kuću, da jedamput u životu legnu u krevet pod svojim krovom, bili su već zreli za grob. Kad su došli u najljepše godine, bili su već siti života. Lagali su o sreći i zadovoljstvu, da pobude zavist kod drugih, a bili su zapravo nesretni, gladni, prezaduženi i ogorčeni na život, koji se odnosio prema njima hladno i neprijateljski. Trgali su jakim, zvjerskim zubima krvavo, još toplo i sirovo govedsko ili svinjsko meso, kupovali ženama zlatne ogrlice, prstenje, srebrne lisice i svilu, gušili se od dugova i mjenica, od kožnih i spolnih bolesti, koje su skrivali od drugih, i život im je tekao strahovito bridak, kratak, prazan, monoton, bezizgledan i sramotan. Mjenice su nosili mjesto iskaznica i knjiga, mjenice su oblačili, na mjenicama su spavali, mjenicama se pokrivali, mjenicama su brisali usta mjesto ubrusima, u mjenicama su nosili zamotan kruh za doručak i svoje blijede, nezanimljive fizionomije, koje su požutjele od vremena i prašine. Bili su bankiri, tvorničari, advokati, suci, liječnici, profesori, činovnici, obrtnici ili obični siromasi, kao poplava vuklo ih je vrijeme za sobom, svi su žudjeli za tuđim ženama, za ogromnim, neobičnim bludom, koji će zaprepastiti svijet, za stranim zemljama i za bogatstvom, koje će ih spasiti prezaduženosti i bijede. Nosili su ulicama (pod kaputima i košuljama) svoje brige, bolove, radosti, ekceme, gonoreje, želučane katare, šećerne bolesti i paklenu želju za mladim ženskim mesom, ali pokazivali su samo obrijana lica, bojadisane brkove, odjeću i obuću, koju su kupili na otplatu, zlatno zubalo i bijele posjetnice, na kojima je uvijek bilo nešto krivotvoreno ili izmišljeno (ili ime, ili zanimanje, ili stan). Vidio sam ih gole, dlakave, mlohave, krivonoge i tankonoge, trbušaste, ćelave i krezube, kako šeću po svojim praznim, hladnim sobama i misle o sreći, na koju nisu naišli od svoga djetinjstva. Svi su se oni morali beskrajno mnogo poniziti, naplakati, najadovati

i namoliti, dok su uspjeli doživjeti trideset ili četrdeset godina. Čekala ih je siva, studena, bezoblična i očajna starost, u kojoj urla zimski vjetar nad mrtvim dimnjacima i pada prvi, radosni snijeg djetinjstva, koje su pokopali zajedno s vjerom u sebe i u svoj životni cilj. Imao sam prijatelja i nisam ih imao. Među ljudima sam išao sam, prazan i odsutan. Bio sam kao mrtvac, koji je iznenada, nikome potreban, poslije pedeset i stotinu godina, koje je prospavao u grobu, zabavljajući se raspadanjem i trulenjem, oživio. Za pijanih noći ljudi, s kojima sam se sretao, gubili su konture, oblike, udove, prsni koš i trupove. Mjesto njih išle su ulicama, koje su plakale od čame, same velike, male, učmale, grbave, lakome, zaplašene, cinične, lukave, posprdne, neuljepšane i gladne glave. Netko lud i u isto vrijeme ingeniozan vukao ih je na koncima za sobom po taktu neke groteskne, fantastične glazbe. Ljudi su igrali kao klowni, davili su jedan drugoga, urlikali zvjerski i pohotno, silovali male, krvave, nage djevojčice, koje su očajno plakale. Nikada nisu bili gladni, ali su znali govoriti o gladi lažno, patetično i profesionalno, kad im je to bilo potrebno, te lagati sramotno i bestidno (u malim krčmama i vinskim podrumima) o društvu, koje treba reformirati, o novoj književnosti, glazbi, nauci, darwinizmu i fašizmu, kad im je to moglo koristiti. Svi su uglavnom (neposredno ili posredno) živjeli na tuđi račun i ponosili se time. Jedamput su živjeli na račun roditelja (kotarskih sudaca u provinciji, učitelja, općinskih bilježnika i umirovljenih poštara), koji nisu smjeli imati svog života, da njihovu životu ne uzmanjka ništa; drugi put na račun manje spretnih drugova, koje su također izdržavali njihovi manje spretni, uvijek inferiorni roditelji. Različita su bila njihova imena, zanimanja, stanovi ili fizionomije, ali svi su htjeli i tražili isto: da njima bude dobro. Ide li to na štetu drugoga ili cjeline, to se njih nije ticalo, iako su im usta bila puna lijepih riječi o dobru cjeline i o napretku čovječanstva, za koji su spremni sve žrtvovati. Nisu znali za dužnosti ni za tuđe interese, za besnene noći i strašnu zbiljnost bijede, koju ne može ništa uljepšati ni ukrasiti, no govorili su papirnato i lažljivo o reformi društva, koja je pred vratima, jer od toga nisu mogli ništa ni dobiti ni izgubiti. Bili su paraziti, a optuživali su druge zbog parazitizma. Poslije svakog sastanka s njima prao sam dugo i gadljivo ruke kod kuće i odlučivao po stoti put,

da ću jedamput zauvijek prekinuti s njima, ali sam uvijek bio premalo hrabar i odlučan, da to zaista i učinim. Znao sam, da je sve ono, što oni govore, laž, da se oni služe velikim riječima, da sakriju svoje neznanje, da su takova lica, kao što su oni, vječna (uvijek ih je bilo i uvijek će ih biti), i da se moram pomiriti s činjenicom, da njih ni jedna oluja ne će zbrisati s lica zemlje, no u društvu s njima redovno mi je ponestajalo riječi, uvijek sam se zbunio i zaboravio na ono najvažnije, što sam htio kazati. Oni su to znali i iskorištavali su to. Instinktivno su slutili otpor u meni, koji se dizao protiv njih, i zaglušivali ga izmišljenim argumentima i statistikama, koje su krivo tumačili ili krivotvorili. Pristajali su uvijek uz onoga, tko je bio jači, a jer ja nikada nisam bio jači, uza me nisu nikada pristajali. Znao sam, da sam nemoćan protiv njih i klonio sam ih se, a oni su samo to i čekali.

Zvali su me:

— Valentine, što se to s tobom dogodilo?

— Valentine, posudi mi deset dinara.

— Valentine, pozovi nas na čašu vina. Što nas tako krvnički gledaš?

Njihove glave nezdravo su se sivjele na pločniku, na kome su zaostale (za ženama, koje su se gubile u mraku) nežive, svilene ženske noge i neobično široki, znojni bokovi.

— Tko je ona djevojka, Valentine, koju svaku večer pratiš kući? Dakle, hoćeš li nas pozvati na čašu vina?

Upoznavši se s Bugom, trebao sam mnogo više vremena, nego dosada, a to sam mogao postići samo tako, da zaštedim na snu. Nove navike i potrebe ušle su u moj život, koji se izmijenio i obnovio. Skoro svaku večer čekao sam Bugu, kad je izlazila iz ureda, pratio je redovno do kuće ili na šetnju, odlazio s njom u kinematograf ili u kazalište, kupao joj cvijeće i sitne darove (zlatninu i srebrninu), kojima se ona uvijek vrlo radovala. Tijesno smo se sprijateljili i zbližili. Dolazio sam često k njima u kuću i igrao s njezinim ocem šah ili preferans, pio čaj s rumom, bermet i domaću šljivovicu, ostajao kod njih na ručku ili na večeri. Katkada nam je pravio društvo magister Haman, koji je znao vrlo živo pripovijedati o Heidelbergu, Münchenu i Parisu, gdje je dugo vremena studirao, o Veneciji, Asisi i Toskani, u kojoj je jedne godine proveo čitavo ljeto. Magister Haman bio je obrazovan, učtiv, taktičan i ugodan gospodin, koji nikada nije nikome nametao svoje mišljenje, koji je bio uvijek ljubazan i korektno odjeven, smiješeći se neodređeno i elastično, kad bi se gospodin Doljanski upustio u svoja razmatranja o budućnosti čovječanstva ili potrebi duhovne higijene društva, koje je zašlo na stramputicu. Sušeći na prozoru tamnu, tešku kosu, koja je pucketala na suncu i mirisala po divljem cvijeću, voću, vjetru i suncu (miris gorak i vreo), s dugačkim, gipkim, nemirnim bokovima djevojčice, koja se penje u voćnjaku na jabuke i na šljive, Buga je gledala u ravni krov susjedne kuće, gdje su se sunčali golubovi, a oči su joj bile mračne, čeznutljive i tople, kao bademi. Male, jedva primjetljive bore na licu svjedočile su, da Buga stari. Kad se žurila u tankoj kućnoj haljini i papučama s niskim peticama po sobi, iskoračujući cijelom nogom i prenoseći svu težinu tijela na tu nogu, mnogo me je podsjećala na maćuhu, iako je bila viša od nje i crna. Najčešće dobre, žalostive i nježne, oči su joj, za hladnih dana, kad je padala kiša, blistale umorno i okrutno, ne primjećujući nikoga oko sebe. Tada me je skoro plašila. Išla je uz mene, a bila je odsutna, dodirivala me hladnim rukama, govorila sa mnom i smijala se, ali ja sam znao, da ona misli na nešto drugo, i brzo sam zašutio, što je ona jedva dočekala. Vrlo rijetko je među nama dolazilo do intimnijih odnosa. U tamnoj veži ili predsoblju, kad me je kasno u noći pratila do vrata, ona me je katkada znala dugo, požudno, pijano i mahnito ljubiti u usta. Propinjala se na prste, jer je bila niža od mene, i unosila mi se u oči cijelom, malo nujnom i umornom glavom, na koju je padala topla sjena kose.

— Valent, hoćeš li me čekati sutra ujutro? — Svi su me zvali Valentin, samo me je ona zvala Valent, i izgovarala je to ljupko i ozbiljno, možda samo malo izvještačeno. — Valent, hvala ti na ciklamama, ti si uvijek tako dobar.

Njoj za volju počeo sam te zime učiti plesati. Na parketima sam bio tvrd, glomazan, spor i nespretan, smiješno sam se okretao oko sebe i crvenio se od srama. Bila mi je tuđa i neprijatna sentimentalna salonska glazba, ali sam se, Bugi za volju, oduševljavao njom. Dok smo išli kući, ona me je tješila:

— Tvoja je glavna pogreška, da ti ne vjeruješ dovoljno u sebe. Ti si pretjerano malodušan, patiš stalno od nekih nerazumljivih kompleksa sebezapostavljanja i sebemučenja, bojiš se svojih vlastitih riječi i činova; zbog toga najviše stradaš u životu i ispadaš smiješan. — Pogledavši u mene, ona se nasmijala. — Valjda mi vjeruješ, Valent, da ti se ja ne rugam? Pogledaj me u oči.

Pozna jesen nabacivala se na nas vlažnim, uvelim, satrulim lišćem i daždom. Gorski vjetrovi zviždali su kroz drvorede i stezali lice ledenim obručem. Prošle je noći pao prvi snijeg, koji se preko dana otopio. Kuće su se zamotale u predzimsku zebnju i nemir. Na uglovima je mirisalo pečeno kestenje, kraj kojega je Buga svake večeri zastajala. Poslije lišća umrlo je jako mnogo grudobolnih u bolnici na Brestovcu. Još prije tri dana šetali su na prosinačkom suncu, smijali se, mislili o budućnosti i vjerovali, da će ozdraviti. Dan prije smrti bili su čak naročito gladni. Pojeli su nekoliko meko kuhanih jaja, dva komada kruha s maslacem i medom i dvije šalice mlijeka. U krevetu su čitali Kellermanna i Sudermanna i nadali se, da će u proljeće, kad procvatu plavi jorgovani i bijelo smilje, sjedjeti kod svoje kuće na balkonu, u vrtu ili jednostavno na stolici u dvorištu, tko nije imao balkona ni vrta, mirisati sunce i cvijeće, slušati zuj muha i cvrkut vrabaca, gledati modro nebo i zelene krošnje drveća, spavati, jesti, piti, pjevati i smijati se, kao svi drugi zdravi ljudi na svijetu. Umrli su misleći na svoje djetinjstvo, kad su jeli zelene rane šljive i kruške u malim selima uz Dravu, Savu, Kupu, Vrbas i Unu (svi su se sjećali neke rijeke, vrba uz nju, mosta na njoj i riba u njoj). Mrtve su ih dovezli u mrtvačnicu u crnom automobilu, koji je šuplje i žalosno trubio u mokroj jesenskoj šumi, zamotanoj u studenu maglu.

Vraćajući se iz antituberkuloznog dispanzera, ja sam nešto teže disao, nego obično, ali to je sigurno bilo zbog magle i zbog toga, što sam u posljednje vrijeme mnogo pušio. Po klupama i stolicama u čekaonici sjedjele su stare, mršave žene iz predgrađa i kašljale u hrapave dlanove. Sestre su mjerile težinu i temperaturu. Vrata su se jednolično otvarala i zatvarala. Doktor je otkrenuo glavu od mene kucajući me po prsima i prisluškujući na njima, tražio da mu donesem pljuvačku na analizu, navukao nezgrapne gumene rukavice i vrtio rentgenskim ručicama, koje su pištale plačno i žalostivo. Žene u čekaonici govorile su poluglasno, kako više ne mogu ribati cijeli dan, kao nekada, kako im maternice nisu u redu, kako se znoje noću i kako uvijek ujutro kašlju žuto i crno. Opet je mlijeko poskupilo, i kruh je poskupio, i meso je poskupilo. Život postaje neizdrživ, i možda bi najbolje bilo umrijeti, samo da smrt dođe u snu, kad čovjek ništa ne zna i ne osjeća. Po zidovima su se crnili i crvenili propagandni plakati: smrt je kosila stotine sušičavih radničkih žena i djece, pijani rudar rigao je na dvogodišnje dijete u kolijevci oblake Kochovih bacila, rumeni, siti dječaci kupali se i sunčali na livadi, mlada djevojka spavala je kraj otvorena prozora u bijeloj, čistoj košulji, a pretjerano pune grudi dizale joj se i spuštale u snu. Doktori su tjerali žene iz jedne sobe u drugu, govorili im, promukli od vike, povišenim glasom, kako se tako živjeti, kako one žive, ne može i ne smije, kako treba jesti bar triput na dan, i to ne mnogo, nego dobro, i spavati poslije ručka, i kako je sušicu bolje spriječiti, nego liječiti. Žene su se oblačile i svlačile za paravanom, stidljivo su pokazivale mršava, žuta ramena i ispijene, usahle dojke, strahovale od dodira doktorskih ruku i blijedile, kad su doktori vikali na njih. Šutio sam i slušao.

Daždilo je uporno cijeli dan, a ja sam bio na sprovodu jednom svom drugu iz ureda, ruskom emigrantu iz susjedne sobe, koji je umro od vodene bolesti. Hodao sam između mrzlih, mokrih arkada, obraslih mahovinom i bršljanom, između križeva i spomenika, koji me mračno pogledahu. Vjetar je šibao golo, crno granje kestenova u aleji. Kiša je bila gusta i hladna, a ja sam zaboravio kaljače kod kuće; žene su plakale, kao što žene uvijek plaču; pijani grobari sklizali se po blatu trećeg razreda; grude zemlje nisu tutnjale po lijesu, jer su bile ljepljive i raskvašene od kiše. Ljudi su zaštitili glave kišobranima i ovratnicima; žene su i dalje plakale; vjetar je kidao papirnate vijence i uvelo cvijeće s grobova. Vraćali smo se potišteni i mokri. Rus je u grobu potmulo vrištao držćući od hladnoće, vlage, straha i očaja. Cijeli je život čeznuo za suncem i toplinom, a sad je svuda oko njega bila samo mokrina i zima. Pod grobljem kisnuo je grad, panično su trubili u kasarnama mirozov, pisali su srednjoškolci za-

daće o ratu i miru i zvonila zvona u čast sedamnaestgodišnjega bolesnog, reumatičnog, sušičavog mira, koji je bio pun rana i zaudarao kao lješina. Tekle su goleme panonske vode pod gnjilim drvenim mostovima i plavile kuće, voćnjake, strništa i kukuruzišta; ljudi su se klali krvavim noževima za očevinu, za vino, za zemlju i za žene; politički osuđenici štrajkovali su u Mitrovici glađu; vlakovi su jurili preko mostova i livada, kroz gradove i sela, teško dahćući i izbacujući oblake varnica. U Trepči, u Donjem Ladanju, u Konjšćini i u Varešu obustavili su radnici posao zbog preniskih nadnica (dok dionice rastu), zaposjeli rudnike i zatvorili sva okna. Kroz grad su defilirali tankovi, brdska artiljerija, vojnici s plinskim maskama i časnici u ulaštenim čizmama. Na sveučilištu je opet poginulo nekoliko studenata, u Slavoniji i Lici nekoliko seljaka. Nad Evropom je gorio sumporni žar skorog požara. Novine afiširaju crnim slovima crne vijesti u crno doba: u Grčkoj je izbila nova buna; sedam sovjetskih brodova prošlo je posljednjih dana kroz Bospor i Dardanele na putu u Barcelonu i Valenciju; šest njemačkih podmornica i dva razarača uplovila su u Alicante, Tanger i Ceutu; započeli su pregovori između francuskog i engleskog generalštaba; u Španiji gore životinje, ljudi i djeca, gore gradovi, sela, zemlja, voda, planina, vjetar i nebo; Njemačka gradi svaka dva mjeseca jedan ratni brod; na mongolsko-mandžurskoj granici palo je opet osamnaest ljudi; talijanski bombaši, bacači plamena i motorizirani odredi upalili su Džidžigu i Harar i poklali, potrovali i pogušili deset hiljada crnačkih žena i djece; u južnoj Americi pretvorene su dvije republike u monarhije, a dvije monarhije u republike; u Jaffi pale Arapi židovske kuće i plantaže, a četvrt milijuna Kurda prelazi preko Jordana u pomoć Arapima. Pada piša. U olovno-sivoj hrvatskoj večeri maršira vojska s instrumentima i topovima kroz grad i zvone zvona.

U toploj kupaonici, sapunajući prsa i leđa, čujem gazdaričin glas, kako govori nekome, tko se ne vidi kroz zid, ali tko se odaje tihim stenjanjem.

— Sada je već sve dobro. Morate se još malo odmoriti. To je više strah i sugestija, nego bol.

— Ja se bojim, što će mi mama reći. — Glas je bio visok i tanak, kao u djeteta.

Jecanje je prestalo tek onda, kad se gazdarica energično izderala:

— Tko vas je silio? Jesam li ja tražila vas ili vi mene? Budite na miru, da vam zaustavim krv. Kad je zlo, onda su svi krivi, samo ne vi. Kad vam kažem, da se ne trebate više ništa bojati.

Istrljao sam se ručnikom, obrijao, počešljao i izašao iz kupaonice. Dok sam se oblačio, čuo sam Cvijetu, kako uči u susjednoj sobi:

— Klasično doba njemačke književnosti tvore Klopstock, Wieland, Lessing, Herder, Goethe i Schiller. Za nas je najvažniji Goethe, jer je preveo s talijanskog našu prekrasnu narodnu pjesmu »Hasanaginica«, zadržavši u prijevodu originalni narodni deseterac. Uza svu pažnju ipak mu se potkralo nekoliko težih jezičnih i stvarnih pogrešaka, koje kvare smisao i koje ćemo mi zato redom nabrojiti...

BUGA je odrinula šalicu s čajem i zaplakala. Čaj se razlio preko stola i počeo kapati na pod. Blijede, sladunjave marine po zidovima (jedna starinska, nepotpisana, slabo uščuvana litografija, za koju je gospodin Doljanski tvrdio, da je Rembrandtova, ispod njih) potamnile su od neshvatljive sjete, kojom je bila zasićena zima pod prozorima. Gospodin Doljanski je otišao u prvi kat kućevlasniku na razgovor. Ležeći na divanu obnaženih ruku i nogu (u peći je toplo pucketala vatra), Buga nalikovaše još više na maćuhu. Kao da maćuha leži na divanu, pokrivena zelenim, kariranim vunenim pokrivačem, te čita debelu, u zeleno platno uvezanu knjigu, Buga je prebacila nogu preko noge ležeći na leđima, ili hodala po sobi nečujno i gipko, kao mačka. Tankim, vitkim prstima bubnjala je po stolu, očito se dosađujući. Zatim je zabacila glavu unatrag, tiho jecajući i gurajući me od sebe, kad sam je pokušao umiriti i utješiti. Titravi, bljedičasti snježni odsjevi kroz prozor učinili su je mlađom i tanjom. Bila je razbarušena, lijena i zaplakana. Osjećao sam, da u njoj ima nešto, što nije svakidašnje. Ražaljena i nevesela ona nije željela savjeta: kad se radovala, čuvala je ljubomorno radost samo za sebe; kad se žalostila, nije mogla podnijeti, da netko drugi zna za njezinu žalost. Najviše je mrzila utjehu i protiv nje se borila rukama i nogama. Nešto krhko i lomko bilo je u njoj, što je mrzilo teške riječi. Kao da je poslije mnogo dana i poslije mnogo radosti došla iz nekog drugog grada i druge zemlje, gdje nema naše ružne magle i našeg blatnog, hladnog, hrvatskog neba, te sada sjedi sa mnom u zimskom sumraku i plače od nerazumljive tuge, koju ni meni ni sebi ne može objasniti. Katkada mi se činilo, da Bugu smeta moja prisutnost, da se ona želi mene riješiti i zatvoriti se u sebe, i dvaput zavrnuti ključ u bravi, da nitko ne može doći k njoj. Ljubio sam je iza uha u vrat i u vrelo grlo. Klatila se tijelom, kao pijana, gurala me od sebe, grizla sitnim, staklenim zubima i plakala. Podavala se bezumno, pohotno, strasno i gorko. Kretnje su joj bile žarke,

grčevite i očajno uporne, kao kretnje utopljenika. Gola nalikovala je na djevojčicu, koja plače, jer su joj uzeli njezinu loptu. Djevojčica se igrala u vrtu, preskakivala je preko lijeha s cvijećem, paprikama, jagodama i ribizom, kuda je ljeto leglo, da se otpočine, bacala je loptu na zid i dočekivala je u ruke (lopta je bila zelena, smeđa i plava, malo eliptoidna, kao globus), a onda se nagnulo preko plota neko ružno, riđe, bradato, razbojničko lice i odnijelo loptu sa sobom. Hodala je tiho po sobi, češljala se, oblačila i svlačila. S glavom u njezinom krilu (velikom, čupavom, satirskom glavom, koju je Buga tukla šakama), ja sam osjećao, kako joj je tijelo mlado, toplo i vitko, i kako peku njezina trpka usta. Dojke su joj bile male i bijele. Među njima rasle su sitne dlačice. Buga je udarala glavom po krevetu, koraci su joj se spletali, dok je hodala, sva je bila živčano prenapeta i zbog nečega jako ojađena. Cijele dane padao je pod prozorima snijeg, smrzavala se mlada stabla, stakla na uličnim fenjerima, limeni pladnjevi pred brijačnicama, crni generali i pjesnici na spomenicima, djeca i ptice. Zvonile su zelene, ledene zvijezde, kao zrna u đerdanu. Idući u ured, Buga je hukala u promrzle prste.

— Primi me ispod ruke, — govorila mi je dršćući na vjetru. — Valent, voliš li ti mene?

— Zašto me to pitaš, Buga?

— Noćas sam sanjala, da smo zajedno putovali (kao na bračno putovanje) u Italiju. Ti si otišao na blagajnu, da kupiš karte, a ja sam te čekala na peronu. Čekala sam te dugo i dugo, a tebe nije bilo. Vlak je već davno otišao, ljudi se razišli, pao je mrak, kolodvor je opustio, a ja sam čekala i čekala, i tako je tužno padala kiša, da sam se rasplakala. Zatim je došao nekakav čovjek u žutom kaputu, uzeo kovčege, koji su stajali kraj mene, i pozvao me, da pođem za njim. A tebe nigdje nije bilo, Valent. Dunuo je vjetar, kiša je stala, magla se razišla. Čovjek u žutom kaputu, koji je išao ispred mene, najedamput je stao, iskesio se i pošao prema meni. Tek tada sam primijetila, da ima tvoju glavu na ramenima i da su mu ruke neprirodno tanke i uske, dok trlja njima vrat i čelo, čudno bijele, porculanske boje. Skinuo je kaput, razdrljio nečistu, bijelu košulju i pokazao prsa, koja su bila rasječena po sredini i sva ogrezla u krvi. Sasvim sam jasno vidjela, kako mu se stežu i rastežu pluća, dok diše. Što me je najviše uplašilo, on je imao tvoju glavu i tvoje oči, tako tužne, strašne

oči, da sam htjela vrisnuti od užasa. Zatim se sve izmijenilo, čovjeka je nestalo, i kolodvora je nestalo, a ja sam klečala u tvojoj sobi kraj kreveta, grlila tvoje hladne noge, ljubila tvoja krvava prsa, slušala, kako ti srce tuče neobično glasno i muklo, kao zvono. S kreveta je kapala krv na mene i na pod, ti si gurao moju glavu od sebe i plakao, na vratima su stajali ljudi u bijelim gaćama i košuljama (sama neka nepoznata lica, koja nikada u životu nisam vidjela, a među njima moj otac, i on samo u donjem rublju), krstili se pobožno i brisali oči. Ne znam, kako je dugo sve to trajalo, što si mi ti govorio i što su mi govorili ti ljudi na vratima, ali znam, da sam ja neprestano čupala kosu, lupala čelom po podu, zvala Boga, tebe, ljude i doktora, a ti si metnuo ruku na golo, krvavo srce i zatvorio oči. Kad sam se probudila, bila sam sva mokra od suza. Što znači taj grozni san, reci, Valent? — Stiskala je uznemireno moju ruku i naslanjala se na mene. — Tata ne vjeruje u sne i kaže, da je to glupost. Što ti kažeš na to, Valent? — Pogledala me je ozeblim, tjeskobnim očima, usnice su joj poplavile i nabrekle. — Sve to ne sluti na dobro.

— Što ne sluti na dobro, Buga? — Uhvatio sam je za ruku i pogledao joj u oči. — Što ja sve već nisam sanjao, pa još i danas živim, i zlo obilazi oko mene, ne dirajući u me. Bojim se, da si preumorna, Buga. Možda bi ti trebala odmora. Sanjaš li često takve sne? Čega se plašiš, Buga?

— Ja se samo šalim, Valent. Kad ti uvijek šutiš, onda moram ja nešto govoriti. — Buga se stidljivo smijala. — S tobom je tako dosadno, Valent. Zašto ti uvijek samo šutiš? Tako si mrk kao vuk, ja se tebe bojim. Što sam ti ja kriva?

Sve rjeđe smo odlazili u kazalište i kinematograf, i sve češće ostajali sami u Buginoj ugrijanoj, tijesnoj sobi, u kojoj su svjetlucale mjedene karniše na prozorima i kvake na vratima. S oronulog, vlažnog zida, kad bi netko jače udario nogom u stanu nad nama, opadala je žbuka. Kuća je bila stara, trošna i zagušljivo-mračna. Tapala je pijano u mraku, kao slijepi prosjak. Jugovina je napolju strugala po krovovima i crvotočnim drvenim balkonima, a u sobi je, nad Buginom glavom, u staroj, žutoj zavjesi, zujala očajno jedna lanjska, polumrtva muha. Gospodin Doljanski je išao iz sobe

u sobu u prugastom kućnom kaputu i sivim hlačama, pušio cigare i pio jaku, ljutu, otrovnu, skoro zelenu rakiju, koja je pekla u grlu, kao vatra. Jugovina mu je ulazila u kosti. Kapalo je sa streha, ganjali se nebom krilati oblaci, izobličeni i fantastični. Slušali smo u mraku, kako pucketa vatra i kako negdje sablasno cvili gramofon po staroj, izglodanoj ploči. Poslije kupanja Buga se uvila u tanku, svilenu kućnu haljinu, koja joj se tijesno priljubila uz tijelo, a po vratu i visokim grudima zadržale joj se sitne, sjajne kapljice vode. Cijelo smo prije podne šetali na snažnom, bodrom južnjaku uz Savu, na kojoj je pucao led, i Buga se iznenada sjetila djetinjstva tako neposredno i živo, kao da se to sve juče dogodilo. Snijeg je crnio i kopnio; iz jaruga i vrbika prašilo se smeđom, poluprozirnom, maglenom tamom; crne i izmiješane s isto tako crnim gavranovima ostajale su naše stope iza nas u ljubičastoj daljini. Jug nam je trubio u uši radosnu vijest, da je došlo proljeće, da su u zavjetrini pod humom, gdje se legu zmije i gdje uvijek raste najveća trava, već nikle prve visibabe i sunovrati, i da zime više nema. Samo smo jednog čovjeka sreli, kako zamišljen ide nasipom, puši i gleda pred sebe. Vjetar mu je iznenada odnio šešir. Čovjek se uhvatio za ćelavu, plosnatu glavu boje ružnog proljetnog snijega, no šešir je već plivao po vodi, koja je snažno šumila. Vrane su sjedjele na golim, kljastim vrbama i gledale za nama. Šutjeli smo motreći velike, sive ledene ploče, kako brzaju niz vodu. Dva gola jablana s druge strane rukava, ravnija od telegrafskih stupova, sjetila su nas ljudi, pa smo brzo krenuli uz obalu, da ih zaobiđemo. Bili smo sami i sretni, što smo sami.

Proljeće je uzbudilo i ražalostilo Bugu. Sve ju je danas sjećalo djetinjstva: proljetni vjetar, opora gramofonska svirka, modro gavranovo pero, izgubljeno u snijegu, gole topole nad smrznutim riječnim rukavom, naša šutnja i naš jednoliki jutarnji put, koji su štitile vrane i vrbe. Do svoje četrnaeste godine ona je živjela u malom, gorskom, rudničkom mjestu, gdje joj je otac bio najprije prometnik, a onda glavar stanice. Kraj njihovih prozora prolazilo je dnevno trideset do četrdeset vlakova, brzih, osobnih, mješovitih i teretnih, pili su, pjevali i psovali rudari u kantini, i snijeg se srebrio na čađavim, crnogoričnim planinskim vrhovima, s kojih su slijetale divlje ptice. Vlakovi su vozili poslovne ljude, trgovce, turiste u kariranim sportskim odijelima, političke emigrante, pustolove,

trgovačke putnike i snobove. Meko i pamučno, kao kost u hrskavici zgloba, klizili su po sjajnim šinjama točkovi Pullmanovih vagona, iz kojih su gledale blijede, neispavane žene u sivim putnim kostimima. Uvečer je sunce zalijevalo ledenjake krvlju, zeleno su blistala visoka, prozirna, studena alpska jezera, i tamno i tužno odzvanjali na pašnjacima promukli pastirski rogovi. Vagoni su vozili kameni ugalj, benzin, petrolej, crvenu željeznu rudaču, pirit, bauksit, smrznute jelove i smrekove balvane, koji su mirisali smolom, utovljene svinje, konje i goveda za inozemstvo, pšenicu, kukuruz, šećernu repu, hmelj, buhač, vino, rakiju, sanduke šljiva, jabuka, grožđa i duhana. Satima je Buga sjedjela na prozoru, kad se otac vraćao s noćne službe, blijed, umoran, neispavan i živčano iscrpljen, u kantini su cijelo poslije podne i cijelu noć cviljele gramofonske ploče sa žalostivim tirolskim i štajerskim napjevima, od kojih nikako nije mogla usnuti (za olujnih ekvinokcijalnih noći, kad vjetrovi gone među oblacima krhku, mutno-srebrnu, živu mjesečevu ljusku, koja tužno kriči u mraku i lepeće krilima, kao ranjeni golub), u vagonima su sjedjela djeca i jela čokoladu, ementaler, trapist, tvrdo kuhana jaja, kruh s maslacem i kavijarom, kolače, naranče, banane i suhe smokve, pila topli čaj, mlijeko, kavu i kakao i mahala Bugi rukama. Mati je lupala tanjurima u kuhinji, uvijek malo pijana i zlovoljna, psovala promuklim, muškim glasom, slala Bugu u dućan po rum i konjak, tukla je nemilosrdno za svaku sitnicu rukom, cipelom ili cjepanicom (što joj je prvo dopalo pod ruke), tjerala je, da plijevi u vrtu, da vuče vodu iz bunara i zalijeva cvijeće, plakala, kad bi se svadila s ocem, a to se nije rijetko događalo, zaključavala se od ljudi i prijetila, da će se ubiti, ali se nije nikada ubila. Preosjetljiva za dojmove, lako nadraživa, nemirna i razmažena, ali zdrava, nesklona plaču i obijesna, Buga je slušala brzice, kako huktave i zapjenjene padaju u pitome, zelene doline, hodala preko drvenih mostića i jahala na vrbama uz potok, u kome se kupala i lovila bjelice i kržljave somiće. Svuda po obroncima crvenile se slikovite brdske crkvice i kapelice; gorski putovi su bili isprani od kiša i vjetrova, bijeli kao snijeg i krivudavi; na svim raskršćima kisnula su drvena raspela s košaricama uvelog cvijeća i vijencima od zimzelena i bršljana. U gimnaziju je Buga išla svako jutro vlakom u mali, čisti, tihi alpski gradić (četvrtu stanicu od njihova mjesta), u kome su svi

profesori nosili crna odijela i zelene lovačke šešire, i nisu voljeli nemirne, neposlušne djevojčice, kao što je bila Buga. Uvečer, kad nije bio u službi (tada još mlad, crven, uvijek glatko izbrijan, s podrezanim crnim brkovima), čitao je otac glasno novine ili nove brojeve antropozofskih časopisa, za koje se tada već počeo zanimati, mati je plela čarape ili radila ručni rad, ako nije bila pijana, a Buga se povlačila duboko u mrak među ormarima ili iza peći, grizla nokte, trgala okrutno muhama nožice ili krila, čupkala niti iz svoje haljine ili slušala zvučan, malo umoran, neujednačen očev glas, koji je ispunio svu sobu. Prevrćući za kišnih dana, kad nije mogla nikuda iz kuće, po očevoj skromnoj knjižnici, više od radoznalosti i dosade, nego od zanimanja, Buga je slučajno otkrila Kačićev »Razgovor ugodni«, crveno ukoričenu, dosadnu, staru knjigu, kojoj su se iz korica izvlačili crveni konci i koja je koštala jednu forintu (kako je pisalo na njoj), a u njoj jednu mračnu, strašnu sliku Fridricha Velikog sa šiljastim, jezivim šeširom, koji je izgledao kao ptičje krilo, s tvrdim, oštrim jastrebovim očima, s mršavim, prodornim profilom i jakom mesožderskom vilicom pod tankim usnicama, koje su prijetile, u crnoj, vojničkoj pruskoj odori, s balčakom mača, koji nalikovaše na čekić, sliku nejasnu, crnu i sablasnu u mraku, na lošem, glatkom, sivom, debelom ratnom papiru, u slaboj reprodukciji, koja je za Bugu postala jedan od najintenzivnijih i najstrašnijih doživljaja u djetinjstvu. Izgledalo je, kao da mračna, zla Fridrichova glava miče usnicama, a čeljusti se stežu i rastežu, i čuje se, kako škripe kosti u njima. Držeći lijevom rukom balčak mača, Fridrich je kucao njim, kao čekićem, po Buginom mozgu, u kome je ostao samo strah. Knjiga je izašla prvih godina rata, kad je Buga imala devet godina, mijesila s djecom kolače od blata, trčala s patkama po jarcima i lokvama poslije kiše, pravila papirnate lađe i mostove od kukuruzovine, kupila puževe i gljive, lovila leptire i kukce i pravila bazgove puške i vjenčiće od poljskog cvijeća. Od toga dana, kad je prvi put naišla na nj, Buga se bojala »Razgovora ugodnog« više od pijane, ratoborne matere, koja ju je tukla drškom noža po glavi, kad je nije htjela što poslušati, ili kantinskih gramofonskih ploča, po kojima ruži tupa igla, i gramofonski rog se trese, jer se igla teško pomiče i još teže prelazi iz koluta u kolut, i rog trubi kao trublja. Sjedjela je na prozoru i gledala nisko, električno nebo, posuto rojem zelenih i žutih

zvijezda, zeleno i crveno svijetlo semafora, crveno svijetlo na posljednjem vagonu, konduktera, koji zviždi i maše upaljenim, žutim fenjerom, ili sjedi u maloj, smiješnoj kućici bez prozora na kraju teretnog vagona, koja se Bugi mnogo više sviđala od kuće, u kojoj su oni stanovali, a onda se najedamput sjetila zlog, crnog, đavolskog lica s čekićem i šiljastim šeširom, kakav još nije nigdje vidjela, i obamirala je od straha. Kasnije, kad je pošla u gimnaziju, moć slike je dosta oslabila, i Buga je mogla da je analizira, da čita latinski tekst ispod nje, od kojega je po koju riječ razumjela, i da se smije svome negdašnjem dječjem strahu, no i tada se još u sumraku, kad su plamenovi iskakali iz peći, kao vatreni, patuljasti rudari i kopači zlata iz starih dječjih priča, i po prozorima se koturao hladni, metalni mjesečev tanjur, znalo dogoditi, da mrtvi, crni, pakosni, pakleni kralj iznenada oživi u crveno uvezanoj Kačićevoj knjizi i pođe prema Bugi prijeteći s čekićem u ruci i zlobno stisnutim usnicama. Što su prema njemu značile nevješte lavice, pantere, divlje mačke, vukovi i risovi u njezinom »Životinjstvu«, kojima je Buga risala plavom olovkom brkove, ili preparirane sove, orlovi, papige, kolibri, zmije u špiritu i ljudski kosturi u staklenom ormaru u njihovu školskom prirodopisnom muzeju?

Mati joj je umrla od upale pluća i porebrice, kad je Bugi bilo dvanaest godina. Sedam dana prije smrti žestoko se posvadila s ocem, porazbijala sve tanjure i čaše u kući, trčala za njim s velikim kuhinjskim nožem u ruci niz stube i po dvorištu (na veliku radost djece, koja su se skupila sa svih strana), razbacala po sobama posteljinu, rublje, odjeću, obuću i knjige, a onda se zaključala u sobu i ostala u njoj do drugoga jutra, ne puštajući nikoga k sebi i bacajući cipele i knjige u vrata, čim bi začula čije korake ili glasove. Gledajući pažljivo kroz ključanicu, ljepljiva lica od suza i stida (onaj neopisivi, gorki, bolni dječji stid, koji se ne može nikada izbrisati iz sjećanja), Buga je vidjela razbarušenu i očajnu mater, kako sjedi na podu i brusi na koljenu nož, a ramena joj se tresu i suze kaplju po nožu, po rukama, po koljenima i po podu, krupne i crne, kao kapi tinte. Nije se doduše zaklala i nije nikoga drugoga zaklala, ali je te noći uhvatila propuh (otac i Buga su spavali kod susjeda), prehladila se, ujutro dobila temperaturu, tužila se na glavobolju,

na vrat, na slabost po cijelom tijelu, legla u krevet i nije više ustala iz njega. Pred smrt se pomirila sa svima, molila oca za oproštenje, obećala, da će bdjeti nad Bugom s onog svijeta, ispovijedala se i primila posljednju pomast. Kad je umrla, upalili su joj svijeću uz uzglavlje, skrstili ruke na prsima i stavili u njih molitvenik i čislo.

Predvečer su navalili sa svih strana ljudi.

— Jadna naša Marta, — govorili su posjetioci, prometnici sa stanice i činovnici iz rudnika, koji su došli izraziti ocu i Bugi svoje saučešće. Oni su pili rakiju iz malih, plavo obrubljenih čašica, kucali se s ocem, pušili lule, cigare ili cigarete, štucali, brisali nos i govorili šaptom, kao da se nalaze u crkvi. — Gledajući je, čovjek bi mislio da će doživjeti stotinu godina, toliko je zdravlja i snage bilo u njoj. Koliko je samo ruma i rakije mogla popiti! Eto, što ti je život čovječji? Kad legneš večeras u krevet, ne znaš, hoćeš li se sutra probuditi. Kad čitaš novine, ne znaš, hoćeš li ih moći dočitati do kraja. — Gdje ste kupili ovu rakiju, gospodine Doljanski?

Dvije godine kasnije došao je u njihovo mjesto jedan grbavi, mladi talijanski slikar, s kojim se župnik pogodio da renovira kapelicu na groblju i glavnu lađu u župnoj crkvi, koju je »zub vremena« najjače oštetio. Koliko je župnik obećao platiti slikaru, to nije nitko znao, jer slikar nikada nije podigao svoju zaradu. U pogodbi je osim toga stajalo, da dobiva besplatno stan i hranu, i to tako, da svaki dan jede kod drugog župljana. Slikar je bio jedva metar i dvadeset visok, nosio uvijek golem, crn šešir sa širokim obodima i izblijedjelu kišnu kabanicu, koju je, kad je sunce sjalo (došao je nekako početkom svibnja), nosio savijenu preko ruke. Imao je lijepo, bijelo, dječje lice s velikim, tužnim očima, koje su nezdravo, grozničavo sjale. Znao je dugo uvečer hodati kraj pruge i pjevati uz gitaru tužne talijanske pjesme, od kojih su se rudarske žene obično rasplakale. Sa samim rudarima, kao i sa seljacima, kojih je u mjestu bilo malo, a bavili se najviše stočarstvom i povrćarstvom, bio je u vrlo dobrim odnosima. Rado se razgovarao i šalio s njima (riječi je izgovarao s jedva primjetljivim stranim naglaskom), i znao je sate i sate prosjediti s njima u rudarskoj kantini nedaleko kolodvora za stolom u razgovoru, ne okusivši ni kapi vina. Svi su ga brzo zavoljeli. Inače šutljivi i zatvoreni u sebe, prerano ostarjeli od napornog, nezdravog rada, koji ih je iscrpljavao, slabo plaćeni,

gladni i mrzovoljasti, skloni alkoholu i zlu, s mnogo nečiste, proždrljive djece, koja su obrala sve još zeleno voće u selu, rudari su prema grbavom slikaru, što je inače bio izuzetak, osjećali naročitu ljubav i pažnju. Govorilo se za nj, da ima ženu negdje u Trstu (mladu i vrlo lijepu, ali i vrlo nevjernu, koja ga je varala), da je zato uvijek žalostan i zabrinut, da je iz bogate porodice, koja ga se odrekla, te da sigurno ne će dobro svršiti. Koliko je u svemu tome bilo istine, i nije li slikar možda kakav pustolov, koji vara ljude i živi na tuđi račun, to je bilo teško doznati. Kad je došao red na Bugina oca, da kod njega jede i prenoći, kapelica je već bila gotova, i pobožan je svijet grnuo sa svih strana, da je vidi i da joj se divi. Za tom istom kapelicom, u gustoj hladovini stare lipe, na jednom nadgrobnom spomeniku, koji je prevalio vjetar, u spokojnoj tišini groblja, Buga je, kad je imala pet godina i kad je još hodala po selu samo u bijeloj košuljici, sjedjela na krilu magazinerovu sinu Lovri, koji joj je neprestano odizao znojnim, prljavim od potočnog mulja (u kome su malo prije lovili rakove) prstima košuljicu i obećavao joj, da će joj kupiti čokolade i nabrati puno krupnih maćuhica u njihovu vrtu, ako ne reče nikome ništa. Buga je zajašila na njegovo koljeno, čupkala mu obrve i kosu, bilo joj je dosadno i htjela je pobjeći od njega, ali on je nije puštao od sebe. Grbavi slikar je bio slab i bolestan. Njegovi dugački, tanki prsti s velikim, ne baš odviše čistim noktima, podrhtavali su nesigurno, dok je držao nož ili vilicu u ruci i rezao tvrdu teleću pečenku. Popio je dvije čaše limunade, obrisao usta ubrusom, zanjihao se na stolici, u kojoj se gotovo sasvim izgubio, zaželio šalicu jake crne kave, ali nije popio ni dva gutljaja, a zatim je, navodno zato, da malo prospava poslije ručka, otišao u svoju sobu, koja se nalazila odmah uz Buginu, gdje je ostao po prilici dva sata. Što je sve radio za to vrijeme, da li je zaista spavao, kako je rekao, ili je ta dva sata upotrijebio, da se spremi za ono, što je iste noći nakanio učiniti, to je Bugi ostalo zauvijek neobjašnjeno. Ona je tada išla u treći razred gimnazije (bila je uvijek jedan od boljih đaka), plela kosu u pletenice, čitala prve ljubavne pjesme i knjige, i grbavi slikar, sa svojim lijepim, bolesnim licem i tajanstvenim udesom, jako ju je zanimao. Hodala je nemirno ispred zaključanih vrata, za kojima se slikar nalazio, ali nije mogla čuti ni vidjeti ništa. Jedamput joj se doduše učinilo, kad je prislonila uho na vrata, da u sobi šušti nekakav

papir i da je to šuštanje popraćeno prigušenim, jedva čujnim jecanjem, no sve je to bilo tako tiho i nejasno (i sve se to moglo njoj samo pričiniti), da se Buga nije usudila povjerovati sama sebi, i radije je pošla u vrt, da nabere crnog ribiza i ranog ogrozda, koji se razrastao svuda uz plot. Sutradan, kad je već sve bilo gotovo, Buga je doznala, da je slikar toga dana dobio jedno crno uokvireno pismo iz Trsta (tko je pisao to pismo, što je bilo u njemu, zašto je bilo crno uokvireno, nije li se to možda netko sam okrutno našalio s njim, to su bila pitanja, s kojima je Buga dugo, bezuspješno razbijala glavu), i tek tada joj je bilo jasno ono šuštanje papira i jecanje u njegovoj sobi. Tragedije, koje se događaju u našoj prisutnosti, uz naše učešće i s našim znanjem, nikada nas tako ne diraju kao one, kod kojih prisustvujemo samo svršenom činu, a sve ostalo nam ostaje nepoznato i tajno. Zato je slikarov slučaj izmučio Bugu strahovito. Veo tajne, u koji je sve bilo umotano, s kobnim pismom, kojega sadržaj nikome nije bio poznat, ali uz koji se vezivahu prerazličita nagađanja i pretpostavke, ostao je neraskinut. Buga je stajala pred zaključanim vratima slikarove sobe i slikarova nesretnog života i nije mogla unutra. Naslućivanja, koja su značila isto toliko, koliko ništa, samo su još pojačavala njezinu bolesnu, pubertetsku, dječju radoznalost. Slikar je ustao oko pet sati, pojeo krišku dinje i tanjurić ribiza, popio opet čašu limunade i pošao na svoj redovni posao u crkvu, otkuda se više nije vratio. Do kasno u noć čekali su ga otac i Buga s večerom, ali njega nije bilo. Zatim su legli, malo zabrinuti; oklijevajući su ugasili svijetlo i zaključali vrata. Glava im je bila puna nepovjerljivih pitanja, koja su tražila odgovor.

— Možda ga je župnik zadržao kod sebe na večeri, ali tada nas je mogao obavijestiti, da ga ne čekamo uzalud, — razmišljao je otac, a Buga je gledala velikim očima u hladnu, bistru, ljetnu, brdsku noć pod prozorima, punu željezničkih piskova, nerazumljivih šumskih glasova i životinjskih krikova. Kao neka sjajna, fosforna neman prošao je brzi vlak i ražalostio Bugine oči nizom osvijetljenih prozora, za kojima su sjedjeli, spavali, razgovarali i smijali se nepoznati, tjeskobni putnici, koji žure iz jedne zemlje u drugu u vječnoj žurbi za još nedoživljenim i novim, noseći sa sobom svoje skrovite brige, želje, boli i radosti. Možda su bježali pred podmuklim opasnostima, koje su vrebale na njih u njihovoj

zemlji, grozničavi od potjere, koju slute za sobom, hrleći ususret novim opasnostima i pogibeljima?

Te noći Buga (kao da je nešto slutila) dugo nije mogla zaspati. Prevrtala se u krevetu, smetalo ju je cijelo tijelo, grizli je nevidljivi kukci i mravi, a ura je na zidu tukla namjerno glasno i bučno, ili se to Bugi samo tako činilo u tišini, koja je vladala svuda oko nje. Ona je tada prvi put dobila menstruaciju, i ružna tajna spola otkrila se iznenada pred njom neobično grubo i odvratno. Gadila se od svega toga, od svoje lepršave mladosti, koju su nagrdili prvi znaci zrenja. Pokušala je upaliti lampu, ali ju je odmah i ugasila, jer su bezbrojne leptirice i mušice navalile u sobu, privučene svjetlom, koje ih je mamilo, i još više je uplašile.

— Buga, zašto ne spavaš? — pitao je otac iz druge sobe.

— Odmah ću zaspati, tata, — uplašila se Buga i pokrila preko glave.

Rano ujutro probudila ih je vijest, da se grbavi slikar bacio četiri kilometra od njihove kuće pod vlak, koji ga je oko osamdeset metara nosio sa sobom. Noć je bila mračna i već poodmakla, vlak je jurio kroz mrak punom brzinom noseći usnule putnike, konduktere, pisma i pakete, s jedne i s druge strane pruge crnila su se visoka, tmasta brda, nad kojima su hladno treperile jutarnje zvijezde. Ložač je bacio nekoliko lopata ugljena u peć, obrisao čelo i naslonio se na prozor, da se malo rashladi. (Koliko se moglo razabrati iz njegova pripovijedanja, on je tu večer popio s jednim svojim prijateljem, podvornikom u Državnoj hipotekarnoj banci, oko dvije litre rakije, pa je neprestano žeđao i zapadao u drijem). Iznenada mu se učini, da netko stoji uz prugu: mala, grbava ljudska sjena sa širokim, crnim šeširom micala se čudno tiho i odlučno po nasipu, dakle tamo, gdje ne stoje ljudi, koji misle dobro. Protrljao je oči i pogledao bolje: mali, crni čovjek sakrio je kabanicom glavu i bacio se pod vlak, potmulo jauknuvši. Ložač se odmah razbudio i otrijeznio. Doviknuo je uzrujano strojovođi, da zaustavi stroj, i strojovođa ga je poslušao, iako u prvi čas nije znao, o čemu se radi (sve se to dogodilo strelovitom brzinom). Vlak je stao resko zviždeći i sopteći; na prozore nagrnuše razbuđeni, uplašeni putnici; uznemirila se noć oko njih, oživjela mrtva, crna planina i zvijezde zasjaše hladnije i zelenije. Tražili su slikara skoro četvrt sata pod kotačima i lagerima, a onda su mu našli glavu u jarku kraj

pruge, kuda se otkoturala niz nasip, i malo, izobličeno, zdrobljeno, krvavo tijelo na prednjoj osovini, oko koje se očajno vrtilo. Stigli su činovnici iz susjedne stanice, sastavili na brzu ruku zapisnik, iščeprkali slikara ispod stroja i položili ga zajedno s glavom u travu, a onda je vlak žurno otišao dalje, poslije zakašnjenja od skoro trideset minuta.

Sedamdeset šest rudara i još više njihovih žena i djece pohodilo je mrtvog slikara. Cijeli dan obilazila je oko njega radoznala gomila, nagađala, što ga je moglo otjerati u smrt, žalila ga i proklinjala one, zbog kojih mu je omrznuo život, krstila se, molila, šaptala i plakala. Gurajući se između ljudi i osjećajući tamnu strepnju u duši, Buga je gledala u lijepu, nenagrđenu od smrti, dječju, žalosnu slikarovu glavu bez kapi krvi, koja je ležala na bijeloj plahti kao živa, čak su joj oči bile malo otvorene i sluzave od suza, kao da se u posljednji čas uplašio svog čina i zaželio vratiti natrag u život, s kojim se na tako strašan način morao rastati. Rudari su tu noć dugo pili i tužno pjevali, kao da plaču. Izgrijao je nad planinama golem, krvav uštap, koji je vjetar ganjao među oblacima, a Buga je strepila od menstruacije, od svog krvavog rublja, od odsječene slikarove glave, od vlakova, koji vrište u noći, kao ljudi, od leptira, koji su udarali naprašenim krilima po vrelom staklu cilindra, kao zabludjele duše mrtvih (koja je od njih pripadala slikaru?). Hladno i okrutno zorile su u vrtu jabuke i kruške, padala rosa po travi i lišću i odmah je sušio vjetar, a Buga je jecala u krevetu, pokvasivši suzama cijeli jastuk, dok nije usnula.

Tih nekoliko događaja iz djetinjstva (mati, koja brusi nož, da se njim zakolje, crno, pakleno lice pruskog kralja i krvava, odsječena glava mrtvog slikara) progonilo je Bugu cijelog života. Sjedjela je u uredu i otkucavala na stroju primariusov ili asistentov diktat, jela svoj kruh sa šunkom ili sa salamom, slagala prazne recepte u ormar i kašljala od prašine, koja je ležala na starim mapama, a onda je najedamput pomislila na grbavog slikara i tužno se nasmiješila. Ili je čitala Galsworthya ili Erenburga i sjetila se starog očeva »Razgovora ugodnog« (koji se kasnije negdje izgubio u seljenju), pa odmah nesabrano zatvarala knjigu, koju je držala u ruci. Ležeći

kraj mene na divanu i gurajući moju glavu od svojih grudi (gospodin Doljanski je otišao sam na šetnju), postala je iznenada zabrinuta zbog majke, koja brusi nož u sobi, da se zakolje, pa je skočila uzbuđeno s divana i potrčala prema prozoru, koji je bridila sparna, otrovna jugovina. Preosjetljiva i ćudljiva, gubeći se u neprirodnoj, strasnoj lomkosti, ona kao da se u pretproljetnim večerima, kad se topio snijeg, plašila moga lica i mojih riječi, ili sam joj ja već dosadio.

— Valent, ovo ljeto moramo nekuda otputovati.

— Moramo, Buga.

— Pristaješ li ti na to, Valent?

— Pristajem, Buga.

Zazvonilo je zvonce na vratima i Buga se požurila da otvori.

Bio je magister Haman, koga već dvije nedjelje nismo vidjeli.

POLOŽIVŠI drugi državni ispit na pravu, uspjelo mi je konačno prijeći iz arhiva, gdje sam dosada bio, u računovodstvo, što je u ciframa značilo s osam stotina dinara mjesečno skočiti na hiljadu dvije stotine i od dnevničara postati ugovorni činovnik s pravom na mirovinu. Što se tiče mene i mojih činovničkih sposobnosti, bio sam toliko svijestan sebe i skroman, da sam znao, da ni sebi ni njima ne dugujem zahvalnost za svoje unapređenje u službi (ako se to moglo tako nazvati). Sve se to desilo više slučajno, ili možda ne slučajno, nego zato, što je jedan dobar prijatelj Bugina oca (zvao se Burić, debeli, stari snob, kartaš, pijanac i razvratnik, s kojim me je jednom zgodom upoznala Buga) bio gradski senator. Nije mi bilo naročito ugodno njegovo posredovanje i zagovor, ali Bugi za volju morao sam popustiti i pristati. Mjesec dana poslije vjenčali smo se Buga i ja, tiho, bez gosti, bez objava u novinama i bez čestitaka (namjerno sam taj dan uzeo zelenu kravatu i sivo odijelo, iako sam imao i crno, a Buga je bila u sasvim običnoj, sportskoj, crvenoj ljetnoj haljini, koja joj je uostalom prekrasno stajala), s dva svjedoka (onim istim senatorom, prijateljem Bugina oca, koji se zauzeo za mene kod grada, i magistrom Hamanom), koji su ostali s nama na večeri. Dan prije toga ispovijedali smo se Buga i ja (ona u jednoj ispovjedaonici, a ja u drugoj), u istoj polupraznoj, mračnoj crkvi, u kojoj je pred oltarima klečalo samo nekoliko starih, crnih žena, koje su poluglasno molile. Visok, mršav, strog isusovac pitao me je kroz drvene rešetke, kada sam se posljednji put ispovijedao i zašto sam se danas došao ispovijedati, a zatim mi je dao potvrdu i nije me više ništa pitao. Samo me je opomenuo, ne gledajući u mene, prilično oštro, suho i glasno, ali i ne bez izvjesne topline, bubnjajući prstima po prozoru:

— A da ima Boga, o tome ćete se vi brzo osvjedočiti i bez mene. Zapamtite, što sam vam danas rekao. Prije ćete vi doći k nama, nego mi k vama. Već dvije hiljade godina ne

može čovječanstvo bez nas. Ako se nadate, da ćete vi tu moći nešto promijeniti na stvari (ili popraviti), onda vas unaprijed upozoravam, da uzalud trošite vrijeme i da se varate.

Bugina ispovijed trajala je nešto dulje, no uglavnom se i ona sretno svršila. Samo vjenčanje proteklo je još brže; jedva je trajalo deset minuta. Svećenik je govorio tiho i nerazumljivo (očito je bio zle volje), ja sam se bunio u riječima i mucao, a Buga je bila nametljivo, skoro neprijatno glasna. Osjećao sam, da se malo bojim, da sam nespretno kleknuo, da mi znoj curi za vrat, da mi se gužvaju hlače na koljenima i da mi je teško klečati, zbunjeno sam vrtio prsten u ruci, znojio se, crvenio i premještao s koljena na koljeno. Buga je klečala mirno, skoro porugljivo, gledala je ravno pred sebe, gurkala me od časa do časa laktom i brzo ustala, kad nas je svećenik blagoslovio. Primio sam Bugu ispod ruke (još jače sam pocrvenio), vodeći je do crkvenih vrata. Za nama su išli svjedoci i Bugin otac, koji je brisao rukom oči. Napolju se sterala siva, sumorna, vjetrovita nedjelja, i spremalo se na kišu. Buga je radosno zaplesala na kamenim pločama predvorja, ja sam bio neveseo i pokunjen. Magister Haman, tih i nevidljiv, ali uvijek prisutan, učtivo je navlačio bijele rukavice. Prvi svjedok i kum, senator, dao je Bugi, kao vjenčani dar, zlatan sat sa skupocjenim, crvenim kamenom. Između ostalih darova (od njezine rodbine, koja se nije htjela oglušiti, ma da je bila malo uvrijeđena, što nismo pozvali nikoga od njih, od Buginih kolega i kolegica iz ureda i od ostalih očevih i njezinih znanaca i prijatelja, koje sam ja poznavao samo po imenu ili nikako) treba naročito istaknuti ogrlicu magistra Hamana, koji se cijelo vrijeme suzdržljivo povlačio u pozadinu.

Večerali smo u gostionici, u posebnoj sobi, za stolom okićenim cvijećem, gdje smo se ubrzo raspoložili i razveselili. Senator, stari neženja i ženskar, koji je bojadisao kosu i brkove, nosio svilene košulje i skupa odijela, počeo je odmah poslije večere, koju je zalio s nekoliko čaša jakog, crnog vina, pripovijedati o svojoj mladosti i o svojim prvim ljubavnim pustolovinama, o tome, kako je Buga jako slična njegovoj tipkačici, koju je on od roditelja preselio k sebi u stan, kako se ja svakako moram, ako kanim napredovati u službi, upisati u vladinu stranku, u kojoj je on banovinski sekretar, kako jednog (ne jedinog) njegova nezakonitog sina hrani neki dobroćudni sudac u Dalmaciji, koji

inače ne bi još deset godina dobio mjesto, i pritom je sve češće, kao slučajno, metao ruku na Bugino golo rame. Magister Haman, koji se pred dvadeset dana vratio iz Parisa, iznosio je svoje dojmove s kolonijalne izložbe, zbog koje je i išao u Paris, ljutio se na poznatu francusku negostoljubivost i neučtivost prema strancima, na nered u Louvreu, koji je, koliko se to moglo na brzu ruku, razgledao, a usto neprimjetljivo točio u čaše nama i sebi, gledajući nepovjerljivo sivim, razrokim očima u senatora i mene. Bugin otac se preglasno smijao, ponudio nam je, da se svi pobratimo (što je odmah i učinjeno), par puta je prevalio čašu na stolu i svaki put se zacrvenio do ušiju, a kad je senator održao nekoliko zdravica Bugi i meni, sasvim se raznježio i rasplakao.

— Ti si sjajan čovjek, Božidare. Neka se svi sakriju pred tobom. Dopusti, da te poljubim. — Pokušao ga je zagrliti i poljubiti, ali se senator branio, gurajući ga ne baš bratski mesnatom, debelom rukom od sebe.

— Ništa zato, Matija, ostavi to. Ja sam ti zahvalan i bez toga. Nisam ja to zaslužio od tebe.

Magister Haman, držeći čašu u ruci, reče patetično gledajući u Bugu:

— Kako vaše zdravlje, milostiva gospođo? Malo mi izgledate blijedi. Zar danas? — Pio je naglo i požudno, a oči su mu nespokojno zvjerale po zidovima i po našim licima, kao da nešto očekuje. — Ovo za tebe, Buga! Zar se ne ćeš kucnuti sa mnom?

Između Bugina oca i senatora došlo je do kratkog objašnjenja. Sjedeći s druge strane i kucajući se s Bugom i Hamanom, koji se zbog nečega neprestano namještao na stolici i gledao u vrata, nisam znao, što je to bilo, u čemu se nisu mogli složiti, i zbog čega su se toliko uzrujali. Iznenada senator ustane, uvrijeđeno odrinuvši svoju čašu.

— Što je to s tobom danas, Matija? — upita on skoro grubo. — Kako ti to govoriš sa mnom?

— Božidare! — podviknuo je Bugin otac visoko i tužno. — Božidare, ti se ljutiš na mene? Mogu li vjerovati svojim očima? Ti znaš, koliko ja tebe cijenim i poštujem. Postoji li čovjek na svijetu, koji bi se u mojim očima mogao mjeriti s tobom? Ja sam antropozof i vjerujem u primat duha, ali ti si za mene uvijek bio utjelovljena mudrost i plemenitost. — Bilo je očito, da se stidi sam sebe i da proklinje čas, kad se upustio

u objašnjenje sa senatorom; zato je tako napadno pretjerivao s hvaljenjem. Žalosno je spustio glas i zažmirio, kao da mu smeta prejako svijetlo. — Tko tebe toliko voli i cijeni, kao ja?

Senator zadovoljno proguta masnu slinu, ali se ne mače s mjesta.

— Samo polako, Matija, samo polako! — rekao je on udobrovoljeno. — Ipak si ti veliki lisac.

— Kako ti to misliš, Božidare?

— Zašto ti mene uvijek zoveš »Božidare«? — Senator se opet rasrdi, udari šakom po stolu, dohvati Bugina oca za ramena i strese ga nemilo, kao vreću. — Ja sam za tebe gospodin Božidar Burić, a ne nikakav »Božidar«, jesi li me razumio? Danas senator, a sutra možda gradonačelnik ili ministar. Što ti misliš, tko sam ja? Jezik za zube, stari magarče! Kuš, majku ti ljubim neodgojenu! — Lupao je šakom po stolu i vikao prodornim glasom, uzbunivši cijelu gostionicu. Konobar se pojavio na vratima i odmah nestao, kad je ugledao gnjevan senatorov pogled.

— Za Boga, dragi prijatelju, što ti to govoriš? — Bugin otac skoči u zrak kao zrno, prekrivi se pred senatorom, zamuca, zbuni se i ustrči oko njega. Još malo, pa bi kleknuo pred njim i poljubio mu ruku. — Prijatelju, brate, gospodine, zaštitniče, dobrotvore, senatore, ministre, oprosti mi! Čovjek sam griješan, možda sam te uvrijedio. Ali nisam htio, duše mi, djeteta mi, tako mi ovoga kruha, koji jedem. Hoćeš li mi oprostiti?

— Šuti! Kao da ja tebe ne poznam. Ti ćeš mene žednog prevesti preko vode! — Senator prezirno odmahne rukom i okrene se k nama. — Neka mi gospoda oproste, što sam se malo uzrujao, ali bezobrazluk ovoga gospodina zbilja je već prevršio svaku mjeru. Ja sam čovjek šutljiv i miran, no kad mi se netko popne na glavu, onda u meni prekipi i ja više ne garantiram za sebe. Šuti i sjedi, Matija. Dosta je komedije. Ako si ti pijan, nismo mi pijani.

— Tako ti Boga, Božidare, što sam ti učinio? — preklinjao je Bugin otac. — Reci, i ja ću sve učiniti, što zaželiš, samo da znam, zbog čega si se tako uvrijedio i rasrdio. Hoćeš li da kleknem pred tebe?

Ćutio sam, da nema smisla, da se ja miješam u njihovu svađu, pa sam se radije okrenuo k Bugi, koja je cijelo vrijeme

bezbrižno razgovarala s magistrom Hamanom, ne osvrćući se na oca i na senatora, kao da se sve to nje ništa ne tiče. Rekao sam joj tiho u uho, da mi se ne sviđaju ni senator ni magister, da mi je žao, što smo njih uzeli za svjedoke, da to nije način, da se oni tako vladaju na dan našeg vjenčanja (ovo nije javna kuća, a mi smo ipak muž i žena), da ne volim, kad je senator gladi po rukama, da mi se ne sviđa njezina intimnost s tim ljudima, da bi mi najmilije bilo da odemo i da se više nikada ne vidimo s njima, makar ja odmah sutra izgubio službu. Ako tako nastavi dalje, on će na koncu tražiti, da mu Buga sjedi na krilu, a ja da to ne ću i ne mogu dopustiti. Zato je najbolje, da se nas dvoje ispričamo, uzmemo svoje stvari i odemo, a oni neka onda rade, što hoće. Neka gospodin senator, naš velevrijedni dobrotvor i kum, dozove svoju tipkačicu ili sobaricu, ako se želi zabavljati i ako ne može bez ženskog društva, a moju ženu neka ostavi na miru. Isto tako tiho, ali vidno uzbuđena i uvrijeđena, Buga mi je odgovorila, da se ona nije nadala od mene, da ću biti ljubomoran već prvi dan našeg zajedničkog života (a da je to znala, dobro bi promislila prije, nego bi pošla za me), da je senator stari, simpatični gospodin, koji bi joj mogao biti otac i kojemu ona ne će da se zamjeri, da ja sve vidim precrno i da to, što govorim, nju vrijeđa i nema nikakova smisla (senator i magister su njihovi stari kućni prijatelji, što bih ja sad najedamput htio od njih?). Neka još malo pričekam, pa ćemo onda ići svi zajedno kući. Dosta je, da se zbog mene morala odreći svadbe u pravom smislu riječi, a sad hoću, da joj i to posljednje veselje, koje joj preostaje, oduzmem, samo zato, što zbog ljubomora ne vidim dalje od nosa. Ne udaje se čovjek svaki mjesec, nego jedan put u životu, i to mu je dosta za cijeli život. Kao da ja jedini na svijetu znam, što se smije, a što se ne smije. Tko je još na dan svoga vjenčanja ostavio svoje goste same?

— Valentine, tebi kao da se ne sviđa naše društvo? — upitao je magister Haman. Možda je čuo ili bar naslutio, o čemu smo Buga i ja govorili, jer je nepovjerljivo pogledao u mene. — Zašto se tako kiselo držiš? Ako te smeta moje lice, kako bi bilo da otkrenemo svijetlo?

— Kome se ne sviđa naše društvo? — viknuo je senator ostavivši Bugina oca na miru i okrenuvši se k nama. — Neka se javi, pa ću ga ja naučiti pameti.

Objasnio sam, da se ja ne držim kiselo, nego da sam naprotiv vrlo dobro raspoložen i veseo. To se njima samo tako čini, jer ja, kad pijem, uvijek šutim i mislim; takva je moja narav, i tu se ne može ništa pomoći. Kad pijem, spada sve vanjsko s mene (odgoj, društveni obziri, tuđe neukusne šale i riječi), i ljudi onda misle, da sam ja neraspoložen, ili da me veselje smeta. Naprotiv, kako se ne bih veselio! Tko će biti veseo, ako ja nisam?

Svi su se složili sa mnom, da imam pravo, a zatim je došla nova boca vina na sto.

— Da se pomirimo, Matija? — predložio je senator. — Ali da mi obećaš, da ćeš ubuduće paziti, što govoriš. Ako sam ti prijatelj, nisu nas iste majke rodile. Mjesto da mi budeš zahvalan, ti zloupotrebljavaš moju dobrotu. Ne može to tako biti, Matija. Ili ćeš biti čovjek, ili ćeš dobiti nogom u tur, što si zaslužio. Jasno i glasno. Tome ne treba nikakova komentara.

— Božidare! — S Buginim se ocem desio čudan preokret, kome se nitko nije nadao. Uozbiljio se i postao hladan i suzdržljiv. — Zašto me mučiš, Božidare? Jesi li ti čovjek? Što sam ti učinio, reci, ako Boga znaš? Bar večeras si me mogao poštedjeti, večeras! — Ispio je čašu vina i suze mu udare na oči. — Znaš li ti, što znači današnji dan za mene? Ali u tebe nema srca, Božidare. Ti nisi čovjek. Kad bi ti znao . . .— Zaplakao je pijano i pokrio lice rukama.

— Mato, Matiću! — Senator se zbuni, vidljivo uznemiri i uzvrti na mjestu. — Nisam ja tako mislio, Mato, stari prijatelju. No, digni glavu, budalo stara! — dodao je tada, ljut na sebe i na njega, ne gledajući u nas.

— Ne mogu više! Ne mogu više! — jecao je Bugin otac udarajući se rukama po glavi. Kravata mu je spuzla s vrata, na bijeloj košulji izbile su mu vlažne, smeđe pjege od suza i vina. — Ja imam dušu. Ja nisam konj. — Plakao je sve jače, pijano, neprirodno, ružno, prljavo i starački, a slina mu je curila zajedno sa suzama po stolu. — Bože, vidiš li ti to?

Šutjeli smo zbunjeno i zabrinuto, ne znajući, kako da se držimo. Senator je uvidio, da će biti bolje, ako ga pusti na miru, pa je zašutio i uvrijeđeno gledao pred sebe. Magister Haman je pokušao posredovati, no to je Bugina oca samo još više ražalostilo i rasplakalo. Jecao je glasno, tanko, visoko i tužno, i nije se osvrtao na naše savjete i molbe, očito ne vjerujući u njihovu iskrenost i dobronamjernost. Morala ga je Buga zagrliti rukom oko vrata, obrisati mu suze svojim namirisanim rupčićem, poljubiti ga u lice i prinijeti mu sama čašu vina k ustima. Ispio ju je i stidljivo pogledao u nas, a onda se opet snuždio; brada mu je zadrhtala, kao u malog djeteta.

— Tata! — rekla je Buga blago i pomilovala ga po ćelavoj glavi.

Senator je morao na čas otići u nužnik (kad čovjek zađe u godine, onda mu više ni mjehur ne funkcionira, kao da ima dvadeset godina; mi ćemo svi doći na njegovo, a on na naše, nažalost, nikada više). Magister Haman je nešto živo tumačio Bugi u uho, očito u vezi s njenim ocem, ali i možda nešto sasvim drugo. Predložih ponovno, da idemo kući. Svi su me odbili s indignacijom. Sjedjeli smo, pili, pušili, razgovarali, tješili Bugina oca i senatora i mirili ih, pripovijedali i slušali šale, smijali se, kucali, vikali, pjevali i svađali se, ali prave veselosti više nije bilo, i prijašnje raspoloženje se nije vratilo, kao da je palo u vodu. Uzalud se Bugin otac pretvarao, da ga je tuga prošla. Dok je pio i grlio se sa senatorom, s Hamanom, s Bugom i sa mnom (ja sam mu morao govoriti »tata« i »ti«, a on meni »Valentine, dijete moje« i naravno također »ti«), brišući vlažne, sluzave usnice i vičući namjerno glasno, ja sam mu u očima čitao stid, prezir prema samome sebi i potištenost, koju nikakova veselost nije mogla sakriti. Senator je našao u drugoj sobi, kad se vraćao k nama, svoga dobrog prijatelja Belu Steina, veletrgovca i industrijalca, kojega je odnekud poznavao i magister Haman, i doveo ga sa sobom. Gospodin Bela bio je visok, dostojanstven čovjek pedesetih godina u crnom odijelu i crnom polucilindru, koji je malo naherio na glavi. Upoznavajući se sa mnom, on mi je čvrsto stisnuo ruku i čestitao; malo mu je zatreptao prosjedi brk, kad me je radoznalo pogledao u oči. Isto tako čestitao je i Bugi. Rekao mi je, da mu se čini, da me već odnekuda poznaje (»Ne čini li se i tebi tako, Nada?«, upitao je poluglasno, ali onda se valjda sjetio, da Nade nema kraj njega, pa se brzo trgnuo i popravio), samo ne zna otkuda, da mu se sviđa moje ozbiljno, inteligentno lice (»koje ulijeva povjerenje«), da on voli ove moderne brakove, gdje su i muž i žena namješteni, a ne parazitiraju jedan na račun drugoga, da nam može dati nekoliko dobrih savjeta za bračno putova-

nje, ako kanimo u inozemstvo (on je stari putnik i hotelski gost), da on ima u Beču i Budimpešti više poslovnih drugova i prijatelja, koji će nam ići na ruku (Evropa je ipak Evropa, neka mu ne zamjerimo); pritom je bubnjao po stolu njegovanom rukom punom prstenja, neprimjetno pušio i pio, kašljao, kad bi mu se dim zaletio u grlo, zbijao šale na senatorov račun i uopće davao dojam dobro odgojenog čovjeka iz višeg društva, što je još jače istaklo senatorovu neodgojenost i prostotu. Njegovim dolaskom društvo je oživjelo, došlo je novo vino i nove čaše na sto, Haman je počeo iznova pripovijedati o svojim dojmovima iz Francuske, Buga se upustila u raspravu s gospodinom Belom o klasičnoj i modernoj (»bolje rečeno mondenoj«, ispravio ju je otac) glazbi, gurkajući me ispod stola koljenom, kad bih ispio čašu do dna, te nastojeći na svaki način, čak malo pretjerano, svratiti pozornost na sebe. Senator je zakopčao prsluk, privukao me k sebi i počeo mi šaptati u uho, da on sutra putuje u Beograd k ministru unutrašnjih djela »u naročitoj misiji«, da on ne će zaboraviti na me i na Bugu, kad njemu padne »sjekira u med«, da taj industrijalac i veletrgovac Stein, koga je on doveo k nama, zapravo živi od nekih sumnjivih novčanih transakcija s Budimpeštom i krijumčari devize, i da ja moram čuvati Bugu od Hamana, koji nekako previše oblijeće oko nje. Jedva sam se otrgnuo od njega, već me je uhvatio Bugin otac i upitao me, što mi je senator rekao. Vrijeme je odmicalo, ali nitko nije mislio na odlazak. Svi su se nekako naročito dobro, možda malo namješteno i svečano osjećali. Glavnu riječ vodili su gospodin Bela i magister Haman. Bugin otac i ja smo pili. Sa slatkim, zlobnim smijehom, koji mu je krivio zakržljalo lice, Haman je tumačio svoje shvaćanje braka, koje je, kako je on tvrdio, bilo plod dugotrajna razmišljanja i iskustva:

— U svim brakovima ima nešto lažno i trulo, što stranci i neupućeni ne mogu vidjeti. Apsurdna je misao vječne ljubavi između dvoje ljudi, koji iz dana u dan, kroz duge godine, sjede zajedno za istim stolom, jedu iz istih tanjura, piju iz istih čaša i spavaju u istim krevetima. Možda nije zgodno, da ja to govorim baš večeras, ali kad smo već načeli tu temu, moramo je i raspraviti do kraja. Neka se čuje i drugo mišljenje. Ja ne želim nikome zlo i ne kanim otrovati ničiju sreću, ali brak, po mome mišljenju, postaje iluzoran onoga časa, kad

jedan partner (svejedno koji) poželi drugu ženu ili drugog muškarca. Korektno i časno bi tada bilo na njegovu mjestu, da odmah razvrgne brak, koji ga potpuno ne zadovoljava, bez obzira na eventualne posljedice svoga čina. Vi ćete mi reći, da bi to bilo nehumano, da bi to značilo (u slučaju, gdje žena nema nikakova zanimanja, a ni kakove druge mogućnosti za održanje egzistencije) prepustiti drugog partnera bijedi za volju jedne fikcije, kad se konkretno još ništa nije dogodilo. Ali ja u ovom slučaju ne mislim na humanost ili nehumanost takova postupka, ne mislim na njegove društvene reperkusije, mislim jedino na pitanje časti i konzekventnosti u bračnim odnosima. Ako je brak zaista sklopljen iz ljubavi, kao društveni oblik, u kome će se ta ljubav moći najpunije izraziti i iživjeti, onda on logično prestaje onog časa, kad prestaje ljubav. A vi valjda ne ćete ustvrditi, da ljubav može postojati i poslije nevjere (makar samo platonske) jednog partnera, bilo kojeg. Što to znači u krajnjoj konzekvenciji? Znači, da je brak, ovakav, kakav je danas, džin na staklenim nogama, ili još bolje, od crkve i od društva sankcionirana veza za produženje i ostvarenje jedne laži, jer ja smjelo tvrdim, da je fiziološki nemoguće postojanje vječne ljubavi i da su svi naši brakovi samo po vanjskom izgledu brakovi, a u svojoj suštini da je to vječni rat između muškarca i žene za premoć i za seksualno iskorištavanje. Ponavljam još jedamput, da držim, da je takav »brak« apsurdan i da je mnogo časnije i humanije (ne u doslovnom značenju riječi) ostaviti ženu i djecu, ili ostaviti muža i djecu, ili samo muža, onoga časa, kad muž ili žena osjete, da jedno drugome nisu dosta i da ima žena ili muškaraca, koji ih više spolno privlače. Što to znači, da će žena umrijeti od gladi (ili da će se, recimo, morati prostituirati), ako je muž ostavi, ili smiješna prijetnja da će se muž ubiti, ako žena ode drugome? Radi se o načelu, gospodo, o tome, da je brak najviši i najsavršeniji oblik legalne ljubavi među spolovima. Treba pogledati istini u oči, ma kako to inače teško i bolno bilo, treba odbaciti sve predrasude, pa priznati, da je ovo, što ja predlažem, moralnije i poštenije. Bolje je, da skapaju i muž i žena, nego da popljuju u sebi čovjeka. A ni u jednom današnjem braku nema čovjeka, svuda dominira korisnost i strah od istina, koja je britka i neugodna, svuda gospodari laž legalizirana i blagoslovljena od crkve. Ja ne želim nikoga uvrijediti ni razočarati, nego samo govorim ono, što je istina

i što mislim, da je potrebno reći. Ako me tko uspije uvjeriti o protivnom (ja nisam nikakav cinik ni desperater), rado ću se odreći svoga uvjerenja.

Nitko mu nije odgovorio, samo se Buga glasno nasmijala.

— Kakve su to gluposti, Haman? — upitala je ona prezirno. — To ti pripovijedaj svojim ljubavnicama, a ne nama. Tebi danas nije probava u redu? Ti ustaješ u obranu morala! Valent, dokaži mu, da nema pravo.

No ja nisam imao volje ništa ni dokazivati ni poricati, a i malo sam se bojao, da mi to ne će uspjeti i da ću s općeg prijeći na lični teren razračunavanja između mene i Hamana, koji je konačno, to sam osjećao, bar teoretski, imao pravo (samo što on to nije govorio za ljubav istine, nego zato, da napakosti meni), pa sam radije samo odmahnuo rukom i nasmijao se. Sa mnom se složio gospodin Stein, koji je uopće cijelu večer stajao na mojoj strani.

— To je stvar ličnog uvjerenja i gledanja na funkcije braka, a možda još više stvar odgoja. — Zamišljeno je podigao čašu prema svijetlu. — Mnogo šećera ima u ovom vinu (ili prije saharina, to je vjerojatnije). Ja volim trpka, teška vina, jer ne samo da gase žeđ, nego i osjećaj gladi. No, mlada gospođo, — okrenuo se prema Bugi, — ne smijete stvar tako tragično shvatiti. Za mene lično ljubav je nešto tajanstveno, nešto, što se ne može sputati u okvire našeg svagdašnjeg života i u što je najbolje ne ulaziti. Neka svatko postupi onako, kako se njemu čini da je najzgodnije. Svatko konačno snosi sam odgovornost za svoje čine, pa zašto da mu kvarimo veselje ružnim prognozama i neukusnim savjetima? Oprostite! — okrenuo se tada opet Hamanu, sve na vrlo ljubazan i nenametljiv način, — ja vas nisam htio uvrijediti, ali držim, da se stvari nikada ne smiju odviše simplicistički tumačiti. To može dovesti do nepredviđenih posljedica. Jedno mišljenje ne znači ništa, dva već nešto, a deset mišljenja sve. Ograđujem se unaprijed od toga, da bih vam htio dijeliti lekcije, jer to nije moj običaj.

Neugodnu šutnju, koja je zavladala poslije toga, prekinuli su Bugin otac i senator. Oni su se odmah na početku Hamanova izlaganja o braku povukli u dno stola i počeli žestoko piti u dvoje, ne osvrćući se na nas, poluglasno raspravljajući o nečemu, što je sigurno bilo vrlo prijatno, jer su

neprestano razvlačili usta na smijeh, mucajući i zalijevajući svaku riječ vinom.

— Matiću, srce moje! — tepao je senator. — Ti moraš noćas spavati kod mene. Imam mladu sobaricu, prsatu i debelu, kao stvorenu za tebe, jedva ima osamnaest godina.

Nemoćno zavaljen u stolici, ogrlivši senatora oko vrata, Bugin otac je pijano mlatarao glavom pristajući na sve i potmulo grohoćući:

— Boožidare, ti si mooj Boog! Ja tebe ljubim, Boožidare!

— Kuš, Matija! Ti si pijan kao svinja. Obriši gubicu. Zapjevaj, Matija!

Kreštavim, meketavim glasom, od koga sam se ja uplašio, zapjevao je Bugin otac visoko i pijano, a pratio ga je promukli, debeli senatorov bas, sličan roktanju:

Po Bugarskoj krv se lije
oko Plevne i Sofije...

Glava mu se nemoćno klatila na senatorovu ramenu, a u očima su mu sjale krupne, pijane suze.

— Tata! — zaprepastila se Buga i prišla k njemu. — Tata, osvijesti se, za Boga! Zar danas? Što je to s tobom? — Tresla ga je otimajući se senatoru, koji ju je hvatao za ruku. — Kako si se mogao d a n a s tako napiti?

— Pijan, pa pijan. Što se tu može učiniti? — Haman slegne ramenima, a oči mu opet zlobno zasjaše. — Nije mu to danas prvi put.

Senator je odveo pijana Buginog oca u zahod, pomogao mu da se pobljuje, gurnuo mu glavu kroz prozor na hladnu kišu, natjerao ga da popije nekoliko čaša sode s konjakom, a onda su se zajedno vratili natrag i nastavili piti, ne odgovarajući na naša pitanja i poglede. Vrijeme je prolazilo, kao čaše vina curile su pozne ure u mrklu noć. Sjedjeli smo, razgovarali, pušili i pili, a ja sam slušao, kako napolju žalosno pljušti kiša, i mislio, kako je to tužno biti u životu sam, kao uvela grana na drvetu. Kakvo je to ludo društvo, u koje sam zapao? Blazirano lice sumnjivog industrijalca, koji nije industrijalac, s kaučukovom ogrlicom i teškim prstenjem na ruci, svinjska senatorova njuška, koja pohotno podrhtava, kao hladetina, užagrene, razroke oči magistra Hamana pod staklima naočara i glupa, senilna, dobroćudna fizionomija Bugina oca,

koji više ništa ne zna. Maskirana lica voštanih lutaka, groteskno deformirana, pijana, suluda i blesava, oživjela je ruka nevidljivog, zlog volšebnika, koji čuči u zadimljenom mraku nad nama i ravna našim pokretima, riječima, činima i gestama držeći se za trbuh od smijeha. Tri mjeseca iza toga stavljen je senator Burić pod disciplinsku (a mjesec dana poslije toga pod sudsku) istragu zbog velikih novčanih pronevjerenja i neisplaćenih računa u njegovu odjeljenju. Gospodin Bela Stein protjeran je iz naše države zbog nedopuštene trgovine devizama i stranim valutama. Između Buge, magistra Hamana i mene odnosi su se ubrzo tragično spleli i doveli do katastrofe. Glava mi je bila neobično hladna i bistra, kao da sam čas prije izašao iz hladne kupke. Mislio sam na naš novi stan (dvije sobe, kuhinja, predsoblje, kupaonica i nuzprostorije u Zvonimirovoj ulici), na to, kako moramo čim prije načiniti posjetu Buginoj rodbini u Podravini, kako kiša sveudilj pada i ne kani prestati. Zar je to zaista Bugina glava, koja se pijano klati kraj mene? Što se to događa sa mnom u ovoj ludoj noći, u kojoj sam, kako to kaže gospodin Stein, postavio temelje Buginom i svom novom životu? Davno sam zaboravio govor ptica i srebrn mjesečev smijeh. Pucaju okviri jave, kao zreli voćni plodovi, a ja sam nekada bio dječak i volio jesensku šumu, riječne pličine i pjesmu drozda i kosa. Bolje je spustiti zastore na nevidljive prozore duše, ne sjećati se ničega, ne misliti ni na što, odreći se prošlosti i ne vjerovati u budućnost, živjeti samo za danas i od danas. Pada kiša na mrtvo djetinjstvo i na crnu Buginu kosu, koja teško miriše u kasnom sumraku, a u sobi tinja blijedo električno svijetlo gušeći se u dimu, hrče pijani Bugin otac u senatorovu zagrljaju (skrivajući cijelu večer oči od mene), trpko vino nudi utjehu i zaborav, mazno, dremljivo pletu riječi prozirnu mrežu sna oko ljudskih glava, koje se naginju nad svoj život. Jedan čovjek sanja o sreći i o ljubavi. O s r e ć i.

Pijući ja sam sve više shvaćao svoju današnju klownovsku ulogu, koja je inscenirana za debelu, pijanu životinju senatora Burića i njemu slične, a u kojoj sam ja samo zaštitni zid, sitan čovjek slabić i donkihotski glavni junak, na čiji račun se svi zabavljaju. Skoro u svakom braku (možda ima pravo magister Haman) postoji takav jedan senator Burić sa umjetnim zubalom i bojadisanom kosom i brkovima, rođak, dobrotvor, zaštitnik i kućni prijatelj, koji gladi mladu ženu

po licu i po golim rukama i pripovijeda o svom pokvarenom mjehuru, o svojoj tipkačici i sobarici i o svojoj mladosti, koje više nema, i svi su brakovi male, intimne, individualne tragedije, koje dobro odgojeni ljudi čuvaju sakrivene pod kućnim kaputima i papučama: u jednom vara žena muža sa svakim, s kim stigne, a muž je blažen, jer ne vidi ništa, i ponosno krivi šešir na rogovima, koje svi drugi vide i kojima se svi drugi smiju; u drugom truje žena muža arsenom ili veronalom, sipa mu otrova za štakore u varivo i krade novce, dok spava; u trećem bije muž ženu nogom u trbuh, optužuje je, da ga vara sa svojom vlastitom muškom djecom, slugom ili susjedima, nagoni je, da se prostituira za njegovo napredovanje u službi i konačno otjera prije vremena u grob; u četvrtom je žena dobila raka u maternici od mnogih pobačaja i poroda, djeca su slabokrvna, škrofulozna, malarična i srdobolna, a muž jede i pije svaki dan za trojicu, deblja se, tovi, puca od zdravlja i još mu nikada nije dosta; u petom se javlja kao posrednik i zao duh neki magister Haman, ili neka gazdarica, kod koje je prije muž stanovao i kojoj se »poslije šest godina sretnog bračnog života« vraća natrag, iako je starija i ružnija od njegove žene, i bila je već svačija. Ja bih sada trebao, dok još nije kasno, uzeti Bugu za ruku (s v o j u Bugu), otrgnuti je od stola, silom joj navući ogrtač i šešir, reći ovima tu za stolom zbogom i možda prevaliti sto, razbiti kome glavu ili zube, uopće učiniti nešto vrlo krupno, veliko i bučno, od čega će se svi zgranuti i uplašiti. To tako više ne ide i ne može ići. Ja ne mogu dopustiti, da mi se oni rugaju u lice, da gurkaju moju ženu ispod stola koljenima, da joj staju na cipelu i da mi bezobzirno pokazuju, kako sam ja tu nitko i ništa (smiješan luđak, koga oni mogu svaki čas, kad im se prohtije, izbaciti kroz vrata). Meni je toga svega već dosta. Nije li to možda očeva zla krv u meni, koja ne može podnijeti tuđu radost? Buga je zaista tako jako slična na maćuhu, kad diže čašu k ustima. Zar će se ponoviti očeva kob? Možda ja od pretjerane, neprirodne ljubomornosti gledam sve stvari mračnije, nego što jesu? Možda bi trebalo zamočiti glavu u ledenu vodu, prestati piti i pušiti, leći u čisti, hladni krevet (noćas je Bugina i moja p r v a b r a č n a n o ć), popiti aspirin i brzo zaspati, dok još pada kiša i uspavljuje svojim blagim, vlažnim šumom. Ili bi trebalo još više piti, udariti nekoga bocom po čelu, zabiti šaku gospodinu senatoru u gu-

bicu, uhvatiti Hamana za tanki, krivi vrat i zavrnuti mu glavu, početi gristi, rušiti, razbijati, daviti i klati oko sebe?

Dekadentno sam složio ruke jednu preko druge na stolu punom čikova, duhanskog pepela, praznih i punih čaša, ostataka od jela i prolivena vina. Gorio sam od uvrede i stida, od ognja gađenja i mržnje, koji nikakovo vino nije moglo ugasiti u meni, od osjećaja svoje vlastite ništavnosti i sramote, koji mi je tjerao otrovne, ružne suze na oči, ali nisam poduzeo ništa, jer sam znao, da se moram svladati i da ne smijem rasplakati Bugu prvoga dana našeg zajedničkog života, koji ne smijemo početi suzama i svađom. I to je bilo ono najstrašnije kod mene: prema meni nije nitko imao obzira, ali ja sam ga uvijek imao prema svakome, ja sam se uvijek zbog nekoga svladavao i za nekoga žrtvovao. Šutke sam natočio čašu i izlio je u sebe, hladno odgovorivši gospodinu Steinu, koji me je upitao, zbog čega sam se tako zamislio i rastužio, da nisam zamišljen i nisam tužan. Samo, gledajući u vino, vidim crvene, krvave pruge u njemu: brižne, gladne ruke siromaha, koje su okapale trsove, dizale kante s modrom galicom, brale grožđe i nosile ga u brentama u klijeti i podrume, žrtvujući svoju radost, da naša bude veća, ne štedeći svoje suze, da mi možemo štedjeti svoje, šuteći i pateći bez riječi u sebi. Krvave suze plivaju u vinu. Crveno i krvavo umire u našim očima dan. Ali neka to gospodu ništa ne smeta, to je samo romantična pobuna savjesti u meni, kojoj oni ne trebaju pridavati većeg značenja. Posljedica kasnih sati, alkohola, dima i besanice, pa možda mojeg slabog zdravlja.

— Na što ti to ciljaš, Valentine? — pogledao me je senator nepovjerljivo. — Koga on to misli, ljudi? Tu meni nešto nije u redu. — Potresao je pijano glavom i potražio svoju čašu. — O kakvim ti to krvavim suzama govoriš, lopove, kujin sine?

Pokušao sam iznova dokazati, kako ja nisam kanio sa svojim razmatranjem nikoga uvrijediti, a najmanje njega, svoga dobrotvora i zaštitnika, i kako su to bile obične refleksije pijanog čovjeka, koji ne zna, što govori, no nitko me nije slušao. Buga je opet nešto tumačila Hamanu, a senator je lijevao vino u usta Buginu ocu, koji je prigušeno krkljao i branio se rukama i nogama. Na stolu se pojavila crna kava, ljuta šljivovica i soda. Gostionica je opustjela, napolju je već davno prestalo cviljenje tramvajskih lira i trubljenje automobila. Odlučio sam, da dokrajčim ovo nesnosno, pijano stanje među nama, koje nije imalo kraja. Privučem neprimjetno Bugu k sebi, nepažljivo prevalim skoro još punu bocu bermeta, koja je stajala pred Hamanom, krvnički gurnem ispod stola senatorovu nogu, kad se nagnuo na našu stranu, i brzo se ispričam. Sad se istom gospodin Stein sjetio, otkuda me poznaje.

(Nije li gospodin možda bio kućni učitelj kod veleindustrijalca Bauma? Sjećam li se još maloga Zvonka? A Irene? Interesantna dama ta gospođa Baum. Samo trideset godina je mlađa od svoga supruga. Otkada je od prodavačice u bazaru napredovala do žene (lijepa karijera) generalnog direktora, govori samo njemački. Gdje su mu bile oči i mozak?)

Pa zatim:

(Koje je to godine bilo, kad sam ja učio Zvonka? Je li to bilo prije Irenina bijega s engleskim sobarom ili poslije? Sigurno sam ga zadržao u lijepoj uspomeni? Pucao valjda nije u mene? Zamislite, gospodinu direktoru je najveći pedagoški uzor Lenjin, i on odgaja svoga sina, koji, među nama rečeno, sasvim sigurno nije njegov, točno onako, kako je to tražio Lenjin. Mali ide u četvrti razred gimnazije, ali već ima dvije lovačke puške, svoj automobil, svoj kućni kinematograf i svoje određene sate, kad prima ili čini posjete. On daje ruku u vatrù, da sa svojih četrnaest, petnaest godina nije bio više od pet puta u kazalištu, ali zato nije prošla ni jedna sportska priredba bez njega. Do čega dovodi taj famozni lenjinizam primijenjen na naše prilike, bit će nam odmah jasno, čim čujemo, da je njegova lovačka zbirka puna nadjevenih fazana, golubova, jarebica i šljuka, koje su sve pale od njegove ruke; molim, on još nema ni petnaest godina. A što bismo tek rekli, da čujemo, što o njemu pripovijedaju njegove sobarice, koje mladi gospodin nerijetko mijenja? U tome mu prednjači njegova majka sa svojim kućnim prijateljima, učiteljima glasovira i engleskog jezika, vlasuljarima i šoferima, ali o tome je bolje ne govoriti. Iako je to možda malo indiskretno, njega vrlo zanima, da li se ja možda bolje poznajem s njom?)

Gospodin Stein je izvadio rupčić i ravnodušno obrisao čelo.

Odgovorio sam suzdržljivo i tiho, da sam ja kod gospodina Bauma bio informator svega sedam mjeseci i da me je

više od njihovih obiteljskih prilika zanimala njihova kućna zbirka njemačkih ekspresionista i francuskih kubista, među kojima ima i nekoliko originala. Ne sjećam se, da sam imao čast sresti se s njim tamo. Gospođa Baum je bila uvijek vrlo ljubazna sa mnom, nekoliko puta me je ponudila čajem i skupocjenim egipatskim cigaretama, čak mi je jedamput, kad mi je to nužno trebalo, pozajmila hiljadu dinara na mjenicu, koje ja još do dana današnjeg nisam vratio (na svoju sramotu moram priznati), ali sve je to bilo na izvjesnoj udaljenosti, koja je posve razumljiva u našem slučaju. Zašto su me poslije sedam mjeseci otpustili, ne znam, ali mislim, da nisu bili zadovoljni sa mnom (a i što bi drugo moglo biti). Možda su primijetili, da im kradem knjige iz biblioteke, ili su mislili, da sam pregrub sa Zvonkom i da se ne trudim dovoljno? Tko bi to znao? Da, jedamput sam bio i na jednoj svečanoj večeri (jedinoj, kojoj sam ja prisustvovao), i to na kraju školske godine. Sjećam se, da je tada bilo vrlo mnogo gostiju, da su se pila fina, pjenušava vina, da se mnogo plesalo, kartalo na velike svote i govorilo o kartelu šećerne industrije, koji da je opasan po naše narodne interese, o politici, medicini i trgovini, koju treba staviti na sasvim drugu bazu, ali ja sam se, kao obični, siromašni instruktor i nesvršeni đak, razumljivo držao po strani, ne učestvujući u općem veselju. Možda me je tom zgodom vidio gospodin i zapamtio? Nije nemoguće.

Gospodin Bela se tada sasvim jasno sjetio te večere i različitih pikantnih pojedinosti, koje su se desile na njoj, a koje su meni, jer sam se držao po strani, izbjegle. — Tako je dakle svršio moj roman s gospođom Baum?

— Kakav roman, molim lijepo? — protestirao sam ja. — O kakvom vi to romanu govorite?

Svi su se nasmijali, a Buga se nagne k meni:

— Ništa, Valent, gospodin se samo šali. Poznam ja tebe.

Slegnuo sam ramenima i potražio svoju čašu:

— A što se tiče gospođice Irene, nju sam samo jedamput vidio, i to svega dvije minute. Ne znam ništa o njezinu bijegu s engleskim sobarom. Kako rekoh, ja sam bio samo obični informator i ništa drugo.

Gospodin Stein nato završi, da je već zbilja kasno i da je kiša napolju, kako izgleda, konačno prestala. Možda bi bilo dobro iskoristiti tu priliku i poći kući? Bilo bi nesamo koncilijantno, nego direktno humano učiniti mladencima tu koncesiju. Ima li tko što protiv toga?

U dubokoj, mračnoj noći poslije kiše Bugino lice bilo je mrtvo i blijedo, kao kreda. Osjećao sam njezinu ledenu, neživu ruku u svojoj i zebao od njezine hladnoće, koja me je svega prožimala. Naši su koraci bježali od nas i vraćali se monotono opet k nama. Kiša je sasvim nisko ležala nad usnulim kućama; ćutio sam njezin vlažan, slan dah na licu. Idući tako uz Bugu i šuteći zajedno s njom, u mokroj noći bez zvijezda, ja sam znao, da sam ja toj ženi, koja ide kraj mene i koja od danas nosi moje ime, zapravo tuđ, suvišan i možda mrzak, te da ona mene u stvari nikada nije voljela. Njoj se možda časovito svidjela romantična legenda, kojom sam je ja opleo, možda ju je privukla k meni pasja odanost, kojom sam je ja okružio, možda me je konačno žalila, i to sažaljenje i sućut, koje ja nisam trebao, pogrešno tumačila kao naklonost, ali neki dublji dojam na nju nikada nisam mogao učiniti. Ona je živjela u drugom svijetu, u koji su meni bila zatvorena vrata, i naši su se putovi razilazili. Zar sam se ja zaista narinuo Bugi protiv njezine volje? Shvativši to, ali još uvijek tapajući kroz maglu, koja je lebdjela oko nje i oko mene, ja sam duboko pognuo glavu u noći, u kojoj je opet počela polako škropiti kiša.

BILI SMO osam dana na Bledu, spavali, jeli i pili u hotelu, pješačili po crnogoričnim i bjelogoričnim šumama, koje su rasle uz tvrde, bijele, čiste alpske ceste, veslali u čamcu po zelenoj, masnoj, hladnoj jezerskoj vodi, koja je potmulo šumila, slušali pod slapovima, kako se otužno ruši voda preko nas i srebrnasto se praši na suncu, gledali crveni, krvavi zalaz sunca nad snježnim planinskim vrhovima, no otišli smo u nevrijeme i vratili se u nevrijeme. Kiša je padala skoro svaki dan, plaha, hladna brdska kiša, koja je ledila dah i prodirala u kosti. Proljeće je bilo puno vjetrova, oluja, poplava, oborina i epidemija, koje su harale među voćem i govedima. Trešnje i višnje tek što su počele zoriti, već su se sušile, smežurale, venule i padale. Za plodom se sušilo lišće, za lišćem i samo stablo. Goveda su skapala preždera vši se zaražene djeteline i metiljave trave, koja je bila puna otrovna mulja. Ljudi su ih ubijali sjekirama i noževima i sušili oguljene, krvave, nabrekle govedske kože po živicama; na kože su slijetali oblaci zelenih, sjajnih, masnih muha sa svjetlucavim, fosfornim krilima. Krave su, nadute i trome, mukale tužno i izgubljeno, a ljudi su brisali krvave ruke u travu i očajno gledali u sivo, smrknuto nebo, koje se nije osvrtalo na njih. Kiša je padala izmiješana sa snijegom i ledom, zvijezde su čitavu noć žalosno sjale nad barovitom zemljom, koju je obavijala magla. (Kao da se zemlja vraćala u doba svoga postanka). Išli smo pokunjeni, ozebli, neveseli i mrzovoljasti kroz prazne hotelske hodnike, dosađivali se, pili kiselo, bijelo vino i čaj, jeli sirovo govedsko, teleće, svinjsko i riblje meso, gnjile cikle, rotkve, kupus, grašak i kisele krastavce, ljuti sami na sebe i na cijeli svijet. Uspjeli smo uhvatiti samo jedan sunčan dan, koji smo proveli na izletu na Bohinjsko jezero. Našli smo uz obalu prazan čamac bez vesala, otkinuli dvije daske iz puste kupališne tribine i odveslali na sredinu jezera, boreći se hrabro sa strujom, koja nas je vukla za sobom. (To je bila tiha jeka davnih pustolovnih

čežnja u nama, koje nikada nisu sasvim umrle). Na sredini jezera se Buga uplašila, postala je mala i dobra i nemoćno se naslonila na moje rame. Čitav dan su pjevale ptice i drveće mahalo zelenim grivama. Ljudi na obali bili su mali, crni, jadni i spori kao mravi, a mi smo se vratili u djetinjstvo i plovili na orahovoj ljuski kroz plavo more mašte, koja je pozlatila naše siromašne domove.

Zatim smo otputovali Buginoj rodbini u Podravinu, gdje nas je već čekao njezin otac, koji je otišao prije nas, da priredi sve za naš dolazak. Vlak nas je vozio kroz močvarna, valovita polja visoko uzraslog, još zelenog i neklasalog žita, koje su vjetrovi i kiše povaljali po zemlji. Zatim smo zašli među vinograde, plave od modre galice, još crna i mrtva kukuruzišta i mlade, izlistale, svijetlo-zelene preguste i prebujne branjevine, iz kojih su iskakali prestrašeni zečevi i kreštave ptice. Vlak je sporo, lijeno, teško dahćući, gmizao kroz rijetka, šarolika sela, po kojima je pljuštila kiša. Kasnije je kiša prestala, daljina se providjela i osunčala, preko polja su u spiralnim jatima preletjeli ždralovi. Putnici su živnuli. Buga je otvorila prozor, jer je u vagonu bilo zagušljivo, zagledavši se čeznutljivo u mliječno-plavu, zamagljenu ravnicu, nad kojom je sjalo bljedičasto, mokro sunce. Vojnici kraj nas izuli su cipele, metnuti ih pod glave i brzo zaspali na klupama, hrčući glasno i krupno u snu. Sredovječan seljak u blatnim opancima i starom kaputu čučao je kraj bolesne žene i napajao je rakijom iz zelene, plosnate boce, iz koje je zatim i sam pio. Silom joj je turao u usta velike zalogaje bijelog kruha, slanine i crvenog luka. Žena je teško gutala, kašljala i gušila se, a on joj je pažljivo odizao glavu i držao je na svome krilu, čučeći cijelo vrijeme uz nju. Bilo je u toj njegovoj nespretnoj, gruboj, dirljivoj brizi za nju neke naročite, stidljive nježnosti, koja me je ganula. Ženina se koža pepeljasto, mrtvački sivjela, suha, sparušena, ispucana i oguljena, kao koža stare krastave žabe. Ona ju je kržljavom, brašnjavom rukom gulila s mršavog, neljudskog lica, mala, zgrčena i sasvim bestjelesna. Seljak nam je ispripovjedio, da je bila pet mjeseci u bolnici, da ima, kako po svemu izgleda, sušicu kože (u tome ni svi doktori nisu složni među sobom, ili ih on pravo ne razumije), da je prodao konje i kola za njezino zdravlje, zadužio se, zapustio djecu, zemlju i kuću, a na kraju su mu doktori rekli, da je vodi kući, jer da joj ionako nema više

pomoći. Bolje je, da umre, kad već mora umrijeti, kod kuće, kraj njega i kraj djece, koja će se brinuti za nju i nastojati joj uljepšati zadnje dane života, nego u bolnici među stranim ljudima, koji ne mogu imati srca za drugoga. Donio ju je iz bolnice na kolodvor na rukama, na rukama ju je unio u vagon i na rukama će je opet odnijeti kući. Lagana je, kao ptica, srce ga boli, kad pomisli, na što je spala.

Za njim je sjedio debeo, krupan pogranični financ, koji je glasno pripovijedao dvojici trgovačkih putnika i jednom zadriglom, crvenom žandaru, kako je statistički utvrđeno (to, brate, nije komunistička propaganda, nego je on to čitao u novinama), da su najbolje uhranjeni ljudi u državi žandari, za njima dolaze narodni poslanici (kojih nažalost nema toliko kao žandara), trgovci, gostioničari i popovi, a na posljednjem su mjestu niži činovnici, radnici, seljaci i studenti. Čovječanstvo je u dvadesetom stoljeću dotjeralo dotle, da predstoji neposredna propast evropske kulture, kako je to izračunao neki znameniti njemački učenjak. Našoj bi državi bilo mnogo pametnije, da sklopi s Njemačkom trgovinski i politički sporazum, a da raskrsti s Malom Antantom i Francuskom, od kojih mi nemamo nikakove koristi. Vlak je soptao, kihao i kašljao kao čovjek, izbacivao oblake varnica, dima i čađi, zviždao i psikao, stajući na malim stanicama, obraslim voćkama i vinovom lozom, koje su nosile smiješna, zvučna imena. Nasuprot nama sjedio je malen, pun čovjek u crnom odijelu, koji je čitao neki humoristički, pornografski list sa slikama golih, debelih ženskih grudi i stražnjica, od časa do časa radoznalo pogledajući u Bugu i u mene. Naposljetku je spravio list u džep, zakopčao kaput, nakašljao se i začudio važno:

— Buga, jesi li to zbilja ti?

— Striče Filipe! — Buga se radosno iznenadila. — Tko bi vas prepoznao, kad ste obrijali brkove? Koliko godina vas već nisam vidjela!

Brzo smo se upoznali, izgrlili, izljubili, sprijateljili i raspripovijedali. Stric Filip se vraćao sa sajma, gdje je namjeravao kupiti konje, ali mu nisu odgovarale cijene, a ni izbor nije bio baš naročito bogat. On je izvadio iz kovčega hladno pečeno pile, dva još nedirnuta guščja bataka i punu bocu vina, rasprostro preko koljena bijel, ne baš sasvim čist ubrus, u koji je bio zamotan kruh, i prisilio nas, da založimo s njim.

— Kad čovjek putuje, brzo ogladni, — tumačio je on žvačući punim ustima. — Kuća je još daleko, a čovjek, koji se slabo hrani, izložen je svim bolestima. No, hvala Bogu, da ste se konačno udostojali doći k nama. Ti si nekako omršavila i oslabila, Buga, kao da ti baš ne prija brak. To je samo prve dane, dok se ne priučiš, a kasnije ćeš se sama sebi čuditi, čega si se ispočetka plašila. Ništa tako ne prija ženi kao krevet i dobar muž, koji ne trči za drugima i koji nije prestar. — On mi je značajno namignuo, rastegnuvši usta na smijeh.

— Ti si, striče, bezobrazan! — razljutila se Buga i udarila ga po koljenu. — Ne dopuštam, da se tako govori sa mnom.

— Što ti ne dopuštaš, to se mene malo tiče. Ja govorim istinu. Za mjesec dana ćeš morati i sama priznati, da sam imao pravo. No, ne srdi se, nisam ja tako zlo mislio.

Jeli smo, pili (stric Filip je obrisao bocu dlanom, kad ju je ponudio nama), trli usta u mastan ubrus i u rupčiće, gledali kroz prozor, razgovarali, smijali se, pušili moje cigarete i slušali financa i trgovačke putnike, kako pripovijedaju za nama o milijunskim aferama s građenjem željezničke pruge, koje su posljednjih dana izbile na javu (a gdje su one stotine drugih, većih i manjih afera, za koje javnost još ne zna i možda nikada ne će doznati), o tome, kako je ova država s Rumunjskom i Francuskom, što se tiče korupcije, jedna od prvih u Evropi, a u Njemačkoj i Italiji toga nema, kako su naši ministri obično bankovni direktori i vlasnici, tvorničari, veleposjednici i krupni industrijalci, što nikako ne bi smjelo biti, te čovjeku siromahu ne preostaje ništa drugo, nego svezati mlinski kamen oko vrata i skočiti u mutnu Dravu, gdje je najdublja. Strica Filipa je vino raspoložilo. Razbrbljao se i usitnio: to je njegovo domaće vino, kako nam se sviđa? Kad ga pohodimo (a pohoditi ga moramo, ako ne ćemo da mu se za cio život zamjerimo), onda ćemo vidjeti njegov vinograd i podrum, njegove silose za stočnu hranu, đubrište, svinjce i štale, sve uzorno uređeno, betonirano, suho i čisto. Kad se ne desi nikakova nepredviđena nesreća, on može na godinu prodati dva do tri vagona tovljenih svinja, a to su danas, kad svinje imadu cijenu, pare. Njemu se više isplati kukuruz kupiti najesen od seljaka, nego da ga sam sije. Mi moramo inače znati, da je on općinski načelnik (doduše imenovani, ali zar to nešto mijenja na stvari), te da je u svakom slučaju najugledniji

gospodar u selu. Vjerovali mi ili ne, ali danas je takovo vrijeme, da se obrađivanje zemlje isplati samo u slučaju, kad čovjek sije industrijske biljke, kojima još uvijek nije pala cijena (samo mora imati ugovorom osigurano od tvornice, da će mu otkupiti svu žetvu). Žito ili kukuruz sije još samo budala, koji ne zna brojiti dalje od deset, koliko ima prstiju na rukama. Vremena su loša i još gora dolaze. Ako se pametan čovjek ne može snaći, nepametan će pogotovo propasti. Uredba o zaštiti zemljoradničkih dugova uništila je svaki kredit. Od nje nema nitko koristi, pa ni ono deset, dvanaest postotaka zbilja prezaduženih seljaka, ali štetuju svi. To su sve pitanja, kojima bi se oni na vladi, što vedre i oblače (samo svlače, djeco moja, svlače!), trebali malo ozbiljnije pozabaviti. Kako nam prija meso? On se u životu drži one narodne: tko nosi, ne prosi. Uvijek je bolje dati, nego prositi, ali najbolje je ni jedno ni drugo. Neka dobro zapamtimo, što nam je danas rekao, pa ne ćemo loše proći u životu. On je toga već mnogo vidio i mnogo doživio, njemu ne će nitko prodati rog za svijeću. Zna on, što je život: ništa drugo nego obična pljačka. Tko je spretniji i tko zna bolje podmetnuti bratu nogu, pa ga gurnuti u jamu, koju je neprimjetno iskopao za njegovim leđima, taj će uvijek više postići i dalje dotjerati u životu. Neka ga dobro pogledamo: tko bi mu rekao, da je običan seljak i da je svršio samo četiri razreda pučke škole? Na primjer, Bugin otac, koji je njegov brat od tetke i koji je školovan čovjek, zar je on bilo u čemu bolji od njega? Tko se od njih dvojice više napatio u životu i tko je dalje došao? On se ne će i ne voli hvaliti, no potrebno je da znamo, da njegov posjed s gospodarskim zgradama i blagom, bez ovogodišnje žetve, koja, kako izgleda, ne će biti baš naročita, ali ne će ni podbaciti (uzmimo samo hmelj i cikoriju, za koje je osigurao prodaju), vrijedi, da ga brat bratu prodaje, pet stotina hiljada dinara. Koji se činovnik može podičiti tolikom uštedom? A razumije se samo po sebi, da on ne kani ostati na tome, što ima. Danas je najrentabilnije i najsigurnije uložiti novac u kuće, dakako ne na selu, nego u gradu (što veći grad, to bolje). To je njegova skrovita želja, za koju nitko ne zna dosada osim nas, i ujedno njegov životni cilj. Što mi mislimo o tome, mi smo gradski ljudi i nismo više djeca? Bog ga je nadario glavom i srećom, a njegova je dužnost (Bogu bi se zamjerio, da drugačije postupi; znamo li onu

pripovijest iz biblije o dva talenta?), da to iskoristi, koliko najviše može.

Potvrdili smo stricu Filipu, da ima sasvim pravo i da nitko ne bi rekao, kad ga pogleda, da je svršio samo četiri razreda pučke škole. Više izgleda kao kakav poštar, bilježnik ili učitelj, pogotovo sada, otkada brije bradu i brkove. Zatim sam ja dodao, kako poznam jednog kućevlasnika, koji se, ako se točno sjećam, zove Obad. Neko sam vrijeme stanovao kod njega, dok još nije imao ništa, samo punu glavu planova o budućem bogatstvu i punu kuću dugova i djece. On je dosada sagradio poslije rata oko sedamnaest kuća, prvih nekoliko na dug, a ostale sve sa svojim kapitalom. Prva je bila prizemnica u predgrađu, a sedamnaesta je četverokatnica u sredini grada. Danas ne radi više ništa, kuća mu nosi petnaest hiljada dinara mjesečno, kupio je svoj automobil, djecu školuje u Austriji i Švicarskoj, a žena mu je šira u prsima, nego visoka. To znači znati raditi. Od kuće do kuće postajao je sve veći, rastao je zajedno s njima, krupnjao i širio se, dok nije postao tako širok, da su mu skoro svaka vrata pretijesna. Na prvoj je kući bio više dužan, nego vrijedan; sad su drugi dužni njemu, a kuću može, ako hoće, sutra prodati za dva milijuna. To je mozak, pred kojim treba skinuti šešir.

Stric Filip se čeznutljivo zagledao kroz prozor.

Vlak je, ne žureći se, odmicao između sela, šuma, polja i vinograda. Ponekad smo se krivudajući približili mutnoj, žutoj, nabujaloj Dravi, a onda smo se opet brzo odmakli od nje. Na nebu se javljala jedna duga za drugom. Oblaci su se polako razišli. Bližala se maglena, vlažna večer.

U vlak uđe nekoliko Madžara i Slovaka s dugačkim, sijedim brkovima i lulama. Oni su izvadili iz torbe kruh, kobasice, luk i suhi, papreni sir i počeli jesti, glasno mljaskajući jezikom i ne obazirući se ni na koga.

— Oni su nas pretekli u svakom pogledu, — protumačio je stric Filip gladeći nježno izbrijani podbradak. — Od njih smo mi naučili gospodariti i štedjeti. Došli su k nama bez igdje ičega, poženili se s našim djevojkama i udovicama, koje nitko od nas nije htio, naselili krčevine i šikare, a danas se mi svi možemo sakriti pred njima. Danas naši ljudi rade kao nadničari kod njih, a pred pedeset i sto godina bili su sretni, kad su dobili od nas komad pljesnivog kruha. Puno bismo mogli naučiti od njih.

Madžari su jeli suhi sir i pili rakiju, ne gledajući u nas. Stric Filip se nagnuo kroz prozor i rekao:

— Evo nas konačno i kod kuće.

Na stanici nas je dočekao Bugin otac s jednim Buginim bratićem i trima sestričnama, crvenim, zdravim, lijepim djevojkama u svilenim haljinama žarke, žute i crvene boje, koje su nas odmah zagrlile i izljubile. Sve tri su bile neudate, premda se najstarija već približila tridesetoj godini, a najmlađa je prošla dvadesetu. Bratić je bio golem, krupan, neuredan i debeo čovjek, visok skoro dva metra i bar jedamput teži od mene. On mi je srdačno stisnuo ruku svojom dlakavom, velikom ručetinom, od koje sam se u prvi čas uplašio, a Bugu je dignuo visoko u zrak. Strica Filipa čekala su njegova kola, sjeo je u njih i pošao pred nama. Mi smo se svi strpali u bratićev fijaker i krenuli za njim kroz aleju samih rascvalih kestenova i jabuka, s kojih su padale po nama kapi kiše i mokre latice. Smračilo se brzo i zahladnjelo. Duguljast, tužan mjesec penjao se sasvim vedrim, zelenkastim nebom. Prolazeći kroz selo, dobro uhranjeni konji su glasno rzali. Počela se iz jaruga, gajeva i polja prikradati za nama mliječna, studena magla. Sjedio sam među dvije debele, tople sestrične nasuprot Bugi, koju je očito sve radovalo. Selo je raslo iz sumraka pred nama sa zidanim prizemnicama, pokrivenim crvenim crepovima, sa sivo i plavo oličenom starinskom crkvom, oko koje su rasli orasi i kestenovi, s drvenim vatrogasnim tornjem, s dvije trgovine i birtije, s jednokatnom općinom na raskršću i još jednom jednokatnicom na drugom kraju sela, kod koje smo mi stali. Pred kućama su sjedjeli ljudi i gledali za nama. Žene su izvirivale kroz prozore i preko plotova. Psi su se, podvijenih repova, zalijetali konjima pod noge. Kad smo izašli iz kola, svi su se užurbali, da nam pomognu ući u kuću i da nas dočekaju. Osjećao sam Bugine hladne prste, kako me grčevito stežu.

DVIJE smo nedjelje proveli u gostima u bratićevoj kući. Za to smo vrijeme napravili bezbroj posjeta različitim Buginim (bližim i daljim, po ocu i majci) rođacima, koji su svi htjeli vidjeti, kako ja izgledam, tko sam i što sam, jesam li debeo ili mršav, crn ili plav, lijep ili ružan, koliko imam plaće mjesečno i je li to zbilja istina, da ću ja za godinu dana postati doktor (kakav doktor?). Sve istaknutije položaje i mjesta u selu držali su oni u svojim rukama: bili su općinski načelnici, bilježnici, blagajnici, pisari, trgovci, gostioničari, mesari, pekari, krojači, zvonari, panduri, egzekutori i poštari, samo ni jednog seljaka nije bilo među njima. Upoznao sam se s bar trideset novih muških i ženskih lica, kojima sam svima morao pripovijedati, otkuda sam rodom, kako to, da mi se otac objesio, kako mi se sviđa kod njih, što mislim o aktuelnoj unutrašnjoj i vanjskoj političkoj situaciji (začudo, to ih je sviju nekako najviše zanimalo), hoću li biti sudac ili advokat, vjerujem li u uspjeh njihova zadružnog pokreta i imam li kakovih veza na financijskoj direkciji, da im tamo isprave jednu krupnu nepravdu, koju im je nanio porezni ured. Doznao sam tako, da je jedna naša tetka, koju bih svakako trebao upoznati, gazdarica kod nekog župnika u Banatu (gazdarica, ali zapravo gazda, jer ne gospodari u kući župnik, nego ona), da jedan naš ujak ima veliki parni mlin također u Banatu, koji sada kani preurediti na električni pogon, samo nema dosta kapitala (mlin doduše radi pod firmom dioničkog društva, no ujak je stvarno jedini dioničar i učinio je to samo zato, da izigra porez), da oni misle svoju kćer dati u učiteljsku školu, ako dobro ponese ljetina, i što ja mislim o tome, ima li to smisla (hoće li moći, kad svrši, dobiti mjesto, gdje i kada?), da izgleda, da će se ove godine podići nova tvornica šećera u njihovoj blizini i da bi se oni tada ozbiljno posvetili kulturi šećerne repe, da je ovo proljeće strahovito kišovito, pa postoji bojazan, da će sve istrunuti u zemlji i na zemlji, te da će žito biti vrlo slabo, da im je milo, što su me upoznali (tko zna, mogu im biti od koristi kada u životu,

a Boga mi, i oni meni), pa da će prvom zgodom vratiti posjet Bugi i meni. Po cijele smo dane morali ići od kuće do kuće, kisnuti, jesti, piti, stiskati znojne ruke, ljubiti se, govoriti, smijati se, pripovijedati i slušati anegdote i šale, pa opet jesti i piti. Jelo se puno, masno, slatko, slano i papreno, kako se kome više sviđalo, i sve to obilno zalijevalo vinom i rakijom. Iz dana u dan padale su kiše. Jutro bi osvanulo blijedo i bistro, s raskidanim maglenim odrazima, osvijetlilo bi ga zlatno, treptavo sunce, kroz prozor bi se nagnule u kuću, zanjihane vjetrom, grane jabuka i šljiva, bubnjajući mokrim lišćem po staklima, a onda su brzo stali pristizati mokri oblaci, čupavi i raskalašeni, koji su žurno prekrili čitavo nebo. Kiša je padala tiho i strpljivo, poplavila livade, prekrila sve ceste i počela se penjati uz stube u kuće. Od tih mnogih kiša ležale su svuda po dvorištima (i isparivale se otrovno na suncu) bezbrojne lokve i mlake, u kojima su dan i noć kreketale žabe. Žabe su skakutale za nama, kad smo brali cvijeće u ružičnjaku, ili su se oprezno, oklijevajući i istražujući, zavlačile u prvi mrak u sobe, gdje su čučale uz zid prestravljene i penjale se po našim nogama, kad bismo naišli na njih. Kreketale su tužno, jalovo, ogorčeno i zloguko od jutra do mraka i od mraka do jutra. Za njima su domiljeli u kuću sitni, žuti, krilati mravi i neke puzave, trome bube, koje se zadržavaju samo u vlažnim prostorijama, pa se zavukli u krevete, ormare. u ladice stolova, u rublje i u odjeću. Cijele mravinje vojske, brze i uporne, žurile su se kroz pukotine na zidu u pravilnim jednoredima i dvoredima napadajući naročito šećer, voće i slatke stvari. Za njih nisu postojale zapreke. Noću smo se budili s punom košuljom mravi i s opekotinama po tijelu od njihovih sitnih, nevidljivih ugriza. Hodali su po rublju i po koži oprezno i lukavo, zavlačili se u nosne i ušne školjke i svuda ostavljali svoje tragove. Pravili smo uz zid nasipe od smrvljenog kiselog kamena, polijevali otvore, na koje su oni ulazili, petrolejem i razrijeđenim salmijakom, ili ih zagrađivali sadrom, trovali ih otrovanim šećerom i mlijekom, ali sve uzalud. Zbog njih nam je život u sobama postao nesnosan i neizdržljiv. Kreketale su žabe nevidljive u bujnom, lisnatom draču, koji je, sličan šikari (kiše su mu pogodovale), izrastao skoro u visini taraba, među koprivama, bunikom, lobodom, divljom mrkvom i bodljikavim čičkovim busenjem. Novi rođaci bili su općinski pisari, trgovački pomoćnici, kancelisti i

gimnazijalci, mazali su kosu orahovim uljem, metali su karton u uzao kravate, da im bolje stoji, glačali svaki dan već izlizane, svijetle hlače, plesali s Bugom uz svirku gramofonskih ploča i otvoreno mi pokazivali, da me ne vole. S bratićem, općinskim blagajnikom i predsjednikom mjesne štedne, predujamne i konzumne zadruge s ograničenim jamstvom, raspravljao sam po cijele sate o smislu i vrijednosti zadrugarstva za najšire narodne slojeve, o korporativnom državnom uređenju, o Sorellu i Proudhonu, o Sovjetskoj Rusiji i Italiji, o esperantu i tehnokraciji. On je malo mucao, dok je govorio, pljuvao je slinu i teško izgovarao strane riječi ili imena. Mijenjao je i miješao socijalnu demokraciju s nacionalnim socijalizmom, jer su mu imena bila slična (ma da ništa slično za mene nije bilo u njima), na časove je branio ateizam i zalagao se za panevropski pacifistički seljački pokret, o čemu je imao neke svoje nejasne, maglovite teorije (iako nije bio seljak, ali je živio od seljaka), a onda je opet branio katoličku crkvu i tumačio gorljivo, kako Boga ima (kad je bio pijan), »Boga svakako ima, jer tko bi inače stvorio nebo i zemlju, životinje, biljke i ljude, i tko bi se brinuo za sve to, kad Boga ne bi bilo?« Njegova tvrda, čekinjasta brada, koja je zanosila na riđe, plašila me je, kad sam ostajao s njim sam u mraku, a mravi su nam puzali po nogama, pa smo ih morali svaki čas stresati s hlača i iz cipela. Mahao je uzrujano ogromnim, dlakavim šapama, lupao po stolu, pio i pušio strahovito mnogo, psovao Evropu, kulturu i civilizaciju i oduševljavao se Darwinovim dedukcijama o vječnoj borbi između jačih i slabijih u prirodi, koje je poznavao iz popularnih i površnih novinskih članaka. Bio je pretplaćen na nekoliko političkih, kulturnih, zadružnih i gospodarskih tjednika i na jedan dnevnik. Dobro je govorio madžarski i slovački, koje je jezike naučio putujući u zadružnom poslu po okolišnjim selima. Preko zime mu se pojavila neka gadna kožna bolest na tijelu i na rukama, zbog koje se nekoliko mjeseci nije smio umivati ni izlaziti iz kuće (sav je bio crn i žut od različitih sumpornih i živinih masti, kojima je morao mazati prsa, trbuh, vrat, ruke i noge), pa je to vrijeme iskoristio tako, da je naučio čitati i pisati esperanto. Zato su mu sada usta bila puna Zamenhofa (dobrotvora čovječanstva), vjere u pobjedu esperantskog pokreta na svijetu, a kroz njega i u pobjedu bratstva među ljudima, koje se ne može ostvariti bez zajedničkog

jezika, te ljubavi za njihovo domaće esperantsko društvo, koje je on osnovao zajedno s učiteljem i koje osim službenog organa »La Suda Stelo« prima još četiri strana esperantska časopisa. Naročito ga je zanimala politika, o kojoj je govorio najradije i najviše. Bilo mu je ime Valentin, kao i meni, to je, izgleda, ono, što nas je najviše zbližilo. Nije volio svoje tri lijepe, debele, neudate, vesele i prebučne sestre, ali im je uredno kupovao rublje, haljine, šešire, čarape i cipele, brinuo se za njih i dopuštao im da rade, što hoće. A one su tu slobodu očito vrlo obilno iskorištavale. Kuća je uvijek bila puna udvarača, gramofon je neumorno svirao po cijele dane, sestrične su odlazile od kuće i vraćale se natrag, kad im se prohtjelo. Već prve dane imao sam pune uši prerazličitih, istinitih i neistinitih, ozbiljnih i neozbiljnih vijesti o njihovoj slobodi i razuzdanosti, koja je prelazila sve granice. Vidjeli su ih s pisarima u djetelini, kupale se gole u Dravi (a nisu bile same, to je važno), najstarija i najmlađa spavaju skupa i zato se najstarija ne će da uda, premda je već imala mnogo prosaca. Mreža izmišljotina, spletaka, laži i istina plela se ustrajno oko njih, a bratić blagajnik, koji je za njih »odgovarao pred Bogom i pred ljudima«, slijegao je na sve ramenima i šutio. U kući se uvijek nešto spremalo, požurivalo, vikalo, govorilo glasno, tražilo, kupovalo, prodavalo, dogovaralo, ogovaralo, prigovaralo, plakalo i psovalo. Jeli smo pohane piliće, mlade patke i guske, ribe, sirove, kolače, torte, novo povrće, gljive i voće, i ja sam već bio jela, a naročito mesa, do grla sit. Nikako nisam mogao razumjeti bratićeve račune: njegovi prihodi očito nisu bili dovoljni za život, koji je on provodio. Na koji je to ipak način uspijevao regulirati, to je znao samo on. Koliko sam mogao razabrati iz njegova pripovijedanja, njegov položaj u zadruzi nije bio baš sasvim platonske naravi, i sigurno mu je nosio mnogo više, nego onima, koji su osnovali zadrugu. Ali nije bio nametljiv i nije odbijao od sebe, nije nikome naturao svoje mišljenje, nego je naprotiv rado popustio svakome i složio se sa svakim. Kao svi veliki ljudi, u nekim stvarima bezazlen, predobar, smiješno primitivan i previše popustljiv, on je sam osjećao, da su mu se sestrične popele na glavu, no nije poduzimao protiv toga ništa. Nije ih branio, ali ih nije ni krivi. Pustio je da rade, što hoće. Nije prekidao Bugina oca, kad je ovaj pripovijedao o antropozofiji i teozofiji, već

se naprotiv, u nekim pitanjima, odmah složio s njim. Soba, u koju su smjestili Bugu i mene, bila je u prizemlju i gledala na cestu, a nad nama se nalazila bratićeva »radna soba«. Često smo u noći čuli, kako hoda po sobi nemirnim koracima, otvara i zatvara prozor, kašlje, gunđa, prepire se s nekim, psuje i puši, dok se nije umirio i zaspao. Sate i sate sam sjedio s njim u gostinjskoj sobi prepunoj politiranog, neurednog brestovog i hrastovog pokućtva, jastuka i jastučića, različitih ručnih radova s jarkim crvenim i modrim bojama, šarenica, išaranih tikvica, saksija s cvijećem i cvijeća u čašama. Pili smo kiselo, crveno domaće vino, koje je prijalo poslije svakodnevnog mesa, pušili, razgovarali i gledali kroz prozor, kako pada kiša na ružičnjake, na patuljasto, još zeleno voće i debelo lišće tropskog cvijeća. Kiša je prala plavi mašak s prvih ranih šljiva, slijevala se niz ružine pupoljke i masnozeleno jorgovanovo lišće. Bijelo pošljunčenim stazama među gredicama tekla je kiša u jarak pred kućom. Mirisavi, vlažni, ružičasti, žuti i bijeli ružini grumenovi njihahu se priželjkujući sunce. Kad je kiša prestala, vruće se sunce obijesno valjalo po lokvama i barama, koje su se svuda žutjele i zelenile. Često je došao k nama stric Filip po poslu ili od duga vremena, popio čašu, dvije s bratićem i sa mnom, popušio cigaretu i brzo odlazio od nas, jer ga kod kuće čekahu neodloživi poslovi.

— Dva Valentina, koji je od njih sveti? — pitao je on podsmješljivo, ciljajući na vino pred nama, od koga se nismo rastajali, te na karte u našim rukama. — Ja mislim ni jedan.

Njemu je bilo dosadno govoriti uvijek jedno te isto, slušati bratićeve ili moje prognoze o sudbini čovječanstva, u koje nije vjerovao, jer nije mnogo držao ni do njega ni do mene, piti i pušiti s nama bez kraja i konca, kad čovjek od svega toga nema nikakove koristi i ne će postati ni pametniji ni bogatiji. Radije je odlazio u drugu sobu, gdje su bile sestrične i Buga. Tamo je bilo mnogo veselije, zabavnije, bučnije i življe. Malo se našalio sa sestričnama, pogladio njih ili Bugu po licu, iznenadio se, kad je čuo, da je Bugi dosadno, i zanimao se, hoće li skoro sestričnama u svatove. Dok smo bratić i ja raspravljali o samim dosadnim, nezanimljivim stvarima, u drugoj sobi se pjevalo, smijalo, zabavljalo i plesalo, a stric Filip je volio veselje i smijeh. On još nije bio tako star, da bi mogao ostati ravnodušan prema ženskim dražima.

Mračan, ružan, trom i golem, bratić je mrzio žene. S jednom je živio pet godina u otrovnom, nesretnom, prokletom braku bez sreće i bez djece, dok ga nije konačno ostavila. Doveo je zatim drugu, debelu, zdravu, pokornu seljanku, koja mu je ispočetka čitala želje iz očiju, a kasnije ga je varala s čitavim selom. Nju je sam otjerao, a sestrične su je polile kroz prozor vrućom vodom i mokraćom, kad je odlazila. Sad je živio sam u velikoj kući punoj žena, od kojih ni jedna nije bila njegova i koje nikako nije mogao obuzdati. Odao se piću i zamrzio žene za cijeli život. Buginu ocu ispunila se njegova davna želja, da se vrati na selo. Njegova baština, koju je dosada uživao bratić, iznosila je nekoliko jutara šuma, oranica, livada i vinograda, i sve je to jedamput imalo pripasti Bugi, dakle i meni. On se više nije kanio vraćati u grad, koji ga je odbijao nepodnosivom, vječnom bukom, besmislenom žurbom, koja ne vodi nikuda, asfaltom, zatvorenim, tamnim, zidanim kućama od kamena i betona, bez sunca, koje su ga tištale u snu, motornim vozilima i lažnom civilizacijom, koju je mrzio i od koje je imalo koristi samo nekoliko postotaka gradskih stanovnika, dok su svi ostali živjeli u strahovitoj zapuštenosti i bijedi. Smatrao je život u gradu neprijatnom pokorom, od koje je očajno zazirao. Bugu je zbrinuo, u mene je imao povjerenja, da mu ne ću upropastiti kćer, bratić i sestrične su ga rado uzeli u kuću (bar za prvi čas), na koju je uostalom imao zakonskog prava; ništa ga više nije vuklo, da se vrati s nama u grad. Ponio je sa sobom čitavu svoju knjižnicu o antropozofiji i nekoliko svezaka Brockhausova leksikona, koje je kupio odmah poslije rata i kojima se slabo služio, jer o onome, što je njega zanimalo, nije u leksikonu pisalo ništa, a sve ostalo je za njega bilo bezvrijedno i nepotrebno. Pretplatio se na jedan teozofski časopis, odlučio da se bavi voćarstvom i povrćarstvom, da zakupi ribolov u Dravi, da odgaja kuniće i plemenitu perad, a svoju mirovinu da ulaže na Bugino ime u banku. Ništa nije ostavio u gradu, za čim bi trebao požaliti. Pedeset šest godina nije znao, što je pravi život, odričući se svih njegovih radosti i ljepota (a kome za volju?), pa zar da i umre u tom neznanju? Dosta je toga! Proljetni vjetar trubi u zelene trublje drveća, ptice pjevaju, kukci zuje, cvijet se naginje k cvijetu, a on se vraća k prirodi, koja ga čeka raširenih ruku. Dosta je robovanja zakonima, koje su izmislili ljudi, da ograniče svoju slobodu; dosta

je podložnosti društvenim obzirima, moralnim ogradama, smiješnim, nehumanim zakonskim ograničenjima. On se vraća slobodi i prirodi, svojoj mladosti, talasanju zrela žita, žutim kukuruznim klipovima, vinogradima, livadama i vedrom spokojstvu šuma, gdje se jedino osjećao sretan i zadovoljan.

— Kako bi lijepo bilo stanovati u drveću! — govorio je on čeznutljivo. — Ležati na grani, pokriti se svojim kaputom, slušati šum vlažnog lišća i gledati beskrajno zvjezdano nebo, koje se iskri nad čovjekom i nad njegovom tamnom, strašnom dušom. Ujutro budi čovjeka pjesma ptica, prohladna rosa, rano sunce i jutarnji vjetar. Kora drveta je hrapava, čvorasta i prijatno hladna. Jutarnja studen je svježija od hladne kupelji. Rosa, po kojoj se razlijeva krvava zora, sjajnija je od dragulja. U noći pužu po čovjeku uznemirene bube, koje su naslutile oluju. Mušice strepe pred mračnom, crnom noći, koja postaje sve crnja i sve gušća. Zmije žalostivo pište pod trulim hrastovim deblima, koja su oborili gromovi. Pada kiša, a čovjek spava na grbavoj grani i sanja, da je dijete, da skače preko potoka, da gazi za bijelim lopočevim cvjetovima kroz mlake i bare, u kojima šušte i šume otužno nepregledna polja suhog, žutog, jesenskog šaša, da lovi leptire u djetelini i bježi po kiši za dugom, koja je daleka, draga, sjajna i nedohvatna.

Išli smo kroz vinograde sa starinskim drvenim klijetima, koje su naherile trule, slamnate krovove. Od mnogih kiša nabubrilo je i okrupnjalo mirisno zrnje muškata i blijedozelenog rizlinga. Sjedjeli smo u klijeti na drvenoj klupi, dok je vani daždilo, uz ogromnu, crvenu vatru, jeli suho meso i pili staro vino. Djevojke su pjevale pod brdom, kad je kiša stala, tužno i otegnuto, o mutnoj vodi, koja teče kroz žitna polja, o planini, kroz koju duva vjetar, i o maloj djevojčici Anki, koju su silovali i zaklali žandari kraj Morave, kuda je pošla po vodu.

— Kako dubok životni smisao sadrži u sebi ta tužna ženska pjesma! — razmišljao je Bugin otac glasno. — Jeste li primijetili, da su sve naše narodne pjesme tužne? Uvijek teku kroz polja neke mutne vode, koje slute na zlo; u njima peru ljudi krvave ruke poslije zločina, ili ih brišu u košulju ubijene žrtve; uvijek neki žandari siluju i kolju djevojke ili žene, koje su zatekli same u šumi ili u livadskoj zabiti kraj rijeke; kradu ljudi konje za mjesečnih noći (vranca i zelenka),

žito kose i snoplje voze, gledajući u žuto orahovo lišće misle na ljubav i na ženidbu, ili idu po uvelom lišću do dragina groba, ali uvijek im je pjesma tužna. Možda su to odrazi davnih, latentnih ropskih osjećaja u nama, spoznaja, da za čovjeka siromaha nigdje nema pravde na svijetu. Vjekovima potlačen i obespravljen, kako narod može povjerovati u svoju slobodu i ravnopravnost! Otuda nepovjerenje prema nama i izvjesna zloba, koju mi pogrešno smatramo mržnjom (ali možda je zaista mržnja, tko to zna). Narod skriva dušu od nas, zatvara se u sebe, šuti i sluša, kad mu govorimo, jer zna, da smo jači od njega, ali nam ne vjeruje i ne će nas poslušati. Tuga narodnog melosa nije slučajna i nije prolazna. Kroz nju, kroz bogatstvo šara i oblika na narodnim vezovima, kroz jednolikost nošnje, koja se u krajnjoj konzekvenciji približuje prirodi, otkrivamo ono tamno i nepoznato, što inače ne bismo nikada otkrili. Narod taji od nas intimne svoje radosti i čežnje. No možda mu činimo krivo? Možda ni on sam nije svijestan svega, što se u njemu nalazi, pa se nesvijesno i instinktivno ispovijeda kroz svoju pjesmu i kroz svoje umjetničke rukotvorine; bugari o svojoj žalosnoj sudbini kroz stoljeća i tisućljeća, kad je znao samo raditi za druge, trpjeti, pregarati i patiti. Nikad narod ne pjeva o čemu veselom; on pjeva o krvavim ratovima, o nasiljima, o djeci, koja su ostavila majku pod starost da gladuje, o ljubljenoj djevojci, koja se udala za drugoga, o tuđoj ženi i o proljetnim grobovima, na kojima raste bujna trava. Pa i onda, kad su riječi na izgled vesele, ili bar ne govore o nečemu direktno tragičnom i krvavom, melodija je uvijek tužna. Zašto narod ustaje protiv zakona i vlasti? Jer osjeća, da je vlast protiv njega, da ga zakoni ne štite, nego da ga progone. Narod ne smatra žandare čuvarima javnog reda i državnim organima, kojima je dužnost, da ga čuvaju i brane od razbojnika i njegovih vlastitih izroda, nego neprijateljima i nasilnicima. Zato se žandari nikada ne pojavlju u pjesmama kao zaštitnici i prijatelji, nego uvijek kao uzurpatori, koji zloupotrebljavaju silu, koju im je povjerila društvena zajednica; pritom narod zaboravlja, da su oni samo sredstvo u rukama izvršne vlasti, koja jedina može učiniti od njih prijatelje ili neprijatelje, drugove ili protivnike. (Čitao sam negdje, da su u Engleskoj žandari i vojnici najomiljeniji i najpopularniji ljudi, a kod nas?). Kako je puna i sadržajna (za čovjeka, koji ima oči i uši) jedna ova-

kova tužna, jednolična pjesma, kroz koju se djevojka jada na svoju nesretnu ljubav ili prerano uvelu mladost. To se ne može reći, to treba čuti i osjetiti. U prvom redu osjetiti.

Zašutjevši, Bugin otac upre sjajne, vlažne oči u mlačno poslije podne, koje se bližalo kraju. Jedva sam se svladao, da mu ne stisnem ruku.

Četrnaest dana je brzo prošlo. Čekao nas je opet monotoni, gradski, uredski život, koji je zaudarao po nepokretnoj, ustajaloj vodi vremena, koje se ukotvilo na jednom mjestu. Iako sam se ispočetka plašio toga dana, kad ćemo se, iscrpivši naš jednomjesečni dopust, morati vratiti natrag, kasnije mi je to gotovo bilo drago. Što dalje, sve neprijatnije sam se osjećao u kući istoimenog bratića, u kojoj su svi gospodarili, samo ne on, ne zbog njega, s kojim sam se zaista sprijateljio (njegova nestalna i bezvoljna narav nije se mnogo razlikovala od moje), nego zbog sestrična i njihovih brojnih udvarača i prijatelja, koji su sve nametljivije počeli opsjedati i Bugu. U toj kući, u kojoj smo mi bili gosti, sestrične su nam na sve moguće načine pokazivale, da im smetamo i da nas se žele riješiti. Možda se to odnosilo samo na mene, a ne i na Bugu, to ne znam, ali ja sam počeo sve bolnije osjećati svoju zapostavljenost, što je konačno dovelo do toga, da mi je život u kući postao mrzak i nepodnosiv.

Naročito mi je išao na živce jedan Bugin daljni rođak, koji se također zvao Doljanski. Za njega se vjerovalo, da će on uzeti najmlađu sestričnu. Imao je svoju krčmu i trgovinu na kraju sela, bio je izučeni mlinar i pekar, ali se nije bavio ni jednim od ta dva zanata; išao je uvijek u prugastom, platnenom kaputu, zataknuvši olovku za uho, govorio lijeno, važno, glupo i namješteno žmirkajući malim, svinjskim očicama, dok mu je podrhtavala šiljasta, ptičja brada na bubuljičavom, masnom licu. Dolazio je u kuću svaki dan, odvodio sestrične i Bugu na šetnju, donosio im ilustrirane modne revije, uzorke za svilu i nove gramofonske ploče. Mnogo je oblijetao oko Buge, zbog čega je došlo između njega i najmlađe sestrične do svađe i objašnjavanja, kome smo, ne znam zašto, opet mi bili krivi. Bio je ružan, nerazvijen, kržljav, nečist i gnjusan, škiljio posprdno, kad god bi se sastao sa mnom,

uvijek se uplitao u moj govor tvrdeći protivno od mene, kašljući i oblizujući tanke, suhe usnice. Nije mogao dugo sjedjeti na istom mjestu, nervozno se vrtio, popravljao prljavu ogrlicu na košulji, koja mu je virila iz kaputa, gledajući svaki čas na sat. Nisam ga mogao fizički podnijeti, a i on je mene otvoreno mrzio. Izgledalo je, kao da baš namjerno odvodi Bugu od mene, samo da mi napakosti. Vječno je bio uz nju, gledao drzovito njoj ili sestričnama u njedra, navijao gramofon (eukaliptusi su mahali ogromnim granama, na kojima su sjedjeli krupni, žarkih boja, krilati, otrovni insekti, dok je nujno svirala čeznutljiva, sladunjava glazba, ali to nitko osim mene nije vidio), pomagao joj obući kaput, držao joj rukavice i šešir, kad su odlazili od kuće, izmišljao lažne priče, koje kolaju o meni po selu, a kojima su se sestrične i Buga srdačno smijale. Osjećao sam, da sam u svakom pogledu jači i pametniji od njega, da ga mogu potući argumentima, kao i šakama, kad god mi se to svidi, da on ne zna ništa i ni u što se ne razumije, ali kad bi dolazilo do sukoba s njim, uvijek mi je ponestajalo riječi i uvijek sam ja izvlačio kraći kraj. On je osjećao, da se ja gadim od njega, da ne mogu podnijeti njegov miris, njegove nečiste ruke i masno lice, i iskorištavao je to na taj način (da mi se osveti), da mi je uvijek nametao svoju prisutnost. Jedan pogled na njegova pohlepna, prljava usta, rastegnuta od uha do uha, mogao me je toliko izazvati, da sam sasvim zaboravljao ono, što sam htio reći. Upozorio sam Bugu, kad sam ostao sam s njom, da ne volim, da se on vrti oko nje, i da mi se on tako jako gadi, da to ne mogu opisati, no uglavnom bez uspjeha, jer se Buga nastavila i dalje družiti s njim. Što joj se na njemu sviđalo, to je zbilja teško reći. Nikada nisam vidio tako ružnog i odvratnog čovjeka, kao što je bio on. Kad sam jedne noći našao pod Buginom lijevom dojkom nekoliko ujeda od zubi, za koje nisam bio siguran, da su moji, ohladnio sam sasvim i odlučio učiniti kraj svemu tome. Buga je sve svaljivala na moju pretjeranu, neprirodnu osjetljivost i ljubomornost, rekla mi je, da ona nije moj rob i da će se družiti, s kim bude htjela, bez obzira, je li to meni pravo ili nije, a ja sam šutio i zamišljeno šetao sobom, kao bratić nada mnom, od čijih se teških koraka tresla kuća. Bio sam preslab i odviše sam je volio, a da bih mogao povući iz te njezine izjave logične konzekvencije, koje sam jedine mogao povući: da raskrstim već tada s njom; a i

nisam imao dosta stvarnih razloga za to. Zbog toga sam odlučio postupiti sasvim drugačije.

Sutradan sam za stolom, kucajući se s bratićem i rođakom pekarom i mlinarom, svojim suparnikom i protivnikom, u sredini najživljeg razgovora, kad više nisam mogao podnijeti njegovu drzovitost, skočio s klupe povukavši za sobom skoro cijeli sto, uhvatio ga za žutu, slamnatu kosu (baš u času, kad je bratiću i meni smiješeći se tumačio, kako je došlo do toga, da je on isključen iz prvoga razreda trgovačke akademije), prevrnuo mu glavu preko kreveta i udario ga tako jako rukom po zlatnim zubima, da se odmah složio na pod. Do toga je došlo poslije dugog objašnjavanja između njega i mene o tome, da li je opravdano školovanje seoske djece ili nije, te ne postiže li se njim baš obratno od onoga, što se htjelo postići. On je, razumije se, bio protiv školovanja, i našao je nekoliko dokaza, kojima je potkrijepio to svoje tvrđenje. Svi, koji su nas slušali (sestrične, stric Filip, koji se svratio k nama na čašu vina, Buga, pa i njezin otac), složili su se uglavnom s njim, osim bratića, koji se, izgleda, priključio k meni samo zato, da ne budem sasvim osamljen, iako se inače ni on nije slagao sa mnom.

— Građanske škole su nepotrebne, — objasnio je rođak, premda je baš on svršio građansku školu, i to mu je bilo sve, što je svršio, — jer odgajaju poluinteligenciju, od koje nitko nema koristi. Seljaci bi trebali ostati na zemlji, na kojoj su se rodili, a ne gurati se na tuđa mjesta i otimati drugima kruh. Kako bi to izgledalo, da ja sada najedamput počnem orati i kopati, a nisam orao čitavog života, i ni otac ni djed mi nisu orali, nego su bili obrtnici i trgovci. Razdiobu po staležima je odobrila priroda, i sva naša borba protiv nje besmislena je i jalova, jer prirodi ne može nitko narinuti svoju volju. Ja lično sam isto tako i protiv zadrugarstva. — Tu ga je stric Filip iznenađeno pogledao namrštivši se, a bratić se bolje namjestio na stolici. — Svaki od nas, koji se miješa u to, reže granu, na kojoj sjedi. Gdje nam je mozak, kad učimo seljaka, kako će se znati bolje boriti protiv nas? Ne govorim ja to zato, što ja imam trgovinu (vi konačno meni sa svojom zadružnom trgovinom ne možete konkurirati), tu se radi o načelu. Moramo misliti na sutra, na našu djecu i njihovu djecu, koja će ni kriva ni dužna morati ispaštati za našu ludost. Što će njima ostati, ako mi sve dademo seljacima?

— Vratimo! — upao mu je u riječ, teško dišući i vidno uzrujan, bratić, naslutivši, za čim pekar ide. — Kakav je to cinizam? Oteli smo im sve, što su imali, a ti sada sanjaš o nekoj velikodušnosti i bojiš se za naše potomke, kojima će od te velikodušnosti utrnuti zubi. Lupež si ti, dragi moj, njuška te izdaje.

— Ti tjeraš vodu na svoj mlin, to je jasno. — Smiješeći se, zaokružio je pogledom po nama. — Vi to možete nazvati cinizmom (to je najlakše), ili kako vas volja, ali ja znam, što govorim i što hoću. Što vrijede sve vaše teoretske pretpostavke, koje ste naučili iz knjiga, kad one nemaju praktične podloge? Nama je svima dobro, dok seljak ništa ne zna, i bit će nam dobro samo dotle, dok on zbilja ne bude ništa znao. To stoji i toga se trebamo držati, jer ćemo inače odnijeti gaće na štapu. Seljak je glup i mora biti glup, jer je to u interesu svih nas. Pa sad vi meni recite, — uzrujao se on, — kakvim imenom da ja okrstim čovjeka (konja, ne čovjeka!), koji, iako mu je to poznato, ruši i sebi i nama krov nad glavom, jer mu ne da vrag mira? Ja sam čovjek praktičan i razborit, koji vidi dalje od nosa i koji se ne zanosi lijepim riječima. Neka vam netko na lijepe riječi ili na vaše lijepo lice potpiše mjenicu, a meni će na moj dućan potpisati. Da ja otkuda dođem na vlast, ja bih to sve drugačije uredio. Nema toga, tko bi mene naveo na tanak led. — Okrene se k meni. — Što tebi vrijedi tvoja gimnazija i tvoje pravo, kad nemaš soli u glavi? Da je na moje, ja bih odredio, da samo trgovci mogu biti ministri, pa da vidiš meda i mlijeka u državi. Za onoga, tko hoće raditi. Liberalna demokracija se iživjela i izobličila. Danas je vrijeme autoritativnih režima i planske privrede. Kad kažem, da sam za autarhiju, onda to nisam pročitao u knjizi ili čuo od kakvog profesora, nego sam došao do uvjerenja, da nas jedina ona može spasiti iz privredne krize, u kojoj se nalazimo. To se ne može naučiti u gimnaziji ni u knjigama, nego u jednoj drugoj, mnogo ozbiljnijoj i težoj školi, koja se zove život, a kroz koju sam ja prošao. Ali zašto ja to vama govorim?

— Što misliš time reći? — rasrdio sam se ja i uvrijedio. (Od prvoga dana govorili smo jedan drugome »ti«, valjda zato, da i na taj način pokažemo, kako nismo tuđinci, nego rođaci, dakle ljudi, koji pomažu jedan drugoga i štite svoje zajedničke interese).

— Hoću da rečem, da bi se ljudi trebali više baviti praktičnim zanimanjima. Kod nas postoji strahovita jagma za činovničkim mjestima, koja je nesumnjivo nezdrava porijetla. Nama manjka školovanih trgovaca, obrtnika i seljaka, a advokata, doktora, inženjera, sudaca, agronoma, veterinara, profesora, učitelja, glumaca i junaca imamo i previše. — Promislio je malo i dodao režeći. — Kod toga ne izuzimam ni tebe.

Znao sam, da bih mu sada, ako hoću da obesnažim njegove navode, morao odgovoriti nešto vrlo oštro, grubo, snažno i stvarno, na što on više ne bi mogao ni zinuti, ni praviti primjedbe. Znao sam, da je on u kontradikciji s onim, što je malo prije rekao (a ja nisam ni općinski pisar ni pekar), da to sve, što on govori, nije ništa i ne znači ništa, da njemu nije ni do autarhije ni do demokracije, jer ionako pravo ne zna, što je to, nego do toga, da me osramoti pred Bugom, pa da mu ja zato moram, ako ne ću, da mu to zaista i uspije, konačno začepiti gubicu, svejedno na koji način, ali odlučno i definitivno, jedamput zauvijek (pritom sam progutao gorku gvalju, koja mi se skupila u ustima), a rođak je podsmješljivo gledao u mene, očito svijestan svoje premoći, bubnjajući prstima po stolu i njišući se na stolici. Mjesto svega toga rekao sam mu zajedljivo i okolišavajući, da se ja ne slažem s njim, koliko se s njim uopće može ozbiljno raspravljati, da mislim, da je to, što on govori, glupost, da je to sigurno pročitao u novinama ili u kriminalnim romanima, koji su mu jedina lektira, da on nema nikakova moralnog prava buniti se protiv poluinteligencije, jer je on sam najtipičniji poluinteligenat (od glave do pete, po izgledu, po nošnji, po vladanju i po riječima, sa svim negativnim oznakama poluinteligenta, koje su kod njega još potencirane), te da ga ja upozoravam, neka malo bolje pripazi, što govori, jer sve ima svoje granice, pa i moja strpljivost. Ja nisam nikakav birtaš ni njegov kolega, a to, što sam mu rođak, tome nisam ja kriv; to se, iskreno govoreći, desilo protiv moje volje, i to je najlakše likvidirati. Neka on svoje savjete zadrži za sebe, ili neka ih (počeo sam vikati) pripovijeda onome, kome su potrebni. Ponavljam, da sve ima svoje granice. Zato ga molim, da se disciplinira. (Neočekivano sam pocrvenio i zadrhtao, ne znajući ni sam zašto). Upozoravam ga još jedamput, da se disciplinira, jer u protivnom slučaju više ne garantiram za sebe.

Pozelenio je od pakosti, pomakao se na mjestu i rekao gledajući ravno u mene:

— Možda su moji savjeti tebi potrebniji, nego ikome drugome? Baš tebi!

Buga se zabrinula i požurila k meni. Bratić se upleo pomirljivo:

— Valentine, pusti ga, neka laje. Ostavi gada na miru.

Kad sam ga udario, soba se uskomešala i zagrajala, a po zidovima su se ispreplele naše hitre, nemirne sjene. Sestrične su zavrištale i strčale se oko nas, Buga je zaprepašteno gledala u mene bez riječi, a jedan je stolac pao s treskom i nekoliko se čaša otkoturalo pod krevet. Rođak se vrtio na zemlji, vikao, pljuvao krv, pokušavao ustati i zapomagao, ritajući se i psujući pogrdno, dok ga nije bratić primio za ramena i izbacio kroz vrata napolje. Tamo se čulo, kako mu je glava tupo udarila po betonu, kako je zajauknuo i opsovao nešto strahovito ružno i žučno, a onda je bratić zatvorio vrata i sve se stišalo. Sunce je kroz prozor osvijetlilo rumeno vino u čašama. Lastavice su cvrkutale negdje pod strehom strelovito mašući krilima u letu.

Stric Filip je uzeo svoj šešir, šutljivo, tužno se rukovao i otišao.

Sestrične su se zatvorile u svoju sobu, otkuda nisu izašle sve do sutra.

Bugin otac je uzrujano šetao po sobi kašljući i brižno vrteći glavom.

Bratić i ja smo se kartali cijelu večer i cijelu noć, pili, prepirali, psovali, vikali, pjevali i razbijali čaše uznemirivši čitavu kuću. Nikada u životu nisam toliko popio, kao tu noć. Prevrtali smo tanjure po stolu, polijevali se vinom, pjevali, grlili se i ljubili, a vani je sjao zlatan mjesec na mutnu Dravu i zelenu travu, i ruže su tužno mirisale pod prozorima. Od jučerašnje oluje s tučom i prolomom oblaka ležala je u jarcima voda, po kojoj je plivalo smlaćeno zeleno voće i lišće. Tamno-modro nebo, nejasno zamagljeno, daždilo je rosom po cvijeću i lišću, kao blagim melemom na jučerašnje rane, koje je zadalo to isto nebo. Bratić se ražalostio na svoj život, na mjenice, na dugove, na neuredne račune u općini i u zadružnoj blagajni, i počeo je gorko plakati naslonivši glavu na sto. Snaga se skrhala u njemu, opuštene ruke pale su mrtvo po stolu, ogromno mu je tijelo zadrhtalo i zaridalo.

— Što ja imam od života? Što ja imam od života? — ponavljao je monotono brišući rukavom košulje suze.

Kad smo u nedjelju odlazili, ispratili su nas na kolodvor samo bratić i Bugin otac. Sestrične su izašle za nama pred kuću. Stric Filip se rukovao s nama u kolima. Rođaci nam domahivahu s prozora želeći nam sretan put. Nitko nas nije pozvao, da opet dođemo. Buga nije gledala u mene šuteći. Naoblačilo se i opet je naglo zapljuštala kiša s grmljavinom i munjama.

POZNA, zlatna jesen rascvala se u crvenim i žutim tonovima, liježući teška, plodna i svilena, kao trudna žena, na istanjenu, plitku listopadsku Savu, koja se srebrno i magličasto prelijevala na suncu. S nevidljive, čudesne jesenske palete prosipahu se raskošne, žarke boje po već prorijeđenim krošnjama stabala i livadama, na kojima je cvalo kasno, tužno cvijeće. Poslije podne šetao sam sam uz obalu i mislio, kako su odnosi između mene i Buge sve hladniji, kao da se nešto strano i tuđe zavuklo među nas. Nakon kratkog, kišovitog ljeta jesen je bila suha, poluprozirna, prašna i maglena. Preko Save letjeli su ždralovi, divlje patke, guske i lastavice. Znao sam: dolazi zima, poslije koje će opet doći proljeće i ljeto. Život se obnavlja u krugu, koji je svake godine isti. Lastavice lete u jatima preko Sredozemnog mora svake jeseni i svakog proljeća. Bude se nove nade i želje: u proljeće kliju, u ljeto se razlistaju i rascvjetaju, u jesen ginu žalosno i tmurno. Pada po njima bijeli, sitni, studeni snijeg, a nade su male i uboge, kao smrznute ptice. Bugi je pusto i dosadno u mome prisustvu. Kad je uvečer čekam pred uredom, šuteći me pozdravlja pogledom, ali se ne raduje. Šuteći se vraćamo kući. Ili se Buga prevarila (hotice ili nehotice), kad je vjerovala da me voli, ili me nikada nije ni voljela? Među nama je rasla praznina sve veća i sve strašnija. Pripadali smo dvjema različitim svjetovima, koje je teško bilo premostiti. U noći sam je gorko, tužno, požudno i očajno ljubio u vrat i u bijele, bludne dojke, na kojima je već zarastao trag od tuđih zubi. Prepuštala mi se zatvorenih očiju, teško dišući, zgrčenih ruku; toplo je strujala pohota iz njezina gipkog, svinutog tijela. Pio sam čaj s rumom u maloj gostionici pod mostom, obrasloj vinovom lozom, koja se zatvarala pred zimom do proljeća, od kojega ju je dijelilo pet, šet mjeseci. U vrtu nije bilo nikoga. Sobe su bile prazne i vjetrovite. Čaj mi je donijela mlada djevojka u žutoj svilenoj bluzi limunove boje, sigurno gostioničarova kći. Zapalio sam lulu (u posljednje vrijeme pušio sam uvijek samo

lulu), popio čaj, platio djevojci, koja me je pogledala plavim, tihim, sasvim bistrim očima, te pošao dalje. Zatim sam sjedio na obali pod jarko crvenim, rodnim stablom gloga i gledao plitku, lelujavu, svilenu, ustalasanu vodenu površinu, preko koje su gazile bose žene, zadignuvši suknje i košulje. Kupao sam se u rukavu, koji je mreškao vjetar, pod toplim, blijedim suncem, koje se nujno zamotalo u bijele, paučinaste oblake. Poslije mene kupali su se pastiri s kravama. Naložili su veliku vatru od vrbova granja na livadi, s koje je odvežena posljednja otava, garavi i opaljeni od sunca, pekli krumpire, sjedili i pjevali. Vjetar je donosio od njih blagi, sjetni miris borove smole, koja izgara. Miris je bio lijep i nenametljiv, kružio je s plavičastim dimom preko riđih vrbika, nad kojima su se rojile mušice. Vjetar je nosio bijele, svilene niti babljeg ljeta pod visokim, providnim nebom, koje je nadmostile smeđe, šumovite planine. Išao sam dalje i mislio, kako je najbolje biti sam, ići uz tihu, jesensku rijeku, piti čaj u gostionici, u kojoj nikoga nema, pušiti, mirisati duhanski dim i upaljenu smolu i slušati tužnu, otegnutu pastirsku pjesmu, koju sam ostavio iza sebe. Buge već davno nema sa mnom. Stojim sam na kiši pred pustom, crnom kućom, iz koje izlaze Buga i njezin otac, čekam, kisnem, šutim i pušim, a Buga me, prolazeći uz mene, gleda prezirno i otkreće se od mene. Bio sam sjeverni čovjek, koji je mrzio prežarka ljeta, prebučne, zvučne riječi, koje nisu ništa značile, velike gestove i vesele pjesme. Volio sam ići po toploj, proljetnoj kiši, volio sam jesensko sunce, kad žege više nema, prvi snijeg, koji pahulja u zimske večeri uz osvijetljene prozore, zabrinute, stare žene, koje pognute prolaze kraj bogatih izloga. Privlačile su me sjetne pjesme, zasićene gorčinom i osjećajem prolaznosti, tihe šume, kroz koje sam šetao sam, rano proljeće, kad su pupali prvi pupovi i kad je zemlja obećavala, da će biti majka i hraniteljica, a ne maćuha. Stidio sam se siromaštva i bijede, u kojoj sam živio. Tražio sam, da čovjek čovjeku bude brat, a ne krvnik i vuk, izbjegavao preglasna društva, ružne aluzije na moj ili tuđi intimni život, plašio se ljudske radoznalosti i čuvao svoje brige za sebe, ne povjeravajući se nikome. Ništa južnjačko nisam imao u sebi. U erotici sam se gadio otvorenih nježnosti u prisustvu drugih ljudi, što je često znalo uvrijediti Bugu. Ja se nisam veselio braku zato, što je to bila crkvom i društvom ozakonjena veza između muškarca i žene. Da se

radilo samo o tome, nikada se ne bih oženio i možda bih pregorio Bugu, kao što sam već mnogo toga pregorio u životu. Puno drugih, sitnih i neznatnih, ali za mene dragocjenih radosti nalazio sam ja u tom novom odnosu između Buge i mene: ona je nosila moje ime, koje je sada bilo naše ime, stanovala u stanu, koji je bio njezin i moj, naš, kretala se između našeg pokućtva, po našem sagu, i spavala u našem krevetu. Tiha radost punila mi je srce, kad sam stajao s njom kraj prozora i gledao u tamnu, vlažnu noć pred nama ili u njezine crne, vjerne oči, u kojima su sjale zlatne iskre. Vrijeme je hitalo, sve češće zamjenjujući radost gorčinom, ali ja nisam dao da život ubije vjeru u meni. Još uvijek je Buga za mene bila dragi posjed, koji nikada nije sasvim moj, i zato je još draži i skupocjeniji; bolna, gorka tajna žene, čiju dušu nikada nisam posve upoznao. Stario sam, ulazio u sebe, radovao se dubeći po svojim ranama, koje nisu htjele zacijeliti, mučio sebe sumnjama, nadama, očajem i bolom ćuteći, kako se život tuđi od mene i sve više me osamljuje. Bio sam mlad, a u sebi sam nosio jesen i zimu, i ledio sam se od strahovite hladnoće, koja je zračila iz mene. Proganjali su me ružni sni, zbog kojih sam spavao nemirno i grozničavo. Često sam se budio, kad bih se u snu stresao od dodira mrtve očeve ruke, koja je tražila moje grlo. Sanjao sam, kako idem bos večernjim ulicama uz Bugu, koja se sva crveni od stida, što sam ja bos, i hoće da pobjegne od mene, jer se ljudi okreću za nama i gledaju radoznalo i podsmješljivo u nas. Ja sam osjećam, da je to nezgodno, što sam bos, i mučim se, da se sjetim, gdje sam ostavio cipele, no bez uspjeha. Gomila oko mene raste i guta Bugu, koja je sretna, što se riješila mene. Nju vode ispod ruke njezini mnogobrojni, debeli, mršavi, crveni, žuti i razroki rođaci, miluju je masnim rukama po licu i po kosi i šapću joj vruće riječi u uho, od kojih se ona još više crveni i smije. Zatim se Buga pretvara u maćuhu, tuče me rukama i nogama, valja me po podu i gazi po meni, a ja sam upravo svršio treći razred osnovne škole i ljubim sav krvav i uplakan njezina gola koljena i bokove. Buga vrišti, čupa kosu sebi i meni, lupa mojom krvavom glavom po zidu, a onda se iznenada smiruje i pada razgoljena i umorna na krevet, zatvorivši oči i zarivši moju glavu u svoje krilo.

— Buga, ubit ću te, ali moraš biti moja. Ne, nikada ne bih mogao dignuti ruku na tebe, odviše te volim. Što će to biti s nama, Buga?

— Čega se bojiš, Valent? Kako su ti oči strašne! Daj mi ruku. Ti nisi zdrav, ti si bolestan, Valent. Koga se bojiš?

— Tebe. Sebe. Volim te, pa se bojim. Bilo bi bolje, da te ne volim, jer nitko ne može biti sretan, koga ja volim. Ja sam proklet, pa ćeš sa mnom biti prokleta i ti. A ti nisi ništa kriva, samo sam ja kriv. Ja jedini ne smijem biti sretan, a tebi ne smije nitko kratiti sreću. Ubit ću svakoga, tko se usudi dirnuti u tebe. Ne žalosti se zbog mene, ne misli na me, ne gledaj u mene, ništa ne govori. Zaspi, Buga!

Poslije takvih noći ustajem pred zoru blijed i neispavan, sjedim na prozoru, na koji se toči gusto mlijeko prvog svitanja, ili razdraženo i nespokojno šećem po sobi, a Buga leži u krevetu, iz koga sam malo prije ja ustao, i lice joj je u snu žalosno, trudno i malo, kao dječje. Bore joj se javljaju oko usta i pod očima i čine je starom i iživjelom. Modre žilice granaju joj se po čelu, koje davno nije više vedro. Buga je tako dobra i tiha, kad spava. Tužno se uozbiljila, i ruka joj je lijepa i nepomična na bijelom jastuku. Kako je moglo doći do toga, da je danas Buga moja i da u isto vrijeme nije moja? Gledam u njezino čelo i htio bih toliko toga doznati o njoj, ali ne doznajem ništa, nego vadim iz ormara bocu s konjakom i pijem čašu za čašom. Ujutro, kad joj se ne žuri u ured, Buga sjedi pred ogledalom i čupa prve sijede niti, koje joj se javljaju u kosi. Ona je samo tri mjeseca starija od mene, a ja sam još kao dijete volio stare žene, i bio sam zaljubljen u svoju maćuhu i u svoju najmlađu tetku. Plakao sam kao lud, kad se tetka udavala i kad su je kola odvezla, a imao sam samo osam godina. Tetka mi je mahala rukom iz kola, izgrlila me i izljubila, kad je odlazila, dala mi je na uspomenu jedan cvijet iz vijenca, koji je imala na glavi, i bilo joj je žao, što ja toliko plačem za njom, ali ona nije znala, da sam je ja zbilja volio i da sam htio, da se ne udaje, dok ja ne odrastem. Bojao sam se ženskog društva i sramio sam se svake nježnije riječi, koja bi dala naslutiti, što se u meni zbiva, ali sam čeznuo za ženama i najsretniji sam bio, kad me je tetka držala na rukama (imala je neobično velike, snažne grudi, na koje sam se ja naslanjao laktom, gledajući je u lice i u oči), ili kad sam sjedio kraj nje za stolom i držao je za ruku u zim-

skom mraku, kroz koji se nije ništa vidjelo. Bilo je nešto patološko i neprirodno (prelazeći u sebemučenje i sebeponiženje) u izvjesnim slučajevima u mom odnosu prema ženama, starijim od sebe, još i danas. Volio sam, da me žene tuku i muče, da me vrijeđaju i ponizuju, samo da vode računa o meni. Možda zbog toga, što sam rano ostao bez matere i što sam se oca uvijek bojao i pomalo gadio, ja sam s tihom zavišću pogledao na majke svojih školskih drugova, no čuvao sam se, da se ničim ne odam i skrivao sam tu svoju sramotnu strast duboko u sebe, jer mi narav ne dopuštaše da se povjerim kome drugome. Stvari, koje su se ticale samo mene, bilo je od mene vrlo teško doznati, ako su bile intimnije prirode. Lagao sam svijesno i zbunjeno u isto vrijeme, jer sam se stidio erotike i jer sam znao, da je to, što hoću, nedopušteno i sramotno. Možda sam baš zbog toga i volio tako jako Bugu, kojoj su oči uvijek bile umorne i stare. Sjedeći s nogom prebačenom preko noge i s čarapom, koja joj je pala ispod koljena, u šarenoj, svilenoj kućnoj haljini, čupajući prve sijede niti kose pred zrcalom, još sanena, dremljiva i razbarušena, Buga me se nikada nije dojimala kao moja žena, koja pripada meni. Ona je za mene uvijek bila pomalo tuđa, nepoznata, daleka i nepristupačna. Volio sam je i bojao sam se, da je volim, jer nisam znao, što će ona na to reći i što će na to (što je još važnije) reći ljudi. U meni je živio podsvijesni strah, da ću je izgubiti, ako ne budem vrlo budno pazio na nju, da će ona jednoga dana jednostavno odletjeti od mene, kao ptica iz krletke, i da ću ja opet ostati sam sa svojom bijedom i užasom. Kao da je to sve samo lijep, ali i pun zebnje i strahovanja san, koji će se jednoga dana svršiti (jer svi se sni jednoga dana moraju svršiti), i ja ću se opet naći na ulici sam, u starom odijelu i starim cipelama, u koje ulazi hladna voda. Možda to nije dopušteno, da ja ljubim Bugu u usta i u grlo i ležim kraj nje u krevetu? Tko zna, ne ću li jednoga dana morati odgovarati Bogu, njoj ili kome trećemu za to, možda i pred sudom? Otkuda meni pravo, da imam svoju ženu? Kako ja dolazim do toga, da hoću biti sretan? Zar ja mislim, da nema i drugih ljudi, koji bi htjeli biti sretni, i da moja sreća ugrožava njihovu sreću, jer svi ne možemo biti sretni? Ali kome sam ja što kriv? Kome sam ja što kriv?

Crveneći usta pred ogledalom, Buga mrko gleda u bocu konjaka u mojim rukama, a onda popravlja kosu pod šeširom i pušta da joj rukavice padnu na pod. Naš je stan pun neukusnih, sladunjavih pejzaža po zidovima u teškim, bakrenim ramama. Ja se obično budim vrlo rano, brijem se skoro svako jutro, nikada ništa ne doručkujem, ali uvijek puno pijem, i onda mi je uvijek dobro, kad pijem i kad se napijem. I to je jedan poseban problem u mome životu: hrana. Jeo sam samo zato, jer sam znao, da moram jesti, da ne mogu živjeti bez jela, a pio sam zato, jer sam volio piti i jer sam bio tužan, kad nisam pio. Poslije četvrte, pete čaše kopnilo je nezadovoljstvo u meni, postao sam lakši, gipkiji, bestjelesniji i vedriji. Oko tri četvrta na osam odlazili smo svako na svoju stranu, Buga u svoj ured, a ja u svoj, da se često po cijeli dan više ne vidimo. Bugu je smetalo šuštanje novina u mojim rukama, moja tvrda brada i moja boca s konjakom u ormaru. Smetala ju je moja lula, način, kako sam ja izgovarao njezino ime, moja navika da šećem po sobi u pidžami i da nerado uzimam košulju s tvrdom ogrlicom. S vremenom ju je počelo smetati sve, što god sam ja učinio. Dolazilo je do žučnih, jetkih, zajedljivih, otrovnih svađa među nama, poslije kojih bi se doduše uvijek mirili, ali koje su ipak svaki put ostavile tragove iza sebe: mutan, gorak talog, koji je sjedao na nas, kao otrovni, zagušljivi, užareni pepeo. Bilo je dana, kad smo izbjegavali jedno drugo, kad sam joj se bojao pogledati u oči i ona meni, i kad smo se mrzili i željeli jedno drugome samo zlo. Najčešće je do sukoba među nama dolazilo zbog Bugina prečestog druženja s magistrom Hamanom, koji se tako rekavši nije rastajao od nas. Dolazio je skoro svaki dan k nama u kuću, odnosio naše knjige ili donio nama svoje, pratio Bugu u šetnju, kad ja nisam mogao, davao nam besplatne koncertne ulaznice, do kojih je na neki tajanstveni način uvijek dolazio, igrao šah s Bugom ili sa mnom, pio naše vino ili smo mi pili njegovo, te nam se i protiv moje volje nametnuo za prijatelja, koji nam je bio uvijek za petama i od koga nismo mogli ni odahnuti na miru. Mrzeći ga i osjećajući, da i on mene mrzi, možda još više, nego ja njega, ja sam nerijetko, kad više ne bih mogao izdržati, kušao skloniti Bugu, da raskrstimo (i da ona raskrsti) s njim, ali uvijek bez uspjeha. Buga se brzo ražalostila, uvrijedila, rasrdila i planula mašući rukama:

— Haman je moj prijatelj. Što se to tebe tiče, ako on mene prati iz ureda kući?

— Haman je običan lupež, kome ću ja zavrnuti vratom, kad ga još jedamput nađem kod tebe. — Znao sam se tako uzrujati, da su mi drhtale ruke, i Buga se onda uvijek uozbiljila, ali popustila nije nikada. Vrteći se po sobi i ne gledajući kuda stajem, razbio sam skupocjeni luster iz modrog i crvenog češkog stakla, Bugin vjenčani dar.

— Ti si me zavadio s ocem i s čitavom rodbinom. Zbog tebe sam morala bježati iz svoje rođene kuće kao sluškinja. Tko si ti meni, da bih se trebala žrtvovati za tebe? — Buga viče, jer sam ja prvi počeo vikati. Zatim uzmiče ispred mene, gleda me uplašeno u oči i veli. — Valent, ne ljuti se, nemoj biti dijete. Što sam ti učinila? A što ti je Haman kriv? Zašto ne misliš, što govoriš? Ima li smisla to, što radiš? Kako možeš sumnjati u mene? Kako smiješ?

Pod nama stanovao je također jedan mladi bračni par. On je bio arhitekt, a ona je šetala svaki dan pred kućom s dječjim kolicima, u kojima je vozila plavokosog, veselog, jednogodišnjeg sina. Poslije ručka znali su sjedjeti sve troje na balkonu (dječačić je spavao u kolicima) i razgovarati o sinovoj budućnosti.

— Htjela bih, da bude profesor, — govorila je mlada mati guleći sočnu, crvenu naranču. — Za mene je to najljepše zanimanje na svijetu. Ne zato, što sam ja htjela biti profesorica, nego jer zbilja tako mislim.

— Neka bude liječnik, — protivio se otac. — Ja bih svakako htio, da bude doktor, jer je to jedino zanimanje, kome ne može nikada pasti cijena. I kad bude najzdravije i najsretnije (a hoće li to ikada biti?), čovječanstvo ne će moći biti bez liječnika. Uostalom, to ćemo još vidjeti.

Našao sam Bugu, skrivenu za zastorima, kako pobožno hvata svaku riječ, koja je izgovorena na balkonu, a oči joj se cakle od suza. Tada nestaje mržnje među nama, suprotnosti se ukidaju i mi sjedimo kao nekada zajedno na jednoj stolici (ona na mojim koljenima), njišemo se kao djeca, smijemo se i tješimo jedno drugo.

— Valent, htjela bih imati dijete, — kaže Buga iznenada i gleda u mene odlučnim, upornim, vlažnim, dobrim očima. — Zaista bih htjela imati dijete.

— Ja nemam ništa protiv toga, Buga. To je samo tvoja stvar.

— Samo moja, Valent?

— Ja pristajem na sve, što ti hoćeš. Ja sam već davno bio zato, ali ti nisi htjela. A ako sada ti hoćeš, nitko sretniji od mene. Ti znaš, da ću ja na sve pristati, što mi ti predložiš.

— Onda ću ti biti jako dobra, kad ne budemo više sami. Bit ću ti tako dobra, kao što ti nitko na svijetu nije bio dobar. Odmah ću ostaviti službu, Valent.

— I ja ću tebi biti dobar, Buga. Tko tebe tako voli kao ja?

— A od čega ćemo mi onda živjeti, Valent, ako ja ostavim službu? Nisi mislio na to. Tvoja plaća nam nije dosta.

— Uzet ćemo manji stan. Ne ćemo toliko trošiti, koliko sada trošimo. Ne ćemo nikuda ići od kuće. Ja ću prestati piti i pušiti. Jest ćemo kod kuće, a ne u menzi. Ti ćeš morati sama kuhati. Puno će se toga morati promijeniti. — Mašta je grozničavo radila. — Na stanu ćemo najviše zaštedjeti. Morat ćemo se malo stisnuti, ne ćemo imati dvije sobe kao sada, ali kad ne budemo imali više, bit će nam dosta i jedna. Glavno je, da imamo kupaonicu i možda balkon. Ako ne bude išlo drugačije, bit ćemo i bez toga.

— Ali kuda ćemo s pokućtvom, Valent? Kako ti ništa ne misliš. — Buga se očajno uhvati za glavu. — Njega ne možemo strpati u jednu sobu, pa da se baš na glavu postavimo. Zar da ga prodamo?

— Već ćemo nešto smisliti i za njega. Doonda još ima vremena. — Nisam se dao slomiti. — Možda mi uspije naći još kakovu drugu zaradu, pa ne ćemo morati nikuda seliti. U najgorem slučaju ćemo ga prodati, pa će opet biti sve dobro. O, mi znamo živjeti i s malim, je li, Buga, da znamo?

— Znamo, Valent, tako sam sretna! Ali nam je ipak šteta pokućtva. Što bi rekao tata na to, da čuje? Siromah, više se njemu veselio on, nego ja. Gdje bi onda primali goste, kad bi imali samo jednu sobu?

— Kako si ti veliko dijete, Buga! A što će nam gosti, kad je nama najljepše, dok smo sami. Gosti bi nam samo pokvarili sreću i otrovali našu idilu. Mi ćemo živjeti sasvim, sasvim sami, nikuda ne ćemo ići, nikoga ne ćemo tražiti, nikoga primati, povući ćemo se od svijeta, koji nam ionako ne želi ništa dobro, ti ćeš biti moja (moj svijet), a ja tvoj. Tako ćemo zatvoriti vrata na našoj jedinoj sobi, da nitko ne će moći zaviriti unutra (u našu dušu). Vjetar će uzalud tapati oko ključanice, jer ćemo mi zavrnuti ključ u bravi i ugasiti svijetlo.

Pristaješ li, Buga? Gosti će se najprije uvrijediti, rasrdit će se na nas, ne će nas više htjeti poznati na ulici, a zatim će zaboraviti na nas i ostaviti nas na miru. A mi samo to i hoćemo.

— Istina, Valent, ja sam sasvim zaboravila na to. Što će nam gosti, kad ćemo imati dijete? Imam tebe, najboljeg i najmilijeg gosta, koji je samo moj. Kako si ti dobar i zlatan, Valent! Nikada nisam ni slutila, da bih mogla biti tako sretna u životu. Valent, poljubi me. Metni mi ruku na čelo. Daj mi čašu vode. Magli mi se pred očima. Dobri moj, zagrli me! Valent, kako je tu mrak. Pazi da mi haljinu ne podereš. Skini kravatu, smeta mi. Valent, nemoj gristi, boli! Ti si moj mali, moj maaali! Moj zločesti sin, koji ne da mira svojoj mami. Kakav je to sin, koji nosi mamu u mrak? Ruke su ti tako vrele. Makni glavu, Valent, grebe me brada (opet se nisi obrijao). Ne smiješ više toliko pušiti, zaudara ti iz usta. Kako ćemo mi tada biti sretni, Valent!

No sutra je Buga već zaboravila na to, i sve je opet bilo, kao i prije. Točnije od svake budilice, ja sam već u četiri, pet sati na nogama. Dok Buga spava, ja pijem konjak i šećem, čitam jučerašnje novine i svaki čas palim iznova lulu.

— Valent, ne mogu spavati od tvojih novina. Zašto ja moram trpjeti zbog tvoje histerije? Ako ti ne možeš spavati, pusti mene, da ja spavam, ja sam umorna. Jesi li ti čovjek, Valent? To nije više život, to je mučilište. Tko bi mogao s tobom izdržati? — Buga se okreće na drugu stranu, pokriva se preko glave, zadržava ljutinu i ruke joj dršću od uzbuđenja, u koje je dovodi šuštanje novina u mojim rukama, moji koraci i dim iz moje lule, ukratko ja.

— Htio bih govoriti s tobom, Buga.

— Zar sada, Valent, tako ti Boga?

— Već je svanulo, Buga. Osam sati spavaš, zar ti to nije dosta?

— Nije dosta, nije dosta, nije dosta! — viče ona ogorčeno i guši se u suzama. — Zar ti ne osjećaš, kako ti mene mučiš?

— Haman te je juče tražio, Buga.

— Što se to tebe tiče, ako je on mene tražio?

— Ti nisi bila juče u uredu, Buga, ti si bila s Hamanom?

Buga ne odgovara ništa, a ja točim konjak u čašu i nastavljam čitati jučerašnje novine. U šturom jutarnjem osvjetljenju sive se korice mojih knjiga, jedinoga, što sam imao, u ormaru, koji nije moj, već Bugin. Tužno prilazim k njima, i žao mi je, što ne mogu, kao nekada, biti sam s njima; milujem im dobre, zamišljene hrptove, koji su mi toliko puta bili u rukama. Sve sam te knjige pokupovao još kao siromah (a zar sam ja ikada bio veći siromah, nego sada?), otkidajući sebi od usta, a sad ih raznose Bugini blazirani prijatelji i prijateljice, a ja stojim nemoćan i nujan pred olujom, koja raste u meni, i pred kišom porugljivih, neprijateljskih pogleda, koja dažđi sa svih strana po meni. Knjige su moji jedini drugovi i prijatelji. U njihovu umnu, dragu tišinu tone mi trudna glava, a mrak je među stranicama modar i žut, i tiho šušte listovi među mojim prstima, kao da me tješe. S knjigama govorim šutljivim, nemuštim jezikom čitave sate, dok Buga spava, ili kad sam sam kod kuće, a one mi se tuže, kako maćuhinski postupaju s njima i kako je dobro bilo, dok su one bile same sa mnom, premda tada ništa nismo imali: ni ormara iz kavkaske orahovine, na koje se ne smijemo nasloniti, ni stolica presvučenih crvenim baršunom, koje tako neprijatno svjetlucaju u sivom jesenskom sumraku, kad su sobe prazne kao grobovi i kad ulicama plaču plinske svjetiljke, ni brokatnih zavjesa s teškom naslagom prašine, ni Buge, koja nije naša, nego Bog zna čija, i koja spava, dok mi patimo i krvarimo od unutrašnjih rana i bolova, nevidljivih tuđem, površnom oku.

— Ja ne dopuštam, da se ti sastaješ s Hamanom, upozoravam te ponovno, Buga. Ja ću Hamana ubiti prije ili kasnije, molim te da računaš s tim. Ja to više ne mogu podnijeti. Ne mogu.

— Što ti ne možeš podnijeti? — pita Buga iz kreveta neizrecivo prezirno i sablažnjivo. — Molim te, šuti. Šuti, pametnije je da šutiš. Kao da ja ne znam, s kim imam posla.

Metnem novine na prozor kraj sebe, pustim jednu poznu muhu da izleti u tiho, plavo listopadsko jutro pred kućama, koje su već uznemirili koraci ranih prolaznika, ispijem čašu i zapalim lulu, a onda mislim na to, kako ovo između Buge i mene nije brak, nego pakao. Ja sam nekada bio dijete i živio u malom gradiću na granici Bosne, kraj kojega teče teška,

plodna i sivo-plava Sava. Nad gradićem raste ogromna, žuta jesenska planina, s koje dopiru u gradić slatki, truli mirisi mrtvih ptica, uvela lišća, gnjilih gljiva, mahovine, bukvica, žira, insekata i otajstveni šumovi riđih stabala, u kojima noćiva hladan vjetar. U takvu jednu crvenu, bogatu jesen pokapali smo moju majku, i ja sam gorko plakao nad njezinim lijesom, kad smo ga spustili u grob (i jedan uveli, žuti list s njim). Za planinom je živjela Bosna, ogromna, nepoznata, neistražena, tamna, legendarna, levantinska, gladna i nujna, s bogumilskim grobovima uz kamenite brdske putove, s ostacima vjekovnih krvoprolića, ratova, pogroma, robovanja i kaznenih pohoda, sa hladnim, ocjelnim nebom, pod kojim su hitale turske horde, sa zapjenjenim brzicama i bistrim, hladnim, planinskim rijekama, nad kojima su stravično kričale vrane i gavranovi. Predhistorijska i historijska, butmirska, bobovačka i jajačka Bosna harema, janjičara, križara i hajduka lijegala je teža od olova na moje djetinjstvo: noću su mu raskidali san krikovi obezglavljenih patarenskih heretika, koji ležahu svuda uz ceste, gušili su ga dimovi zgarišta i jauci ranjenika, koji vuku svoje rasporene utrobe za sobom. Mljeli su ljudi pljesnivo kukuruzno zrnje, lišće kopriva i koru drveća, a strane su invazije davile Bosnu, i ljudi su bježali u šumske zbjegove, i vuk im je bio miliji i bolji brat od čovjeka. Mračna vizija jedne zemlje, u kojoj su se ukrštavale rase, plemena, religije i narodi u potmulom šumu minulih godina. Jauk kršćanske djevojke u zimskoj zabiti konaka; krvava ljudska stopa pred kućom, na kojoj čuči užasnut i hladan mrak; jednak zvjerinji vonj u obrijanoj janjičarskoj lubanji, koja se naginje nad toplo dječje lice; gladan vučji urlik u divljini starih, vječnih šuma; topot daleka kasa, koji miriše po zgarištu i dimu; stoljeća u znaku polumjeseca i konjskog repa nad čovjekom, koji je u sivom jesenskom sumraku sreo na raskršću đavola i nazvao mu Boga; gradovi u dolinama s krovovima i džamijama, vječna voda, bosi ljudi, nevidljiva ženska lica za rešetkastim oknima i vjetar u krošnjama drveća. Mrtva je bila Bosna u meni, ali to je bio dragi mrtvac, koji je dolazio svaku večer, da mi prikrati vrijeme, da me sjeti onoga, što je bilo i što se više nikada ne će vratiti. Kad pada kiša i kad je napolju čupavi, bakreni mrak (ulični fenjeri štite uši i oči od zime mokrim, zelenim, staklenim šeširima), dolaze mi uvijek mrtvaci i razgovaraju sa mnom.

Drage žene, koje sam nekada volio, uvijek tuđe, sjede sa mnom u mraku i kažu mi, kako je tamo, gdje su one sada, strahovito tamno, vlažno, prazno i hladno. One su tako jako ozeble, i sasvim su prokisle, kosti ih zebu od vlage, i suze im se lede u očima. Došle su k meni, jer ja uvijek mislim na njih i jer se u grobu više ne može izdržati. Uvijek sam volio tuđe žene, i zato sada svi vole moju ženu. Ne znam zašto, ali sve češće mislim, kako maćuhe sasvim sigurno više nema u životu. Hodam praznom cestom između samih grobova, iz kojih se za mnom pružaju gole, sablasne ruke kostura, koje sam nekada u životu volio. Trese me zimnica i pijem rakiju i konjak, da odagnam mračne misli, kojih se plašim, a na ulici promuklo trube automobili, i čuje se, kako se netko penje uz stube i zvoni na našim vratima.

— Ja sam, Valent! — kaže Buga i skida mokru kišnu kabanicu, mokar šal i mokre rukavice. — Nisi se nadao, da ću tako kasno doći?

— Gdje si bila dosada?

— S Hamanom sam bila. Zar ti je to tako jako krivo?

U predsoblju je vlažno i zaparno. Tjeskobno gledaju na nas sa zidnog kalendara novinski kolporteri razdrljenih grudi. Skidam Bugi cipele i osjećam njezine male, hladne, pokisle noge u svojim rukama, kao dvije još žive, sklizave, ljuskave ribe. I sama Buga mi postaje strahovito daleka, strana i nepristupačna. Zaronila je u hladnu vodu, mahnula perajama i otplivala. Sad stojim kraj obale, vjetar mi je odnio šešir i raskuštrao kosu, voda je preda mnom crna, mutna i duboka, a Buga se srebri negdje duboko na dnu i ne kani se više vratiti k meni.

— Ništa, Buga, — kažem ja i smijem se. — Zašto bi mi bilo krivo?

SVU noć sam pio s magistrom Hamanom u jednom noćnom vinskom podrumu, obišavši prije toga s njim skoro sve gradske krčme, miješajući bijelo i crno vino, rakiju, rum i konjak, rušeći boce, čaše, tanjure i stolice i zaklinjući mu se na vječno prijateljstvo i vjernost, a on meni. Debele, polunage žene, nabijeljene i narumenjene, s ogromnim trbusima, stražnjicama i grudima, sjedjele su nam na koljenima i grlile nas, ili su, otpjevavši hrapavim, šupljim glasovima nekoliko tužnih, ružnih pjesama, išle s tanjurima od stola do stola i primale sitan novac, cigarete, čaše vina ili likera, pogrde i psovke. Bili smo pijani i žalosni od besnene, protekle noći, povraćali u nužniku i opet pili, miješali konjak i rakiju sa sodom, gonili debele konobarice i pjevačice od sebe, tvrdeći im, da ne pijemo zbog njih, ni zbog njihove pjesme, nego zbog sebe, lijevali u sebe kuhano i sirovo vino, potišteni, klonuli, zbog nečega ogorčeni na sebe i tromi, čekajući, da noć prođe i da nas jutro riješi obaveze, da dalje pijemo, sumorni i šutljivi, jer smo već rekli sve, što smo imali reći jedan drugome. Podrum je bio pun gustog, smeđeg, otrovnog duhanskog dima, koji smo mogli sjeći nožem, toliko ga je bilo. Na prozoru ležaše teška noć, mrtve, prazne ulice, samotni stražarski koraci i vjetar, koji je nosio suho lišće i stare novinske papire. Haman je štucao i mucao, izgubio je negdje naočare i sad se kretao između stolova i ljudi kao slijepac, s ogromnim, izbuljenim očima, koje su se smiješno okretale u šupljinama, neprestano suzeći, s plosnatim, širokim nosom i sasvim bijelim, porculanskim zubima, koji su stakleno zvonili sudarajući se. Izgledao je kao veliki, slijepi kukac, koga je oslijepilo jako električno svijetlo. Kad je zbog vrućine skinuo kaput, pokazao je tanke, kržljave ruke dvanaestogodišnjeg djeteta u šarenoj batistenoj košulji. Konobarice su ga zibale u krilu, gladile mu lice i kosu, ljubile ga u usta, nosile ga na rukama od stola do stola i metale njegovu glavu na svoje velike grudi, jer je zbilja izgledao kao dijete. Žuta, krvava slina

curila mu je na usta, izuo je jednu cipelu i bacio je za starim, debelim konobarom, koji ga je zamolio, da bude malo tiši i da ima obzira prema ostalim gostima, koji su jedan za drugim odlazili, plesao na stolu u svilenim ženskim čarapama, a ja sam mu davao takt čašama i bocama, htio da glazba svira samo nama, dok ga nismo uvjerili, da je to nemoguće, bratio se sa svima, poklonio konobaricama sve, što je vrijedno imao kod sebe, psovao, pio, plesao, pjevao, plakao i vikao cijelu noć. Raznježivši se, priznao mi je, da je bio dvije godine bogoslov, da je nezakoniti vlastelinski sin, ali da ga je otac kasnije posinio, da dobiva mjesečno deset hiljada dinara od očeve rodbine i da ne zna, što će s novcima. Zato toliko putuje, pije, troši i prosipa u vjetar, zato ne radi ništa, zato krivotvori potpise na mjenicama, koje opet pokorno isplaćuje očeva rodbina. Nije mu do života, nije mu do slave, u duši je zao i sebičan, ali zar je to čudno u njegovu položaju? Bih li ja bio bolji na njegovu mjestu? U košulji se vidjelo, da je malo grbav i da mu je jedna strana prsnog koša nešto slabija od druge. To je, dok je bio dijete, oborio ormar s posuđem na sebe, hoteći doseći tanjur s trešnjama, a kako nije bilo nikoga drugoga osim njega kod kuće, ječao je pod njim skoro dva sata i na kraju se onesvijestio od bolova, straha i unutrašnjeg krvarenja. Kasnije je imao dva puta upalu pluća, španjolsku groznicu, tifus i crveni vjetar, a sada ima žučne kamence i morat će sigurno za mjesec, dva dana ići na operaciju. Mati mu je bila lijepa i lukava seoska djevojka, koja je brzo dotjerala do vlastelinske ljubavnice, do stana u gradu, svoje kočije i sluškinje, pa i do muža, špana, a poslije upravitelja, koji joj je gledao kroz prste i nije se miješao u njezine poslove, ali je tražio od nje, da mu polaže račun o »zarađenu« novcu i da u kući bude red i mir. Odlazila je u određene sate staroj, ćelavoj, bogatoj gospodi, koja su joj kupovala skupu zlatninu i srebrninu, ili joj plaćala za usluge u gotovom, što je španu bilo najmilije, a kuću ostavljala na sinu i na sluškinji, jer se špan malo zadržavao doma i radije obilazio nadničare i napoličare, ili sjedio u podrumu kraj starog vina i pogađao se s talijanskim trgovcima i mešetarima za žito i za goveda. To je bilo djetinjstvo maloga Hamana, koji je zarana postao orfanatrofijski štićenik i otišao od kuće, gdje ga nitko nije trpio i gdje je svima smetao: materi, jer je morala sakrivati pred njim svoj dvostruki život, koji međutim nije mogla

sakriti; španu, koji ga je mrzio, jer je znao, tko mu je otac, a sam nije imao djece, iako mu je to bila najvruća želja; sluškinjama, koje su pošle materinim tragom i primale u kuću žandare i vlastelinske kočijaše, ne skrivajući to pred njim. Mati mu je poslije ubijena pod nerazjašnjenim okolnostima, špan je odležao godinu dana u zatvoru, ali mu se nije moglo ništa dokazati. Zatim se propio, prokartao, oslabio živčano i umro u ludnici. Novac i dragocjenosti, zajedno s kućom, progutali su sudbeni troškovi, a Haman je u dvadeset prvoj godini ostavio bogosloviju, živio neko vrijeme od krađe i milostinje, krijumčareći saharin i kokain i ucjenjujući oca i »zakonitu« braću, nespretno se upleo u neki teroristički proces s bombom u zgradi političkog redarstva, zbog čega je skoro otišao na robiju, ali nije oskudijevao ni gladovao nikada. Imao je dvadeset godina, kad se sentimentalno zaljubio u jednu malu djevojčicu iz osnovne škole deset godina mlađu od sebe, koja je imala crne, bogate pletenice i sasvim žute oči, kao limun. Zbog nje je zapravo pobjegao s bogoslovije, pratio ju je uvijek izdaleka do škole i iz škole kući, kao ja Bugu (zato mu i jesam tako drag), kupovao joj južno voće, bonbone i skupocjene igračke i slao po njezinim školskim drugaricama. Što je najzanimljivije, mala je sve to znala i ponosila se tim. Slala mu prstima poljupce i obećala mu, kad je jedamput razgovarala s njim, da će uteći od kuće k njemu i da će mu biti žena, jer je on samo njezin i jer ga ona tako jako voli, da ne može živjeti bez njega. Kasnije ga je njezin otac javno ispljuskao na ulici, izbio mu dva zuba i zaprijetio mu, da će ga ubiti na mjestu kao psa, ako mu ne ostavi dijete na miru. On je zatim otišao u Francusku i Belgiju, gdje je neko vrijeme bio burzovni senzal i stenograf u našem konzulatu, dok ga otac konačno (pred svoju smrt) nije adoptirao. Gdje je sada ta mala i kako sada izgleda (on ju je samo dvaput pogladio po kosi i jedamput joj je dugo držao glavu među svojim dlanovima, gledajući joj u oči, ali volio ju je tako, kao što nikoga nije volio u životu), to on ne zna, iako bi dao ruku u vatru, da je može negdje sresti i porazgovoriti se još jedamput s njom. Ali ako on meni dosađuje sa svojim pripovijedanjem, neka mu samo rečem, pa će on odmah prestati. On nije čovjek, koji se voli nametati drugome; i sam najviše mrzi takve ljude.

— Ništa, Haman, samo ti dalje govori. Ti znaš tako lijepo pripovijedati, da čovjeku nikada ne može biti dosadno s tobom.

— Dobro! Fanika! — zazvao je piskutavim glasom mladu, debelu konobaricu. — Molim dvije crne kave. — Obrisao je ubrusom vlažno, nečisto lice, prljava usta, vrat i košulju, zavrnuo rukave i dodao. — Malo me je prošlo pijanstvo, ali se svejedno čovjek ne smije previše pouzdati u sebe. Da uzmemo još po čašu konjaka?

— Možemo, Haman. Ne bi li bilo bolje, da odmah uzmemo dvije?

Široko se nasmijao, zagrlivši me i poljubivši me pijano u usta:

— Ti si pravi čovjek, Valentine. Ti si moj jedini prijatelj. Tako mi Boga, da te volim kao samoga sebe. Ali tko mene voli, Valentine moj?

Alkohol ga je deprimirao, rastužio, oneraspoložio i umorio. Pred zoru se podrum opet napunio, glazba zatrešta jače, žene izazovnije zanjihaše bokovima i grudima. Blagajna se punila srebrnim i papirnatim novcem, sviračice i svirači se podnapili, te svirahu i pjevahu mahnito klanjajući se dolaznicima i odlaznicima, u zraku ležaše siv, mrtvački zapah trulenja i pozne noći. S teškim velom prašine i mraka, koji je ležao na njima, sve su stvari izgubile svoje poznate, svakidašnje oblike, koji su im već dosadili. Promijenivši se, one su postale agresivnije i zlobnije. Voljele su se rugati ljudima, pušiti njihove cigarete, zavlačiti se ženama među znojne dojke, stajati na glavi i prolijevati čaše na stolu. Stolice su se rušile same od sebe, samo da i ljudi, koji sjede na njima, padnu s njima. Tanjuri i čaše se izvrtahu, samo da poliju masnom juhom ili gustim, crvenim vinom svilene ženske haljine i crne muške kapute. Stvari su se osvećivale ljudima za doživotnu pokornost i poštovanje, koje im morahu u normalnim prilikama iskazivati, a ta je njihova osveta često bila zla i strašna.

Pijani talas zahvatio nas je opet. Haman je naslonio glavu na ruke i zamolio:

— Valentine, molim te čašu vode. Daj mi moj kaput, zima mi je. Meni nije dobro.

Sjedio sam, pio, pušio, pjevao, slušao Hamana, povraćao i kleo zajedno s njim, zgražao se nad njim i nad sobom, gadio se sebe i njega, jela i pića pred nama na stolu, tanjura, iz

kojih su već stotine i tisuće jele, noževa, vilica i kašika, izglodanih od vremena, mnogog struganja po porculanu i mnogih zuba. Svaka je žlica imala dušu, koju mi ljudi nismo mogli vidjeti, poniženu, žalosnu dušu, koja je vrištala od nepravde i uvrede. Tanjuri s tragovima mnogih hladnih i toplih, slatkih i kiselih, slanih i paprenih jela i mnogih gladnih ruku, otimali su se našim prstima, ježili se gadljivo na dodir naše kože ili oštrog noža, cviljeli, kad bismo jače udarili njima po stolu ili kad su ih konobarice nemarno zgrtale na rpu i slagale jedan u drugi. Čaše su išle od usta do usta, oprane samo djelomično, zvečale su tužno i intimno, kad bi se nakon nekoliko mjeseci ropskog, pasjeg života i služenja drugima našle opet u poznatim ustima, s kojima su se rastale pred više od četvrt godine. Razumio sam nijemu pobunu predmeta i odobravao je, u dimu i pepeljastom predzorju raspravljajući s Hamanom o ljubavi i o svrsi života. Dobro sam poznao onaj ružni, neizrecivo ponižavajući i gorki osjećaj izgubljenosti u sebi, kad čovjek osjeća, da mu i vlastito njegovo tijelo smeta, da mu ruke samo dosađuju, te da je oči najpametnije zatvoriti, jer će nam inače same otkazati poslušnost; poslije jako mnogo jela i pića strašan osjećaj malodušnosti i vlastite nečistoće u čovjeku, koja liježe na dušu kao težak, otrovan talog. Nešto je bilo izgubljeno u meni, popljuvano, ukradeno, oteto, prokleto. Nešto, za čije sam postojanje doznao istom onda, kad sam ga izgubio. Sivo, ružno, potišteno, sumračno, hladno jutro poslije propijene noći, kad se čovjek grči u krevetu od zebnje i stida, ograđujući se od nemilosrdnog dana i od obračuna sa stvarnošću, kome ne može izbjeći, neodgovornim snom, na koji se sili, a srce lupa negdje duboko dolje u trbuhu, kuda se sakrilo od savjesti, čuju ga dva gluha uha i dva slijepa oka, koje bridi svijetla danja jeza. Samo da što dulje potraje san i što brže prođe dan. Samo ne otvoriti oči, pred kojima zjapi strašna java. Gadljivost nad svojim ljigavim, mamurnim pokretima i udovima, koji nalikuju na žablje krakove. Zatvaram oči, otvaram i opet zatvaram, alkoholom sebe varam, dok s Hamanom sjedim, pijem, pjevam i razgovaram. Riječi, ljepljive i trome, vise, kao mrtve ptice, u otrovnom, dimljivom zraku, koji para zaglušna buka bubnja i kreštava ženska pjesma. Haman se naginje k meni i gleda me zlobno u oči.

— Što će ti Buga reći, kad dođeš kući? Hoćeš li joj kazati, da si bio sa mnom?

Zašto se Haman baš sada sjetio Buge? Tjeskobno mi zašumi u ušima, pocrvenio sam i uozbiljio se.

— Slušaj, Haman! — Privukao sam ga k sebi i rekao mu tiho u uho. — Molim te, da ostaviš Bugu na miru. Ako smo mi prijatelji, Buga je ipak moja žena, a ne tvoja. Ne bih se htio posvaditi s tobom, ali još manje je hoću dijeliti s tobom. Uhvatim li te još jedamput s njom, ubit ću te, što da tajim. Ja sam u tom pogledu prilično konzervativan, ako hoćeš tako. Moj otac nije bio vlastelin ni špan, nemoj se uvrijediti. A sada ne ćemo više govoriti o njoj, jesi li čuo, Haman? Ja ne ću. Držim da smo se razumjeli.

No nije bilo tako lako uplašiti Hamana. Istrgao se mom stisku, zakriještao tanko i visoko, kad sam ga ponovno povukao k sebi, a onda je počeo uzrujano vikati i udarati šakama po stolu:

— Pusti me, ja nisam tvoj sluga. Meni ne može nitko ništa zabranjivati. Ja sam čovjek slobodan, koji radi što hoće. Ako me ne pustiš, zvat ću policiju. Konobar, zabranite ovom gospodinu, da me terorizira. Gospodine, molim vas da se udaljite od mog stola. To je moja čaša. Kojim pravom vi pijete iz moje čaše? Gospodine, mogli biste to skupo platiti! Ja imam kod sebe revolver.

— Haman, ti si lud. — Pustio sam ga i ustao. U podrumu nastade uzbuna, strčaše se konobarice u bluzama od crne svile i konobari u crnim frakovima, gosti poustajaše sa svojih mjesta i zagledaše se zbunjeno u nas. Ali Haman se, čim sam ga pustio, primirio, čak se nasmijao i počeo ispričavati, što je nepotrebno uplašio poštovane gospođe i gospodu, koje moli za oproštenje, sjeo i povukao i mene da sjednem, iznenada se jako razveselivši. Srdžba ga je prošla isto tako naglo, kao što je i došla, a ja nisam znao, što da učinim od zabune i osjećaja vlastite smiješnosti pred uzrujanim, začuđenim ljudima, koji su nas iznenađeno gledali.

— Ti nisi normalan, Haman, — rekao sam mu samo da nešto rečem, malo strepeći od toga, da on to ne bi i opet krivo shvatio i počeo iznova. No on je bio veseo kao dijete, poručio je novu bocu kuhana vina, častio likerom i konjakom svu žensku poslugu u podrumu, išao od stola do stola i ispričavao se svima praveći duhovite primjedbe na svoj i moj račun, kojima se svi glasno smijahu, pomiješao se među svirače, sjeo na glasovir, trubio u flautu, lupao šakama po bubnju,

ljubio pjevačice u oči i u vrat i plesao s njima između stolova i podnapitih, veselih ljudi, koji su se svi odmah oduševili za nj. Vrativši se k meni, opet se zamislio i snuždio, prošla ga je veselost i želja za pićem, obukao je kaput i svezao kravatu, dugo se pogađao sa mnom, tko će platiti račun, a na kraju pristao, da svatko plati polovicu. Vrteći čašu među prstima i gledajući u ljepljivo, gusto vino puno cimetovih kora i lomkih, svijetlih pruga, koje su plivale u njemu, upitao me je zamišljeno, ali s pritajenom, sakrivenom namjerom, koja je vrebala iza običnih, bezazlenih riječi:

— Ljutiš li se na mene?

— Ne ljutim, Haman. — Bio sam trezniji od njega, ali on je bio pametniji i lukaviji.

— Htio bih ti nešto reći, Valentine, ali mi moraš obećati, da ćeš me mirno saslušati i da ne ćeš praviti gluposti. Inače je bolje da šutim. Obećaješ li?

— Obećajem, Haman. Čemu taj svečani ton i ta tajanstvenost?

— Odmah ćeš vidjeti. — Neodlučno je ispio čašu i zaparao nečistim noktom po stolu. — Jesi li primijetio, da je ova žena, što sjedi za nama, trudna? Pogledaj joj samo lice i trbuh. Zakleo bih se, da je bar u petom mjesecu i da je dijete sigurno već živo u njoj. Mali, siromašni crv bez mozga i bez imena puže u tijesnoj, nabrekloj ženinoj utrobi, stegnut steznicima i grudnjacima, kopka po plodnici, siše toplu materinu krv, okreće se tjeskobno u svojoj posteljici, kao u grobu, a mati pije i ne misli na njega. Mati ga hoće zatajiti i sakriti, nosi ga bez volje i protiv svoje volje, a nije ga pobacila možda samo zato, što tada nije imala novaca za doktora, ili što je već toliko pobačaja napravila, da više nije smjela. Zamisli, kako bi to bilo, kad bi dijete moglo govoriti iz materine utrobe, plakati i vikati, kad mati odviše stegne trbuh, ili zvati u pomoć, kad ga guši obruč od steznika i ribljih kosti, kojima mati skriva svoju trudnoću pred nama. Ne boj se, nisam pijan, mislim na tvoj i moj postanak i porođaj, kako su i nas matere tako rodile preko volje, tajile nas i skrivale od ljudi, a kasnije se ponosile s nama (ili stidjele), kao da je to neka naročita njihova zasluga ili hrabrost, što su nas rodile. Žao mi je nemoćnog djeteta, koje se ne može braniti od materine tiranije, stidim se za ružnu, okrutnu materinu sebičnost i nehaj prema novom životu, koji nosi u sebi, a koji je začela slučajno, kao što slučajno stane čovjek na staklo u vodi ili na zmiju u travi. Zašto me tako nepovjerljivo gledaš? Ne tajim ništa pred tobom. Čudan si ti čovjek, Valentine. Hoćeš li da ti dam svoj kaput ili cipele? Meni je svejedno, ja mogu i bez njega, mogu i bos. Pij, što čekaš?

Nije imao hrabrosti, da mi sve prizna. Porugljivo sam ga odgurnuo od sebe.

— Ti lažeš, Haman.

— Lažem. — Ružno i lakomo zasjala mu je masna brada, kad je potvrdio da laže.

— A zašto lažeš? Ti si mi htio govoriti o Bugi. Priznaj, Haman.

— Priznajem.

Gledali smo se s mržnjom. Ruke su nam drhtale. Naručio sam dvije čaše konjaka, jednu sebi, jednu njemu, zapalio cigaretu, naslonio se laktom na sto i ostao tako čekajući. Bio sam sasvim hladan i miran.

— Dakle, hoćeš li govoriti? — upitao sam ga poslije nekoliko tjeskobnih minuta dodirnuvši svojom čašom njegovu. — Ja mislim, Haman, da se ti bojiš. Odmah sam pomislio, da s tobom nešto nije u redu. Zašto si lagao, da me voliš i da si mi prijatelj? Molim te, govori, ja nemam vremena, ja hoću spavati, ja moram sutra u ured. Ja imam ženu, koja me čeka kod kuće. Ako ne kaniš govoriti, ili ako misliš, da je bolje ne govoriti, onda mi to reci, pa idemo kući. Ja nisam radoznao. Ali ako misliš, da je potrebno govoriti, govori. Ja više ne mogu i ne ću čekati.

— Ne ćeš? Zaista ne ćeš? Ja nisam kriv, ne zaboravi. Ja nisam htio.

— Ne ću. Nisi kriv. Govori, Haman.

Dalje su stvari tekle glatko i brzo. Izazvan mojom grubošću i mojom mržnjom, koju nisam ni malo skrivao od njega, Haman je izgubio živce i pocrvenio od bijesa i uvrede. Nagnuvši se k meni, on mi je pakosno priznao, da je Buga bila njegova još prije, nego se udala za mene, da ja njemu ne mogu ništa nalagati ni zabranjivati, jer će Buga mene u svako doba ostaviti i otići k njemu, ako samo on to zaželi, da on to nije zatražio dosada od nje samo iz samilosti prema meni, jer je znao, koliko ja volim Bugu i kako bi me to strašno zaboljelo i pogodilo, ali da sada više ne će i ne smije imati ni prema kome samilosti ni obzira, nego će učiniti ono, što se njemu

sviđa i kako je za nj najbolje. Da je on rekao samo jednu riječ, Buga se ne bi nikada udala za mene, ali njemu je bilo žao mene, pa je šutio, iako je danas svijestan toga, da je trebao govoriti i da nije smio pustiti srcu na volju, jer je Buga moja propast i jer bi za mene najbolje bilo, da je nikada nisam vidio u životu. Da bude sasvim jasan: ako ja mislim, da mi je Buga vjerna i da Buga mene voli, onda se grdno varam. On će mi čak učiniti tu prijateljsku koncesiju (ako hoću), pa će mi točno reći sat i čas, kad Buga dolazi k njemu, jer to za njega nije ništa ružno ni nekorektno. Tragično je na stvari samo to, što on nije jedini, s kojim me Buga vara, ali to se njega ništa ne tiče. Buga ne bi bila bludnica, da je sretna i zadovoljna sa mnom, te da me voli. Ovako, jer sam je ja razočarao (a kako i ne bih?), mora. Zato on ne krivi nju, nego mene. Ja sam onaj, koji je upropastio Bugin život, privezavši je uz sebe. Ja nosim na sebi težinu njezina grijeha (treba li da mi ponovno dokazuje, kako on gleda na taj »grijeh«), a Buga je u tome savršeno nevina i nedužna, kao ono dijete u materi za nama, koje su stegli steznicima i rubljem, ali koje se ne može nikome potužiti, jer nema glasa, ni mozga, ni imena. Razumijem li sada, zašto mi je govorio malo prije ono o djetetu, koje se ne može oglasiti iz materine utrobe, u kojoj se guši? On nikada ništa ne govori bez smisla i bez svrhe. Shvaćam li analogiju: dijete je Buga, steznici su brak, a mati, to mi je valjda jasno, to sam ja. Smiješno i oštroumno, ali više ovo drugo. Vjerujem li mu sada, da nije pijan?

— Izvolite se sada smijati, mladi gospodine, molim lijepo! Prisjela mu je hrabrost i želja za istinom. No nemoj plakati, lijepi, dragi moj, kupit će ti tvoja Buga šarenu loptu i drvenog konja, i zlatne rogove će ti kupiti, da se pohvališ njima pred prijateljima. Obriši suze, digni glavu, tko je to vidio plakati, toliki dečko. Sad će zora, a ti si zaplakan. Fanika, čašu mlijeka za mladog gospodina i jednu crvenu naranču. Poljubi ga, prevarila ga je žena sa mnom i pobjegla od njega.

Kad sam ga udario, pao je preko stola kao pokošen. Tvrda boca, puna vina, pukla mi je u ruci, ali crvenija od vina, koje mi je curilo u rukav, bila je Hamanova krv, koja mu je brzo zalila cijelo lice. Ne znam, što sam rekao ljudima, koji su se strčali oko mene, ni zašto sam ih molio, da ne zovu policiju

(ja sam uvijek bio kukavica). Sjeo sam na svoje mjesto, noge podvio pod sebe, brisao krvavu ruku ručnikom, koji mi je donijela konobarica, popio jednu za drugom bar deset malih čašica konjaka, slušao potmuli ljudski žagor oko sebe, koji je prijeteći rastao, gledao kroz ljude u krvavu svoju noć, koja mi je lijevala otrovni, gorki alkohol u usta, a onda se Haman vratio iz susjedne sobe, kuda su ga onesviještena prenijeli, s bijelim zavojem oko glave, šutljiv i ozbiljan, samo malo teturajući, te sjeo kraj mene, kao da se ništa nije dogodilo.

— Gadno si me udario! — rekao je na moj ponizni, upitni pogled. — Još uvijek mi šumi u glavi. Dobro da si me pogodio u čelo, a ne u tjeme, ni Bog me više ne bi oživio. Hoćemo li kući?

— Meni je pravo, Haman, idemo kući. Hoćeš li moći sam?

— Mogu. Fanika, dajte mi šešir i rukavice. Gdje su moje naočare? — Hladno je odgurnuo moju ruku, kad sam mu pomogao ustati. — Više ti ništa ne vjerujem. Kako si naivan. Hajdemo!

Napolju nas je dočekala noć i vjetar, koji je nosio prašinu i suho lišće. Zateturao sam u mraku i uhvatio se za zid. Haman pođe ispred mene, začudo vrlo sigurno i brzo, ne osvrćući se na mene. Čekao sam, jedva držeći glavu na ramenima, dok ne zamakne za ugao, a onda sam viknuo oklijevajući:

— Haman, čekaj! — Ali nije bilo odgovora.

— Haman! — viknuo sam još jedamput, no s istim uspjehom.

Jak, bodar vjetar, mirišući zimom i snijegom, svijao je krošnje mladih kestenova, kad sam se vraćao kući u poznoj noći, u kojoj se već naslućivalo blisko, hladno svitanje. Sve glasnije postajalo je žamorenje ptica i sve jače su brujale antenske žice. Glava mi je bila prazna, šuplja i ogromna od alkohola, duhana, Hamana i zle krvi. Nosio sam je na ramenima kao križ teturajući i posrćući pod njezinom težinom. Divna, tamna jesen milovala me je kao žena, ali ja nisam mnogo mario za njezino milovanje, sve češće sjedajući pred kućnim pragovima na pločnik, da se odmorim. Grad je bio

savršeno mrtav i tih. Nigdje nisam sreo ni žive duše, iako sam bar dva sata hodao bez cilja iz ulice u ulicu, dok nije svanulo. Kao zvuci nekog potopljenog, mrtvog zvona, koje je oživjelo pod gradom u vjetrovitoj jesenskoj noći, odzvanjali su moji koraci po glatkom pločniku, koji je tekao kao siva rijeka između kuća i žutih drvoreda. Grad činovnika i njihovih žena, tužan i maglen pred jesen, spremao se u snu za zimu, trudno obarajući mraznu glavu na zemlju. Pred skoro pet godina prošao sam tim istim putem noseći na ramenu, kao plavu proljetnu zastavu, rascvalu granu jorgovana, koju sam usput otrgnuo u jednom vrtu. Tada je bilo proljeće, po kućama su visjeli crni, žalobni barjaci (pod mračnim, memljivim svodom bivše konjušnice planuli su još istog ljeta prvi hici, kao uvod u opću krvavu paljbu, koja je slijedila za njima), u dušama je ležao crn mrak, a ja sam stanovao u predgrađu i te sam noći prvi put vidio Bugu. U smeđem, širokom ogrtaču stajala je pred oglasnim stupom i čitala kazališni program držeći jedno rame malo u zraku, a ja sam čekao u sjeni tek izlistale platane iza nje i pobožno gledao u nju. Mjesec je brodio kao lađa po sasvim vedrom proljetnom nebu. Snažan južnjak duvao mu je u okrenute, srebrne rogove, koji su se zapleli u džbunju nebeskih oblačnih, mračnih šikara i gajeva. Vjetar je odnio Buginu rukavicu, koju sam ja podigao i predao joj je. Tada sam joj prvi put pogledao u oči.

Išao sam dalje bez jorgovanove grane na ramenu i bez Buge u hladnoj jesenskoj noći brojeći svoje potmule korake, koji se slagahu u jednoliki niz. Pratile su me sjene stabala, kao crni konjanici, koji jezde ususret nepoznatom. Zatvorene, mrke, tihe i nijeme, kuće su bile hladne kao ljudi. One su imale svojih briga, pa ih nije ni malo zanimalo, od čega patim ja, jer su im njihove brige bile mnogo važnije i hitnije. Idući tako i sluteći zoru, koja me prati u korak, pijanom i žalosnom, meni se ta strahovita, noćna kućna šutnja pričinila kao da je ukradena iz starih bajka. Netko je prevukao preko grada magično velo sna, u kome su za jednu noć svi ljudi izginuli, a ja idem poslije svoje smrti sam i pijan kroz fantastičnu noć, punu čudesnih, neshvatljivih događaja, koje nitko osim umnog mjeseca ne razumije, a on šuti i misli zlo. Sad će najedamput iz tajnih vrata sive kućerine, koja se puši u jutarnjoj magli, izviriti patuljci s bakrenim, plamenim bradama i pozvati me u svoje podzemno carstvo, gdje u srebrnom čunu na modrom jezeru spava ukleta djevojka s raspletenom, zlatnom kosom i čeka na mene. Golubovi govore na granama, koje su slične rukama, ljudskim glasom, a zmije su začarane žene, koje su cijelog života činile samo zlo. Cvate zlatna nit mašte u predjutarnjem sumraku: u ukletoj šumi rode voćni plodovi golemi kao ljudske glave, a u rajskoj ptici leži sakriven čaroban prsten, koji čini čovjeka nevidljivim. Popni se na stablo visoko do mjeseca, uberi orah velik kao kuća, sjedi u njegovu ljusku, odvezi se preko modrog jezera s punim džepovima patuljaka i zrelih krušaka, kojima ćeš podmititi rajsku pticu, oteti joj čarobni prsten i osloboditi ukletu djevojku, pa ćeš biti najsretniji čovjek na svijetu.

Magija noći produžuje se i tka novo povjesmo. Zora je rumeni krvnik, koji me vodi na jutarnje gubilište. Odsjekla mi je glavu, koja se otkoturala u krvavu mahovinu. Ja sam se rasplakao. Noć je bila nestvarna i zloslutna pod crnim plaštem jeseni, koji se vijorio na vjetru. Kuće su stajale na kokošjim nogama, ljudi su hodali između njih po tankim, končanim nitima, a svi su nosili krvave zavoje na čelu i kroz spuštene vjeđe i trepavice gledali me otrovnim pogledima, od kojih se nisam mogao nikuda sakriti. Biciklist u starinskim, tijesnim, sredovječnim hlačama na cimeru jedne automehaničarske radionice, kraj koje sam svaki dan prolazio (ne primijetivši ništa neobično), iznenada je oživio, sišao sa zida, gdje je stajao prikovan godinama, nabio kapu na oči, namignuo mi, kao da mi se ruga, zajašio na staromodni, predratni bicikl s jednim kotačem većim od sebe i jednim čisto malim, koji je također godinama strpljivo čekao kraj njega na cimeru ovu čudesnu noć, što će ih obojicu oživjeti, a kad sam ja protrljao oči, ne vjerujući sam sebi i pošavši prema njemu, on se brzo odvezao, zviždeći porugljivo, niz praznu ulicu punu prve jutarnje, ružičaste svjetlosti. Još mi je jednom mahnuo rukom iz daljine. Pred očima mi samo neodređeno titrahu njegove sasvim tanke, okretne, đavolske noge u visokim svilenim čarapama i crvenim satenskim papučama

— Što se to dogodilo? — začudih se ja glasno, ali nikoga nije bilo, da odgovori na moje pitanje.

PROŠLO je jedanaest sati, kad sam se vraćao s Gornjega grada Žutom ulicom pušeći i zviždeći poluglasno. U kiosku na trgu kupio sam novine i kutiju cigareta, a zatim sam pošao preko Modrog šetališta, sasvim žutog pod blijedim, kasnim suncem, što je iznenada provirilo kroz obruč metalnih oblaka, koji nemilosrdno stezahu nisko nebo.

— Cvijeta! — zazvao sam mladu, vitku djevojku u smeđem jesenskom kostimu, koja mi je dolazila ususret ispod platana. — Jeste li to zaista vi?

— Gospodine Valentine! Kako ste me uplašili! — Cvijeta zalomi radosno rukama, koje su bile pune cvijeća. — Kako vi živite, gospodine Valentine? Koliko se već godina nismo vidjeli!

— Tri godine, Cvijeta, a možda i više. — Protiv moje volje glas mi je postao tužan i elegičan. — Što radi gospođa mama? Već sam mislio, da se nikada više ne ćemo vidjeti. Život nemilosrdno vuče čovjeka za sobom, pa ne dospije ni umrijeti na miru. — Otkuda tolika govorljivost kod mene, koji sam govorio cijelu noć? — Tako mi je drago, da sam vas vidio.

Pokušavajući se uozbiljiti, djevojka se namrštila, no budući da joj to nije lijepo stajalo (što je ona sigurno znala), odmah se opet nasmijala, zibajući se cijelim tijelom.

— Kako ste se vi promijenili, gospodine Valentine! Mama je malo boležljiva. Tuži se na migrenu i na reumatizam, od kojega, što dalje, to više pati. Često se sjećamo vas i razgovaramo o vama, naročito mama puno misli na vas. Ona kaže, da više nikada ne ćemo imati tako dobrog podstanara, kao što ste bili vi. Nikada nas niste htjeli pohoditi, a čuli smo, da ste se oženili.

— Tko vam je to rekao?

— Sve se dozna, — nasmiješila se Cvijeta tajanstveno. — Kao da je to tako teško doznati.

— Ipak je malo čudno, kako vi odmah sve znate.

— Ljudi govore, a mi slušamo.

— Ljudi govore o meni? — začudio sam se ja.

— O vama. O nama. O svima. Ja ne govorim, ja ne znam. Ne ljutite se, gospodine Valentine. Ja vas nisam htjela uvrijediti. Zar vam nije pravo, što ste se oženili?

— Pravo? Mora mi biti pravo, gospođice Cvijeta. Tko pita, je li meni pravo?

— M o r a?

Osjetio sam, da sam se zaletio, pocrvenio sam i silno zamahnuo rukom na tromu, modru muhu, koja je sjela na Cvijetin šešir. Djevojka uplašeno odskoči.

— Što vam je, gospodine Valentine? Kako ste vi danas čudni. — Zanjihala se na mladim, vitkim nogama u skupim svilenim čarapama. Nije bila lijepa, no bilo je u njoj nešto naročito snažno i zdravo, što ju je odvajalo od drugih žena i djevojaka. Bakrene niti kose padale su joj na jak vrat nad širokim muškim ramenima. Grudi su joj bile tvrde i teške. Davala je dojam zdrave, mlade djevojke, koja mnogo hoda po svježem zraku, mnogo spava, mnogo se kupa, mnogo jede voća i pije mlijeka, a malo govori i malo plače.

Upitao sam oprezno:

— A vi, Cvijeta, kanite li se vi skoro udati?

— Bog s vama, gospodine Valentine, što vi to govorite? Ja nemam još ni sedamnaest godina.

— Je li to jedina zapreka?

— Pa nije jedina, ali je najvažnija. Meni se s udajom baš tako jako ne žuri. — Naškubila je gadljivo usta. — Ima vremena do trideset godina. Što danas znači brak? — Pocrvenila je i popravila se. — Vi to sigurno mnogo bolje znate od mene.

— Imate pravo, Cvijeta, — potvrdio sam ja. — Što danas znači brak? — Ali nisam bio ni malo žalostan, kad sam to rekao. — Ništa danas ne znači brak. Nemojte mu se baš odviše veseliti. Ja vas ne bih htio razočarati, ali mislim, da je bolje da vam rečem istinu. Istina nije nikada štetna. Od nje ne će nikada nikoga zaboljeti glava. Ne vjerujete mi?

Zbunila se i pružila mi usku, snažnu, suncem opaljenu ruku, na kojoj su iskočile modre žile.

— Vama se sigurno žuri, gospodine Valentine, a i ja sam već zakasnila u Glazbeni zavod. Ako me možete malo otpratiti? Hoćete li skoro doći k nama?

— Učite li još glasovir?

— Učim. Ne ćete me malo otpratiti?

— Na žalost ne mogu, Cvijeta, jer mi se zaista žuri. Valjda ćemo se još kada vidjeti?

— Bilo bi šteta, da se ne vidimo. Zašto ne dođete k nama?

— Jedamput ću svakako doći. Kad budete prvi put javno nastupili, doći ću da vas čujem i da vam čestitam. Donijet ću vam bokor ruža s krvavo crvenom vrpcom, jer je krvava boja najljepša od svih boja. To je sve, što vam mogu obećati. A to je isto toliko, koliko i ništa. Kako vidite, žalosna bilanca. — Slegnuo sam ramenima.

— Zašto žalosna? — pokušala me je Cvijeta utješiti, ali je očito već postajala nervozna. — Vi sigurno imate dosta svojih poslova i svojih briga.

— A vi, Cvijeta, imate li vi mnogo briga? Oprostite, što sam radoznao.

— Mnogo, i previše, ali što se tu može učiniti? Žurim se.

Otišla je žurno koračajući i ne osvrćući se. Njezino vitko, mlado, još koščato dječačko tijelo uvijalo se kod svakog koraka, kao stablo mlade breze. Brzo se izgubila u uličnoj vrevi, preko koje je prevuklo sunce zlatan, providan plašt.

SJEDIO sam na praznoj bačvi klateći nogama po zraku i jedući već drugi komad kruha sa šunkom, kad sam se sjetio, da još danas nisam bio kod kuće.

— Ništa nije izgubljeno, — rekao sam tada sam sebi poluglasno. — Sve će doći na red. Sve u svoje vrijeme. Kako je dobro ovo vino!

Natočio sam punu čašu i ispio na dušak, a onda sam naručio još jedan kruh sa šunkom. Od noćas to mi je bilo sve, što sam pojeo. Crno se vino iskrilo i prelijevalo u čaši kao ulje. Mirisalo je po grožđu i po buretu, u kome je ležalo Podrum je bio pun nosača, zidara, uniformiranih poštara i željezničara, koji su jeli tople, pržene ribice, salamu, šunku, sir i luk. Među njima se miješahu sivo-žute žandarske i plave uniforme tramvajskih konduktera i vozara. Svi su govorili glasno, vedro, bučno i radosno, zadovoljni, što je podne, što je prestao rad, što jedu i piju, što vino odnosi sve brige i žalosti sa sobom; kucali su se čašama i hrskali jakim, žutim zubima sitne riblje kosti, oštre kao igle. Tihi su među njima bili samo pognuti, žalostivi likovi propale gospode, koji su se tjeskobno povlačili u kut i u sjenu. Trgovački putnici slagali su po klupama i po bačvama blokove s računima: dugovanja, potraživanja, dobitke, gubitke, dubioze. Češali su se crnim, tubastim noktima po glavi i gledali nujno u prazne čaše pred sobom. Poslije podne podrum je vrio kao mravinjak. Prerazličite sudbine izmiješale su se u živom kotlu, u kome je glasno ključala vrela voda života. Ljudi na početku karijere, još bojažljivi, tihi, oprezni i proračunani, činovnici, koji su očekivali skoro unapređenje i pazili na svaku svoju malo glasniju riječ, policijski agenti, koji su sanjali o slavnim racijama i opasnim političkim emigrantima, koji su im dopali ruku, sitni namještenici i podvornici, a kraj njih ljudi s dna, koje je karijera upropastila, koji su sve izgubili i kojima je alkohol bio još jedina utjeha. Propali trgovci, kojima je prodan na dražbi posljednji automobil, otpušteni činovnici,

koji su založili posljednje odijelo, poduzetnici, koje su upropastile mjenice, burza, spekulacije i žene, pauperizirani intelektualci, kojima su vjerovnici izvukli posljednji stolac ispod njih i posljednji jastuk s kreveta, koji su zajedno s ostalim pokućtvom kupili na otplatu u davna, dobra vremena, kad nije trebalo računati sa svakim dinarom, sve je to tvorilo groteskni, fantastični, šaroliki, pretežno sivi i neveseli konglomerat, u kome su radnici prevladavali. Mali trgovac iz predgrađa, koji se nadao za godinu dana sagraditi uz svoj dućan bar još jednu sobicu, a za deset godina imati sigurno veliku trgovinu u sredini grada, kupio je za tri dinara plitki tanjurić toplih riba, za dinar kruha i čašu crnog vina, pa sad sjedi i jede kraj zidarskog radnika, koji dobiva dva dinara na sat i od čija dva dinara i on i hiljade njemu sličnih posrednika i lihvara živi bez muke, gradi kuće i palače, bogati se, skuplja salo i bijele novce za crne dane. Mladi, blijedi ljudi neobrijanih, upalih obraza sjedjeli su na klupi kraj mene, jeli, pili, pušili i govorili, kako će oni izdati veliku knjigu lirike, koja će iznenaditi i zadiviti cijeli svijet, kako će pokrenuti nov, sasvim nezavisan i slobodan književni list, i kako bi trebalo naći neko mjesto bar s tri stotine dinara mjesečno, jer se ovako više živjeti ne može. Sijed, grbav čovjek u prugastim hlačama i izlizanom, starom salonskom kaputu, nakrivivši pljesnivi polucilindar na lijevo uho, pregledavao je pažljivo na oskudnom svijetlu, koje prodiraše kroz niske prozore, dva dinara, a onda je naručio čašu vina i sjeo s njom na suprotnu klupu u polumrak. Mlad, rumen, snažan nosač pripovijedao je glasno, kako ga je ostavila žena (sinoć, kad je došao kući, nije je više našao, ni nje, ni njezina rublja, ni djeteta), a on je onda doveo njezinu mlađu sestru, koja je odmah pripravno došla. Već odavno je on primijetio, da nešto sa ženom nije u redu, da mu ne gleda nikada otvoreno u oči, da je previše slatka i mazna s njim, što inače nije bio njezin običaj, da ga uvijek pažljivo ispituje, kada će doći kući, a onda je doznao, da odlazi skoro svaki dan, kad je on u službi, k jednom bravaru u Petrovoj ulici, s kojim je zajedno u istom dvorištu i istom podrumu odrasla, pa ju je tako jako izbio, da dva dana nije mogla nikuda iz kreveta. No kakva korist od svega toga, kad je ona, čim se malo pridigla, pokupila svoje stvari i pobjegla u Petrovu ulicu? Da je zove natrag, da polupa bravaru prozore, pa da

dođe u zatvor, ili na robiju, te da mu se svijet smije? Još mu je bolje sada. Sestra je mlađa i deblja, malo je doduše škiljava, a ona prva nije bila, ali to se u krevetu ionako ne vidi. A takve, kojima je Bog uzeo oko ili uho, uvijek su vjernije i poslušnije od onih zdravih, pa i za posao su bolje. Sve im je pravo, ni na što se ne tuže. Danas je nosio jedan veliki sanduk s knjigama u Bregovitu ulicu, zaradio deset dinara i kutiju cigareta, pa sad hoće da popije čašu vina prije ručka. Tko smije, ako on ne smije?

Gledao je ispitljivo po glavama oko sebe, ali mu nitko nije protuslovio.

— Stoka ženska! — opsovao je u čašu, koja se znojila u njegovoj ruci. — Mislila je valjda, da ću plakati za njom. Jest, bosanski grb! Tko je sretniji od mene, što je više nema? Još čašu opola, gazda Šimune!

Ispio sam svoju čašu i zapalio cigaretu na cigareti jednoga od one trojice blijedih mladića, koji su sjedjeli na klupi kraj mene i govorili o svojim pjesmama. Zatim sam se opet sjetio, da još danas nisam bio kod kuće, da se Buga sigurno već zabrinula za mene, da je danas subota, pa da ona radi samo do jedan sat, a onda će poći u potragu za mnom, ili će telefonirati na policiju, da mi se nije što dogodilo, jer me već dvadeset četiri sata nema kući. Čovjek u starom salonskom kaputu, koji je progledao na laktovima, skinuvši polucilindar pun masnih mrlja, ustao je oprezno sa svoga mjesta, razgledao se po krčmi i prišao k meni držeći ponizno polucilindar u ruci i ne govoreći ni riječi.

— Sluga ponizan! — rekao je, kad sam mu dao deset dinara. — Ljubim ruke! Bog vam platio, lijepi mladi gospodine! Pozlatila vam se ruka, koja ima srca za starog siromaha. Danas je moj Božić.

Dugo se još klanjao i skidao šešir idući natraške prema vratima, a izlizane hlače plele su mu se oko tankih nogu.

— Dobro bi bilo pozvati ga sa sobom kući, — rekao sam glasno, a ljudi se zagledaše u mene, no ne nasmijaše se i ne rekoše ništa; svatko je nosio svoje brige i mislio svoje misli, pa ga nije zanimalo, što misli i od čega pati njegov susjed. — Bog zna, gdje siromah spava, a kod nas bi mogao spavati u kuhinji. Ili na divanu u Buginoj sobi. No, neka ga vrag nosi!

Sve stvari, na koje sam danas mislio, plivale su u plavičastoj magli, u kojoj se nikako nisam mogao orijentirati. U uredu su mi slova plesala pred očima. Morao sam izaći iz sobe, a akte sam metnuo na gomilu jučerašnjih i prekjučerašnjih akata, koji strpljivo čekahu na red (jedna udovica moli potporu od grada, jedan građevni poduzetnik predlaže račun za popravak jedne gradske kuće, jedan učitelj traži zaostalu stanarinu, jedna činovnica treba da dobije redovnu godišnju povišicu); akti su strpljivi, oni čekaju, ne bune se i šute. Hodam po pomrčini oko sebe, koja se samo na čas providava, da se odmah zatim još jače zgusne. Ljudi gledaju u mene, razgovaraju se sa mnom, smiju mi se ili me žale, prolazeći kraj mene, a nitko ne zna, što ja nosim u sebi. Ljudi ne znaju, da sam ja došao svemu na kraj i da se ni malo ne plašim toga, što sam na kraju. Oni se ne čude, što sam ja, pošavši, zaboravio šešir, nego ga donose za mnom, iako se ja sasvim dobro osjećam i bez njega (toliko ljudi na svijetu nema šešira). Sunce su već pomračili oblaci, magla je gušća preda mnom, koraci moji tiho rišu pijane ornamente po pločniku, koji mi se neprestano ugiba. Sve stvari, na koje danas mislim, javljaju se u nizovima. Jedna rečenica vuče za sobom drugu, druga treću i četvrtu. Jedna misao izaziva cijeli niz misli, od kojih ni jedna nije u organskoj vezi s prvom, ali sve se nižu i granaju jedna za drugom. To, što ja radim, zaista više nije normalno. Na kraju krajeva ipak je potrebno (to mi nitko ne može osporiti) staviti točku na događaje ove lude noći, koja se produžuje u beskrajnost. S kim se još sve danas ne ću sresti i kuda se još sve ne ću svratiti? Možda bi psiholog iz ovih mojih riječi, koje nisu izgovorene, ali kojima su uvijek slijedili i činovi, mogao povući logične zaključke, koji bi osvijetlili moje duševno stanje jednim novim svijetlom, ali ja to ne mogu. Ja sam samo običan, umoran, pijan čovjek, koji ide kući i koji bi rado pjevao na ulici, no već je i za to preumoran.

Počela je polako padati kiša. Kad sam prelazio preko ceste, skoro me je pogazio automobil. Dok sam se ja objašnjavao sa šoferom i čistio blatne hlače (od sudara sam pao ne zemlju), došao je iza nas brzo drugi automobil, jer smo stajali odmah iza raskršća, pa je prava sreća, da se nije dogodila nova nesreća. Morali smo se rastati, što mi je bilo iskreno žao, jer sam kanio pozvati šofera na čašu vina. Trebalo je da mu se na neki način zahvalim; ipak je bio pošten čovjek, mogao sam i gore proći.

Već pred kućom (ipak je to prijatan osjećaj, kad se čovjek poslije dvadeset, trideset, a možda i više sati vraća kući), sjetio sam se, kako smo se baš juče Buga i ja opet upustili u sanjarenje o sinu. Buga se sasvim slučajno upoznala s arhitektovom ženom, posudila joj nekoliko knjiga, pogladila malog, debelog, veselog, plavokosog budućeg doktora ili profesora (prema tome, tko pobijedi, otac ili mati) po glavi, a onda je, kad je došla kući, dugo plakala na divanu, ne skidajući se i ne svlačeći cipela. Takovu sam je zatekao ja, već smirenu doduše, ali još uvijek raznježenu i vlažnu od suza, koje nije dospjela ili nije htjela obrisati.

— Valent, ti moraš nešto učiniti za mene, — rekla mi je gorko, čim sam se pojavio na vratima.

— No, dobro, dobro! — progunđao sam ja, jer sam baš bio nešto vrlo zle volje. — Molim, samo se malo strpi, sve će biti u redu. Ti uvijek tražiš nekakove usluge i žrtve, a na kraju se ispostavi, da to nisu nikakove žrtve, nego obična ženska histerija. Molim, izvoli, što želiš? Ja sam spreman na sve. Treba li da skočim u vodu za tebe, ili da ti donesem ptičjeg mlijeka? Hoćeš li đerđan od zvjezdanih bisera? Ja sam alkimist, koji će za tebe praviti zlato od duhanskog pepela. Kako ti se to sviđa? Ne sviđa ti se? vjerujem. Izvoli, govori, ja slušam.

— Valent! — Ona me pogleda uvrijeđeno i tužno. — Kako smiješ tako govoriti sa mnom? Hoćeš li da opet plačem?

— Ne, Buga, za ime božje, ne smiješ plakati. Ne mogu podnijeti suze. Oprosti, ako sam te uvrijedio.

— Sjedi kraj mene.

Sjeo sam.

— Daj mi ruku.

Dao sam joj ruku.

— Obriši mi suze.

Obrisao sam joj suze.

— Pitaj me, zašto plačem.

Pitao sam:

— Zašto plačeš, Buga?

— Opet sam mislila, Valent, kako se ovako, kako mi živimo, više ne može živjeti. Ako ti možeš, ali ja više ne mogu. Mi se sve više tuđimo jedan od drugoga, među nama

je izbio jaz, koji postaje sve dublji. A ja to više ne mogu i ne ću podnijeti. Pa mi se ne volimo, nego mrzimo, Valent. Mi bježimo jedan od drugoga, bojimo se ja tebe, a ti mene. Tebi je dosadno sa mnom, a meni s tobom. Tako ti Boga, Valent, zar će to uvijek tako biti? Zar ćemo mi zaista postati neprijatelji jedan drugome?

— Ne znam, Buga. Ja tebi ne ću nikada postati neprijatelj. Ja tebe ne ću nikada prestati voljeti. Ja ne ću nikada pobjeći od tebe.

— Ali ja ću pobjeći od tebe, ako se ovo produži. Ja ću skočiti u Savu, Valent, ili ću se objesiti u tvom ormaru za knjige. Ja više ne mogu. N e m o g u.

— Ne možeš, Buga?

— Ne mogu i ne ću. Tebi je sve to dosadno i monotono (ti mene ne razumiješ i ne možeš razumjeti, jer si ti čovjek iz drugog svijeta), ali meni nije. Za mene su to pitanja, od čijih rješenja ovisi, hoću li ja ili ne ću sutra biti živa. Put, kojim smo dosada išli i kojim još uvijek idemo, ne će nas dovesti do cilja. Ja mislim, kad bismo imali dijete, da bi to bilo drugačije. Što ti misliš o tome?

— Ja uvijek pristajem na sve, što ti predložiš.

— Ti se opet rugaš, Valent. Ti nemaš svoje volje, nego uvijek radiš onako, kako drugi hoće. Možda smo baš zbog toga mi tako nesretni? Zar ne, da si i ti nesretan, Valent? Priznaj, da si nesretan. Nemoj lagati! Pogledaj mi u oči i odgovori: Jesi li nesretan?

— Jesam.

— Tako ti Isusa, pa zar to mora tako biti? — Uhvatila se za kosu i zalomila rukama. — Ne daj, Valent, da dođe do nesreće. Ne daj, dragi moj, jedini moj, mili moj, najbolji moj. Mene je strah, kad pomislim na našu budućnost. Mrak je svuda pred nama, Valent, a u mraku sja naš put na mjesečini krvav i strašan. Pomozi mi, Valent. Što će biti s nama?

— Umiri se, Buga, ti si bolesna. Lezi u krevet, pa se odmori. Nemoj plakati, Buga, sve će biti dobro. Hoćeš li čašu vode? Lezi, Buga, molim te, tako se bojim, da ti se što ne dogodi. Zašto me tako gledaš?

— Zašto? Zašto? Zašto? Tko bi znao zašto? Bog neka zna zašto. Tugo moja, a ja sam mislila, da ću s tobom biti sretna. Ja sam vjerovala, ali me vjera nije spasila. Vaaalent!

— ridala je tresući se čitavim tijelom, koje se izgubilo u gorkom plaču.

Iz fosforne ulične utrobe na crnim nogama stizao je hladan mrak. Nad nama u sobi teški, tjeskobni koraci. Ura je monotono tukla na zidu sedam praznih, žalosnih sati.

Penjući se uz stube, ja mislim, kako Buga često ima živčane napade. Možda ona zapravo i nije zla, samo su se stvari među nama i oko nas tako ispreplele, da ona silom prilika mora biti zla. Psihologu na mojem mjestu upalo bi u oči, kako to, da ja, koji inače nikada ne nosim ključ od stana sa sobom, danas imam taj ključ u džepu, te ga već od prvoga kata držim u ruci, mašući njim po zraku. Pošto ga dugo vrtim u bravi, vrata se konačno otvaraju i ja ulazim u mračno, malo vlažno predsoblje, gdje se u prvi čas ne mogu snaći. Žalosno me gledaju kolporteri razdrljenih prsa sa zidnog kalendara. Bučno se zatvaraju jedna vrata preda mnom, kao da se nekome jako žuri. Na klinčanici u predsoblju, gdje sam htio objesiti svoj šešir, visi već šešir magistra Hamana i ja mehanično mećem svoj kraj njegovog. Na stolici pod zrcalom leže njegove neizbježne rukavice. U predsoblju je mračno i hladno, a vani pada kiša.

— Valent! — vrišti Buga i trči iz sobe u sobu i od zida do zida samo u košulji.

Stvari se zatim razvijaju nevjerojatnom brzinom.

Kad sam skinuo kaput i šešir, mene je jednostavno nestalo. Ili sam propao u zemlju, a to znači, da se još i danas događaju čudesa, ili sam se nekuda sakrio, dok se sve ne razjasni i ne mine oluja (jer ja sam uvijek bio kukavica). Čovjek, koji je sat poslije toga izašao iz našega stana, nosio je doduše moje odijelo, bio je visok kao ja i držao jedno rame malo u zraku, kao što ga ja držim, ali to sasvim sigurno nisam bio ja. On je obukao moje odijelo, uzeo je čistu košulju i čiste čarape i polako je silazio niz stube pjevušeći nesvijesno. Možda je na čas pomislio, što ću ja reći, kad se vratim u stan i vidim, da mi je ubio ženu i prijatelja, odnio najbolje odijelo i cipele, zakrvario rublje i pod, ali onda se samo lagano osmjehnuo i pošao dalje. Ruke su mu jako mirisale po sapunu, što znači, da ih je dugo prao prije toga; na desnoj bio mu je

palac nevješto (na brzu ruku) zamotan bijelim zavojem, a lijevu je nosio nekako ukočenu, kao da nije njegova, nego kao da je i nju ukrao meni. Na ulici ga je dočekala noć i kiša. Zapalio je moju cigaretu, nabio moj šešir na oči, podigao ovratnik na mom kaputu, popravio zavoj na palcu i lagano pošao ispod kestenova u noć, koje se širila svuda oko njega. Nisam ga ni pokušao zaustaviti.

SAM ČOVJEK

PRIJATELJU moj, prijatelju moj. Sve, što je bilo, prošlo je. Na kraju ove noći nema više nikoga, tko bi sjeo s nama za naš prazan sto. Svi su prošli kraj nas, stoje u daljini i čekaju, da vide, što ćemo mi učiniti, ili spavaju u toplim krevetima i miluju žene, a napolju je kiša stala i sad pada prvi, bijeli, nevini, lepršavi snijeg. Naša su usta krvava i nijema. Naši su koraci mrtvi. To tiho plaču u nama osijedjele od čekanja, neiživljene, mrtve radosti, kojih smo nekada nosili pune pregršti. Bilo bi dobro otići na čiji grob i plakati na njemu, jer ruže su se noćas smrznule i snijeg je pobijelio naše crne stope, koje su duboke i teške od života. Čaše su nam prazne. Koljena nam klecaju. Srca nam tuku glasno i uplašeno. Hladnim rukama kiša nas je pomilovala po vrelu čelu, a onda je brzo pobjegla u mrak, koji se za njom odmah sklopio. U ovoj praznoj krčmi predgrađa mi smo zaista sasvim sami. Noć je prošla, doći će studeno, snježno jutro na staklenim nogama, koje će nas rastužiti i slomiti. Ne čini li se i tebi, da netko stoji iza nas i da sluša cijelu noć, što mi govorimo? Sluša cijelu noć, a mi sjedimo u uglu, ruke nam division dršću, zima nam je, srce nam je prestalo kucati od straha, i čelo nam je osuto hladnim znojem. Nevidljivi progonitelji s plamenim zubljama u rukama, kao biblijski osvetnici, traže nas u snježnom gradu, koji je noćas obukao raskošno, bijelo ruho, žure za nama, dahću od umora, reže od mržnje i goničke revnosti, mašu podvitim pasjim repovima i isplaženim jezicima, očni su im se kapci smrznuli i oni ih s naporom podižu. Mi drijemamo u uglu i radujemo se zlobno, što nam oni ne mogu ući u trag. Pred njima i za njima teku bijele, široke ceste kroz grad parajući daljinu, brze i žive, sastaju se s niskim, sivim nebom, iz koga neprestano sniježi, miluju bose, krvave prosjačke noge, koje su izranili dugi putovi i čemerne godine, a na svakom raskršću mjesto putokaza visi raspet čovjek i gleda u prolaznika, koji se žuri svojim putem tražeći svoju sreću. U krvavim lokvama pliva krvavo ljudsko

lice. Mjesečina je mračna i nevidljiva u svemoćnom snijegu, koji pada, hladniji od srebra, na glave i ruke, koje su se sklopile na molitvu. Krvlju su zalite ceste i planinski klanci, s kojih je sišao prvi čovjek sa zvjerinjim krznom preko ramena i kamenim nožem u dolinu, gdje se sastajahu svi putovi kraj mutne, široke rijeke, nad kojom je plivala hladna magla. Ti šutiš? Bojiš se krvi, ili se bojiš mene, ili i krvi i mene zajedno, jer vidiš krvave mrlje na mojim rukama, koje ne može nikakva voda oprati? Kako si lud! Zatvori oči, šuti i slušaj: to govori iz nas tuga naroda, kome su oteli sve, što je imao, krv čovječanstva (dragocjenija od zlata), koja se nije nikad posvetila ni urodila plodom, naše gorke nade i sni, koje smo sahranili jednog tužnog predzimskog dana, kad smo zatekli kod kuće ženu s prijateljem na svom krevetu i nožem razrezali mrežu, u koju su nas drugi zapleli. Ti se bojiš? Strepiš pred olujom, koja vreba na nas iza zatvorenih, nečistih prozora? Tvoja usta, puna krvi, uzalud zovu u pomoć, jer ti ja ne mogu pomoći. Htjeli bismo pobjeći, ali koraci nam nemoćno propadaju u krvavu mlaku, nad kojom vijori mrtva Bugina kosa, kao crna, divlja zastava. Krv curi sa svih strana po nama, lijepi se po našim rukama i licu, zalila nam je oči i usta i guši nas. Krv, koja je tekla stoljećima i vjekovima, progoni nas noćas i zalijeva sve podrume, trgove, ulice, šetališta, sobe i kuće. Krv nevinih, poklanih u ratovima, koji su vođeni za druge, krv potlačenih, obespravljenih i podvlaštenih, koja je stoljećima curila, teče noćas potočnim i riječnim koritima. Zemlja je umorna od zločina, krvoprolića, strahota i užasa, kojima prisustvuje od prvoga dana svoga postanka. Ona se sjeća prvoga čovjeka, koji je zubima zaklao svoga brata, a zatim oprao zube na izvoru, iz koga je ključala bistra, svježa voda. Kad se nagnuo nad nju, ugledao je svoje zvjersko, krvavo lice u njoj i samozadovoljno se nasmiješio, svijestan svoje moći. Zemlja je zatvarala oči i šutjela, jer je mislila, da tako mora biti, a čovječanstvo je nosilo svoj križ i padalo pod njim svake godine i svakog dana iznova. Svi mrtvi, koji su umrli od gladi, spremajući pune žitnice za bogate, oživjeli su noćas i maširaju kroz grad u sablasnim kolonama (bez bubnjeva i limene muzike), kojima se svi sklanjaju. Oni su došli tražiti svoje pravo, koje im je cijelog života uskraćivano. Kucaju po zatvorenim prozorima, ulaze kroz zaključana vrata, podižu pokrivače na krevetima i dave

ljude, žene i djecu. Njihovi koraci zvone muklo u našim ušima. Kap po kap curi krv po nama, a mi se ne možemo zaštiti od nje i nikud se ne možemo sakriti pred njom. U mračnom uglu, u kome sjedimo, pužu po nama lakomi pauci i spadaju s nas otrovani od otrova, koji nosimo u sebi. Tako tiho pada prvi, rani, nevini snijeg. Bure su prestale, i zvonici više ne zovu očajno u pomoć. Ti si uhvatio šakama moju golemu glavu, koja leži pijana na stolu, podigao si je i treseš je okrutno, dok nisam otvorio oči. Je li to dan iza tebe, koji se šulja za mnom svake noći, staje u moje stope, kašlje promuklo, kad ja kašljem, stane kad ja stanem, potrči kad ja potrčim, prijeti mi se i čeka ustrajno na čas, kad će me uhvatiti nepripravnog? Tvoje skitničke, gladne noći ispisane su na ovom pljesnivom, nečistom zidu, na koji smo se naslonili. Ispod njih pišem ti svoj život prstom, koji močim u vlastitu krv. Ti si jedini ostao sa mnom u noći i primio me ispod ruke, kad sam zvao u pomoć, posljednji moj bezimeni prijatelju, kojega je sada probudio prvi snijeg. Još čuvam Buginu krvavu košulju i ljubim je, kad sam sam, jer Buga nije bila ništa kriva. Ona je tako gorko plakala i nije se ništa branila, kad sam prišao k njoj s krvavim nožem u ruci. Mogla je zvati u pomoć, mogla je istrčati na balkon i zaključati vrata za sobom, ali ona nije htjela. Gledala je u mene rastvorenim očima od užasa i jecala, a ja sam je držao za vrat i poljubio sam je prije, nego sam je zaklao.

— Valent, — rekla mi je još, — ja tako više ne mogu.

— Kako ne možeš, Buga? — upitao sam je.

— Hoćeš li mi oprostiti, Valent? — jecala je ona. — Ja ti nisam htjela biti zla. Ja bih tako voljela imati dijete. Imaš li što protiv toga, Valent?

Dugo sam stajao nad njom mrtvom, a onda sam skinuo košulju s nje za uspomenu i počeo prati ruke. Ti možda misliš, da sam lud, ali ja te uvjeravam, da govorim sasvim trijezno i da znam točno svaku riječ, koju sam rekao. Idući do vrata, morao sam prekoračiti preko Hamanova trupla, koje je ležalo za vratima s rasporenim trbuhom. Udario sam ga nogom u glavu, kad sam prolazio kraj njega, a onda sam još jedamput poljubio Bugu i otišao. Zamotao sam palac, koji mi je krvario, boljela me je lijeva ruka, koju sam u borbi iščašio. Još sam se presvukao prije, nego sam otišao. Sad je to sve već davno prošlo, a ti me gledaš užasnuto i strepiš od

mojih krvavih ruku, koje su sasvim bezopasne i nemoćne. Bolje je, da ispijemo još svaki po jednu čašu, pa da se raziđemo, dok nije kasno. Došli smo na kraj puta, ali ja ne ću da se vratim natrag. Što me tako čudno gledaš? Dan donosi nove brige, bolove i radosti, a ti samo šutiš, gledaš u mene i misliš. Šutiš i usnice ti division dršću, kao da bi htio progovoriti ili proplakati, ali se onda odmah opet zavlačiš u sebe i šutiš. Prijatelju moj, otvori svoje srce i pusti da cvatu krvave ruže bola po našim rukama, čiju smo težinu već davno zaboravili. Ja sam sam čovjek, kojemu su oteli sve, što je imao, kojega su drugi otrovali, kojemu su drugi digli nož u ruci, a ti se bojiš mene i povlačiš se korak po korak preda mnom u mrak i u noć, koje nestaje. Svu noć sjedimo sami, pijemo i čekamo zoru, a sad, kad je došao dan, ti hlapiš pred mojim očima kao rosa, i ja se bojim, da tebe uopće nema. Ti nisi ti (ja slutim), nego neki drugi, pokojni ja, koji je došao da se oprosti sa mnom. Prišao si mi na korak, sjedio si sa mnom i pio, ali to nisi bio ti, nego ja, koji sam se pretvorio u tebe. Ti si uzeo lik mene bivšega i zavarao si me, a sad je došao dan, koji te je pretekao i skinuo ti masku s lica. Dan je tvoj grob, nad kojim ja stojim skrušen i žalostan, ali ne plačem. Neka plaču prosjaci i žene, neka plaču djeca nad grobom roditelja, koja su ostala bez igdje ikoga, neka plaču narodi, kojima je oteta sloboda, ali ja ne plačem. Ja znam, što sam uradio, znam, što sam htio, znam, što sam ti rekao. Ne bojim se nikoga, pijem svoje vino, pušim svoju lulu, ubio sam svoju ženu, tražim svoj šešir, idem svojim putem. Ja ću znati obraniti svoje pravo od svakoga, tko mi ga pokuša osporiti, jer za mene više ne vrijede vaši ljudski zakoni ni propisi, koje ja prezirem i kojih sam se svojevoljno odrekao; ja sam izopćen iz društva, koje mi nikada nije ništa dalo, samo mnogo suza i gorčine, ali se ne tužim. Nemam nikoga, ne trebam nikoga. Povratak u doba spiljskih ljudi, kamena oružja, odjeće od krzna, sirova mesa i zvjerskih brloga. Dolje prostota i laž civilizacije! Dolje zakoni, koji su samo zato na svijetu, da ih se nitko ne drži. Ne volim nikoga, jer mene nitko ne voli. Ne plačem, jer nitko nije plakao, kad je meni bilo zlo. Ja sam čovjek sam: sam sebe ljubim i sam sebi sudim.

Sve, što sam ti ispripovjedio, istina je. Sve, što je bilo, prošlo je. Sada je jutro, a ja sam jutro uvijek volio. Buga je bila svetica i bludnica u isto vrijeme. Tebe više nema, Buge

više nema, mene više nema. Zabijelio se dan i pao je na tebe i na mene snijeg. Mogao si mi još jedamput pružiti ruku, kad si odlazio. Snijeg pada na tvoj bijeli grob, po kome idu milijuni blijedih, gladnih, žalosnih ljudi i beznadno krše ruke. Dopusti, da ti metnem uz uzglavlje (kao uspomenu na ovu zajedničku noć) moj stari, mokri šešir i dvije pozne, ozeble tratinčice, koje sam ubrao usput.

Mogao si mi reći:

— Prijatelju moj, daj mi Buginu košulju.

Ja ti je doduše ne bih dao (to je jasno), ali bih ti bio zahvalan, da si mi samo jednu riječ rekao.

S a m č o v j e k pripada u veći prozni ciklus L j u d i, koji u obliku kronike intimnih, individualnih ljudskih tragedija analizira odnos maloga čovjeka prema društvu i životu oko njega. U šarenom kaleidoskopu dnevnih događaja i zbivanja, kroz koje tka život naše strašne i bezazlene udese, ova knjiga slika martirij čovjeka beskućnika i siromaha u uskim okvirima naše otužne, jalove stvarnosti. Iz istog ciklusa objavljena je dosada zbirka novela M a t i č e k a i roman T u đ a ž e n a.